

402

ДЕНЬ

МЪСЕЧНО СПИСАНИЕ

НА

Работническата Соц.-Демократическа Партия

Абонаментът за цяла година 10 лева за полугодина 5 лева за тримесечие 2.50 лева и 6 лева.

За 10 абонати вкупомъ абонамента е 9 л.; за 20 абонати 18 л.

Всичко, що се отнася до списанието адресира се така:
Редакция „ДЕНЬ“, София.

Испраща се само въ предплата.

СОЦИАЛИСТЪ

Органъ на работническата Социалъ-Демократическа Партия

Годишенъ абонаментъ 10 лева, за половинъ година 5 лева, за тримесечие 2.50 лева. Испраща се само въ предплата.

Редакция и администрация въ гр. София.

ПОЧИВКА

Мѣсеченъ Литературенъ Сборникъ

отъ преводни

РОМАНИ, ПОВѢСТИ И РАСКАЗИ

Втора Година

ИЗЛЪЗЛИ СЪЖ I и II кн.

Абонаментътъ за цяла година 10 лева, отъ които 5 лева за списанието и 5 лева за получаването на V кн.

ЗА УЧАЩАТА СЕ МЛАДЕЖЪ 8 ЛЕВА.

За 10 абонати вкупомъ абонамента е 9 л.; за 20 абонати 18 л.

Всичко, що се отнася до сборника, испраща се въ гр. София на Анна В. Сакжова.

Редовното излизане е гарантирано.

ДЕНЬ

МЪСЕЧНО СПИСАНИЕ

НА

РАБОТНИЧЕСКАТА СОЦ.-ДЕМОКРАТИЧ. ПАРТИЯ.

ГОДИНА ТРЕТА

КНИЖКА X — XI.

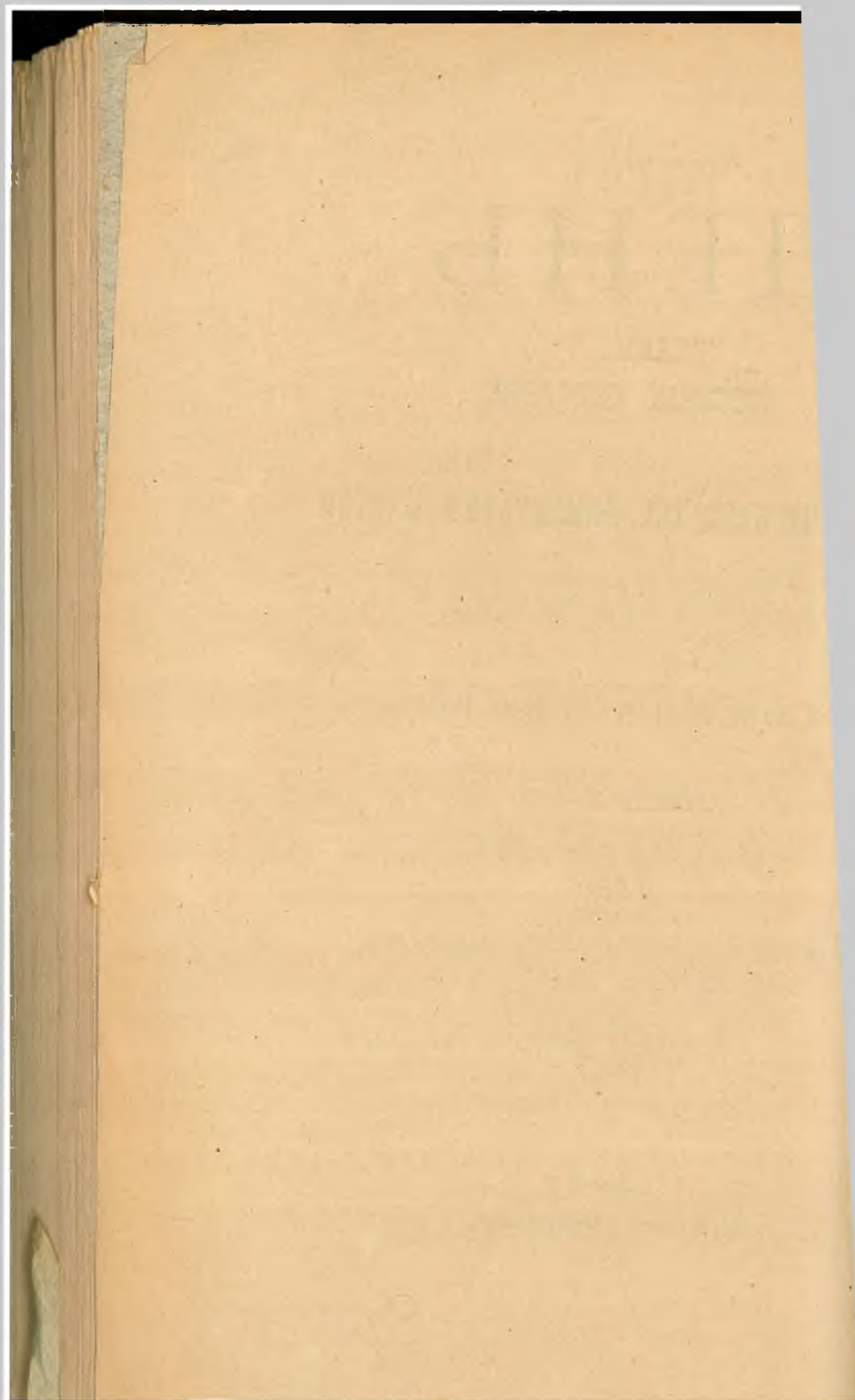
1895.

СОФИЯ

Печатница „Напрѣдъкъ“.

1895.

Въпросътъ за селенитѣ ¹⁾.

(По поводъ на Нантската програма).

отъ

Фр. Енгелсъ.

Буржуазнитѣ реакционни партии необикновенно се очудватъ, че сега изведнажъ и наврѣдъ, между социалиститѣ, въпроса за селенитѣ изпъква на дневенъ редъ. Съ по-голѣмо право тѣ трѣбваше да се очудватъ, че това не е станало извън-ограно.²⁾ Въ странитѣ, отъ Ирландия до Сицилия, отъ Андалузия до Руссия и България, селенина образува единъ върхъ важенъ факторъ на народонаселието, производството и политическата сила. Само двѣ страни отъ Западна Европа не изключаватъ въ туй отношение. Въ сѣща Велико-Британія или Англия, едрото земевладѣние и земеделіе напълно унищожило самостоятелното дребно производство на селе-

¹⁾ Тази статія се намира помѣстена въ нѣмското социалистическо списание *Die Neue Zeit* (№ 10, 1894/95), подъ надсловъ: *Die Bauernfrage in Frankreich und Deutschland*. Тя се занимава главно съ критиката на лави прѣработената въ Нантъ Марсилска аграрна програма на френската социалистическа партия и спорѣдъ туй, двойно е интересна: отъ една страна, запознава нѣя съ теоретическото положение на въпроса за селенитѣ отъ социалистическо гледище; отъ друга — съ практическото значение на единъ опитъ направенъ отъ френскитѣ социалисти за рѣшеніето на тоя въпросъ. Понеме тази е задачата на статията, а въ това се заключава интересното за българския читател, то въ прѣвода сѣ изоставени ония два-три пасажѣ отъ оригинала, които, безъ да сѣ съществени за въпроса, иматъ частно значение. — Отъ прѣводача.

Но „селскій просъ“ въобще тази е трета статія помѣстена въ „Денъ“. Дожив сме тукъ да забѣлѣжимъ, че при печатаніето на „Агитацията между селенитѣ“ отъ К. Кауцки въ VII—VIII кн. бѣхме проигнали да споменемъ, че тази статія е писана въ 1880 г., значи 15 години назадъ, когато социалистическото движение между селенитѣ е било още въ зародиша си. — Ред.

²⁾ Това неочаквано за буржуазията поставяне на аграрния въпросъ отъ страна на интернационалния социализмъ, смал буржуазията и тя въ заслѣпени са имать, за да намали значението на тоя важенъ фактъ, каза, че социалиститѣ до сега биле игнорирали въпроса за селенитѣ. Това е невѣрно, защото: 1-о, теоретикитѣ на социализма, отъ утолиститѣ, като Томасъ Муръ и Фурье, до сегашнитѣ прѣдставители на научния социализмъ, като Марксъ, Енгелсъ, Кауцки и др.

нина. Сжия процъсъ е въ сила отъ стотина години насам въ Прусия, на истокъ отъ Елба; и тукъ селенинътъ все вече и по-вече се отчуждава отъ земята си, или пъкъ естествено и политически е истиканъ на послѣдне мѣсто.

Значението на селенина като политически факторъ въ държавата, се дължи главно на неговата апатия, която се корени въ изолираността на селския животъ. Тази апатия (равнодушие) на голѣмата масса отъ народонаселението, най-малко подпора, не само на парламентарния развратъ въ Парижъ и Римъ, но тъй сжщо и на руския деспотизмъ. Въ ботвическото движение въ Западна Европа, лесно става буржуазията, особно тамъ, гдѣто прѣобладава дребното земевладение, да вдѣхва на селенина недовѣрие и умраза къмъ социалистическите работници, на които тя го учи да гледа като на partageux или „дѣлители“, като на лѣниви и лакомни градски сжщества, които ламтятъ да грабнатъ собствеността му. Реакционнитѣ избирателни гласове на френскитѣ селени помѣтоха неяснитѣ социалистически цѣли и стремления на февруарската революция отъ 1848 год. Селенинътъ търсѣха своето койствието си и сигурността на интереситѣ си. Водени отъ свои тъмни традиционни въспоминания за първата империя подъ Наполеона I ий, отъ когото селската фантазия бѣ направила единъ легендаренъ „даръ на селенинътъ“, тѣ създадоха втората империя подъ Наполеона III. Днесъ ний добръ

винаги сж посѣтявали особно вниманше на аграрния въпросъ и сж го разгледали нераздѣлно отъ великия социаленъ въпросъ, и 2-о, социалистическата пропаганда въ нѣкои страни, като Дания и Холандия, сжществено се върти около селенинътъ и полския пролетариатъ и то много прѣди цюрихския конгресъ. Не отрицателенъ фактъ, обаче, именно, че социалистическите партии въ най-напредналитѣ въ капиталистическата индустрия страни (Англия, Франция, Германия) до неодавна сж обърщали второстепенно вниманше на аграрния въпросъ и почти исклучително сж работили въ градоветѣ, между индустриалнитѣ работници, се дължи на двѣ важни обстоятелства: 1-о Че въ началото си, социалистическото движение намѣри въ тая срѣда готови елементи и естествено благоприятни условия за развитието и организацията си; слѣдователно, тукъ можеше да бѣде центъра на социалистическата дѣятелностъ, и 2-о едрата агрикултура и конкуренцията на заморските жита не бѣха тогасъ тъй силни и съсипателни за дребното земевладение, не бѣха достатъчно расклатили положението на дребния земевладелецъ, като днесъ. Днесъ обаче отношенията сж значително измѣнени; когато социалистическото движение на индустриалнитѣ работници въ градоветѣ е тъй силно и общо, каквото е сега, то необходимо излиза отъ своята естествена люлка-градоветѣ, минава въ селата и се стреми да обхване въ организацията си, както вселската полуселски селени, тъй и растящия земеделчески пролетариатъ. — Отъ прѣводача.

какви послѣдствия докара за французскій народъ до на селенинътъ; тии послѣдствия още днесъ мжчатъ вранции.

(Обаче, отъ онова врѣме насамъ много нѣщо се измѣни. Значението на капиталистическото производство пресуши работитѣ на дребното производство въ агрикултурата. Концентрацията на Сѣверна и Южна Америка и на Индия прѣвзема европейския пазаръ съ евтени жита. Едрия земевладелецъ и селенина еднакво отиватъ на пропадане. А тъй като и двамата сж земевладѣлци и полски жители, то едрия земевладелецъ стѣпва на прѣдъ като защитникъ на интереситѣ на селенина, и послѣдний, изобщо казано, приема тая защита.

До като ставаше това, въ Западна Европа израствала една научнооснована програма съ опредѣлени осязателни искания. Тая програма се застъпва въ германския, френския и белгийския парламенти отъ социалистически депутати, които на които постоянно расте. Завладяването на политическата сила отъ социалистическата партия става вече възможно въ едно близко бждѣще. Но за да вземе политическата властъ, тая партия, преди всичко, трѣбва да простре влиянието си надъ полето, трѣбва да придобие сила между селенинътъ. Може ли тая партия, която стои предъ всички други съ своето ясно разбиране на необходимитѣ отношения между економическите причини и политическите имъ послѣдствия, която тъй сжщо оданна е отърила вълчи намѣрения подъ овчата кожа на самозванния защитникъ на малкия селенинъ — едрия земевладелецъ, — може ли тя равнодушно и безгрижно да остави оседания на пропадане селенинъ въ ръцѣтъ на неговитѣ лѣниви закрилници, до като тѣ отъ пасивенъ, го обърнатъ въ дѣтеленъ противникъ на промишленнитѣ работници? Това е адската на селския въпросъ.

I.

Полското население, между което има да работи социалистическата партия, се състои отъ твърдѣ различни елементи. Тия елементи биватъ още по разнообразни, спорѣдъ отдѣлнитѣ мѣстности и страни.

Въ Западна Германия, както въ Франция и Белгия, руга дребното земедѣлие, което се намира въ рѣдѣтъ на нитѣ, отъ които повечето сж собственици на земята по-малкото сж фермиери. — Въ сѣверо-западна Германия, долни Саксония и Шлезвигъ-Холдшайнъ, — има преимущественно селени съ срѣдне или голѣмо състояние; тѣ не да миватъ въ полската си работа безъ слуги и дори наемни работници-надничари. Сжщото вѣщо виждаме една частъ отъ Бавария. Въ Пруссия, на истокъ отъ и въ Мекленбургъ, ний намираме едрото земевладѣние, медѣлие, въ което се употребяватъ слуги и надничари. край туй сжествува и дребно земедѣлие, но въ по-размѣръ, който, прочее, намалѣва. — Въ срѣдня Германия всички тия форми на земевладѣние и земедѣлие, се срѣдсмѣсени въ разни отношения, спорѣдъ мѣстността; по едната, нито другата форма, не преобладава въ нѣкоя широка област. Освѣнъ туй, има и такива мѣста отъ лична голѣмина, дѣто само обработванието на своя или на земя, не стига за прехранванието на цѣло семейство. Тога край земедѣлието, таквисъ селски семейства се занимаватъ и съ домашна индустрия, въ която необикновено ниска работна заплата дава възможность на нейнитѣ произведени да конкуриратъ съ чуждитѣ еднородни стоки.

Кой отъ тия елементи на селското население може да привлече на страната на социалъ-демократията? Отъ себе си се разбира, че ний ще разглеждаме въпроса въ неговитѣ най-главни чѣрти; ний вземаме само добръ опредѣлитѣ форми, и изоставяме, за да избѣгнемъ усложнения, разглежданието на срѣднитѣ форми отъ смѣсено население.

Нека почнемъ съ дребния селенинъ. Не само за западна Европа изобщо той е най-важния, но и за насъ социалистиченъ прѣдставлява най-мѣжния случай. Щомъ ний си опредѣлимъ положението спрямо дребния селенинъ, то ний съ туй заедно опредѣляме и нашето отношение спрямо другитѣ елементи на селското население. Подъ думата дребенъ селенинъ ний разбираме наемателъ (фермиеръ), и преимущественно притежателъ на една частъ земя, толкова голѣма, колкото той съ семейството си, безъ чужда помощъ, е въ състояние да обработва колкото е нужно за прехраната на това семейство. Такъвъ селенинъ, както и дребния занаятчия е, значи, единъ видъ работникъ.

Той по това се отличава отъ модерния пролетарий, че още не е като собственостъ, орждията на труда си. Той е оставенъ на една остарѣла, преживѣла форма на производството. Тоя селенинъ отпада все по-вече и по-вече. Всѣмъ видѣ причини, социални и економически — данѣци, вътрѣшна конкуренция, слаба или лоша жетва, конкуренция на наследството, сѣдебни процеси, тласкатъ селенина на лихвари. Отдѣлно всѣки по-дълбоко и дълбоко потъва въ лихве, които изобщо обхващатъ всичкитѣ. Съ една дума, селенинъ, като прѣдставителъ на едно отживѣло производство неминуемо, е осъденъ да пропадне. Той е бѣдѣщъ пролетарий. Щомъ е тѣй, той трѣбваше съ присърце да се присъедини въ социалистическата пропаганда. Но тука пречи неговото дълбоко вкоренено въ чувствата му желание да варди собственостъ. Колкото по-мѣчна става борбата, за да си запази турената му въ опасность собствена земя, толкова по-отчаяно и по-яко той я стиска, толкова по-вече се озлобява той на социалиста, който му проповѣдва за общото, колективното владѣние и обработване на земята и го счита за свой толков опасенъ врагъ, колкото и лихваря или адвоката. Социалъ-демократията какъ ще разбие тоя предразсѣдѣкъ на селенина? Какво може тя да му предложи или обещае, безъ да мѣхъ на своитѣ принципи?

За това ний намираме една изходна практическа точка въ аграрната програма на френскитѣ социалисти-марксиста. Тя толкова повече заслужава внимание, че излиза отъ класическата страна на дребното селско хозяйство.

Първата аграрна програма на френската социалистическа програма биде приета на марсилския конгресъ въ 1892 г. За полскитѣ работници-пролетарий, сир. слуги и надничари, тѣ иска: минимална заплата установена отъ синдикални дружества и отъ общинскитѣ съвѣти; полски синдикални сѣдища съставени на половинъ отъ работници; запрѣтяване продажбата на общинска земя; отстъпване държавни землища на общинитѣ подъ условие, щото тия заедно съ своитѣ земи да ги даватъ подъ наемъ на асоциации отъ работнически селски семейства за колективно обработване, съ запрѣщане употреблението на наемни работници и подъ надзора на общината; инвалидна пенсионна касса, образувана отъ приходитѣ на единъ особенъ данѣкъ разхвърленъ на едрото земевладѣние.

За дребнитѣ селени, въ категорията на които иматъ прѣдъ видъ особно и фермиеритѣ, иска се: да си набавятъ земеделѣчески машини и да ги наематъ селенитѣ за ниска цѣна; образуването на селски асоциации за прѣкупуване на торъ, сѣме за посѣвъ и пр. и продажба на продуктитѣ; премахване специалния върху промѣнение собственостъ по земевладението, цѣната на землището не надминава 5000 лева; трите комисиии по ирландски образецъ за установяване цѣни по наема на земята и за обезщетяване фермиеритѣ за разноситѣ имъ по подобрене почвата на землището, тѣ напуштатъ; прѣмахване на § 2102 отъ граждански законъ който дава право на притежателя на землището да държи залогъ неприбраната храна и отгѣнение правото на кредиторъ да конфискува жетвата; установяване на една неопожима и неотемлема частъ отъ земеделѣческитѣ сѣчница, жетвата, посѣвътъ, торътъ и работния добитѣкъ, просто, всичко това, което е необходимо на селенина въ полето му работа; преглеждане на престарѣлия поземень кадастръ, до като това стане, мѣстна ревизия на частнитѣ владѣния въ всѣка община; най-сетнѣ, бесплатно обучение по теоретиката на земедѣлието и земеделѣчески опитни станции.

Отъ всичко туй се вижда, че исканията въ интереса на селенитѣ, (за работниците тука още не говоримъ), не сѣтъ твърдѣ широки. Една частъ отъ тѣхъ, на нѣкои мѣста, е прокарана. Тритейскитѣ фермиерски сѣдилища се прокарва по образа на ирландскитѣ. Селскитѣ асоциации сѣществуватъ въ рейнската областъ. Подновяването на кадастра е въ цѣла Западна Европа, благочестиво искание на всички държавни бери и дори бюрократи. Тѣй сѣщо и другитѣ точки на програмата биха могли да се прокаратъ на дѣло, безъ да се накарни сѣществено сѣществующия капиталистически строй на обществото. Това казваме само за характеристика на програмата. То неможе да се впише за недостатѣкъ на грѣшка на програмата; напротивъ.

Успѣха на партията съ тая програма за дѣйстви между селенитѣ отъ разни области на Франция, се указа толкова голѣмъ, щото отъ ревностъ да се направи още по-голѣмъ, поиска се да се преработи програмата още по-вече по вкуса на селенитѣ. Обаче ясно бѣше за всѣкого, че това разви-

е на програмата има голѣми неудобства. Какъ е възможно да се помогне на селенина да се зацѣри като частенъ собственикъ, безъ да се противоречи на основнитѣ начала на общата социалистическа програма? За да избѣгнатъ противоречие, помислиха си, че е достатѣчно, ако непрактически мѣрки се мотивиратъ тѣй, щото да се каже, че по принципъ социализма закриля частнаа собственостъ на селенитѣ противъ натиска на капиталистическото производство; макаръ ясно да виждаха и разбираха, че програмата ѣ е неизбѣжно. Това мотивиране, както и самитѣ искания, се прие лави въ м. Септемврий на нантския конгресъ. Мотивитѣ сѣ тия:

Като се има предъ видъ, че спорѣдъ опредѣленията на общата програма на партията, производителитѣ биватъ признани само когато сами владѣятъ орджията на производството;

Като се има предъ видъ, че областъта на промишлеността, орджията на производството вече до такава степенъ сѣ централизирала капиталистически, щото тѣ могатъ да се прилагатъ на производителитѣ само въ обща или колективна форма; по че случая, поне въ сегашна Франция, не е такъвъ въ областъта на земедѣлието, дѣто земята, главното орджие на това производство, на много мѣста е раздѣлена на малки части и стои въ ръцѣтѣ на частни производители;

Като се има предъ видъ, че дребната частна собственостъ на земята, макаръ и да е обречена неизбѣжно на унищожение, социализма нѣма за цѣль да го ускорява, тѣй като неговата задача не се сѣстои въ туй да раздѣля собственостъта отъ труда, но наопѣки — да съедини тия два фактори на производството въ едни и сѣщи ръцѣ, фактори, които раздѣление докарва робството и сиромашията на работника-пролетарий;

Като се има предъ видъ, че, ако отъ една страна, собственостъ на социализма е, чрезъ отчуждаване на едритѣ земевладѣлци, да възстанови колективното владение на голѣмитѣ землища въ ръцѣтѣ на земеделѣския пролетариатъ; отъ друга страна пъкъ не по-малка негова наложителна длъжностъ е, да заварди положението на самостоятелнитѣ селени собственици, противъ атакитѣ на данѣлната система, на лихваря и противъ конкуренцията на едритѣ земевладѣлци.

„Като се има предъ видъ, че горѣказаното за собственикъ на земята си, има еднакво значение и миеитѣ, които ако и да експлоатиратъ наемнитѣ работници, правятъ го поради туй, че сами сж изложени на конкуренция:

„Работническата партия, която въ противоположност на анархиститѣ, не туря преобразованието на обществото въ зависимостъ отъ нарастванieto и разширението на селскостопанската, но очаква освобождението на труда отъ организирани и задружнитѣ усилия на работниците, както градски, така и селски, отъ тѣхното завоевание на управлението и извършването на работната власт, работническата партия прие следующата аграрна програма, чрезъ която иска да съедини всички елементи на земеделското производство, всички производители, които подъ разни форми се ползватъ отъ националната земя, въ задружна борба противъ общия врагъ: феодалното земедѣлие.“

Сега нека ний разгледаме по-отблизо тия мотиви. Първо онова предложение отъ френската програма, което казва, че свободата на производителитѣ изисква тѣ сами да владѣятъ орджията на труда, трѣбва да се допълни съ следното слѣдватъ: че владѣнието на орджията на труда е възможно само въ двѣ форми: или като частно притежание, която форма никога и никѣдѣ не е била обща на всички производители, и която напрѣдака на промишлеността денъ на денъ я прави невъзможна; или пъкъ въ форма на общо, колективно владѣние, чийто материални и интелектуални условия се раждатъ и развиватъ отъ капиталистическото общество. Отъ туй слѣдва, че да се взематъ въ обществено владѣние орджията на производството, може да стане само чрезъ туряние въ дѣйствиe всички сили и срѣдства, съ които пролетарията разполага.

И тѣй колективното владѣние на орджията на производството се туря тука като единствена цѣль за постигане; и не само въ сферата на промишлеността, гдѣто вече производството, сир, и за земедѣлието. Частното владѣние казва програмата, никога и никѣдѣ не е имало общо значение за всички производители; именно за туй и промишленния напрѣдѣкъ самъ по себе си го премахва,

интереса на социализма да го заварди, но напротивъ въ интереса му е да го отстрани; тѣй като, тамъ, гдѣто частното владѣние на орджията на труда съществува, тържеството на общото колективно владѣние бива затруднено. Частното владѣние на орджията на труда, не е въ сила да гарантира днесъ свободата на отдѣлнитѣ производители, които извършватъ тия орджия. Дребното рѣчно производство, прѣдизвикано днесъ отъ разни занаяти, е вече съсипано въ промишленитѣ градове, а въ голѣмитѣ — като въ Лондонъ, — които изчезнало и замѣстено отъ едрата машинна индустрия. Частното владѣние въ земедѣлческата си работа дребенъ селенинъ е сигуренъ въ трайността на своята собственост, нито пъкъ е свободенъ. Както той, тѣй и неговъ дворъ, нивы и ливади принадлежатъ на лихваря. Неговото производство е по неспокойно и шатко отъ съществ. на лихваря, който, поне сегисъ-тогисъ, прѣкарва спокойни дни, до като селенина, безпомощенъ длъжникъ на лихваря, постоянно се мъчи отъ страхъ да не фалира. Отмѣнете 2102 отъ гражданския законъ, оградете съ особенъ законъ основеността на една частъ отъ неговитѣ земеделски средства и отъ добитѣка му: вий пакъ не можете го извести на свобода, отъ това тѣсно мъчително положение, въ което той „доброволно“ самъ продава добитѣка си, въ което всецѣло съ парцалитѣ, трѣбва да се продаде на лихваря, да си испуни една малко или много дълга предсмъртна присъда. Вашето опитвание да завардите собствеността на селенина, не ползува неговата свобода, но напротивъ поддържа неговото робуване; то може само да продължи това положение въ което селенина живѣе животъ мъчителенъ. Тѣй, никакъ не е умѣстно да основавате това си искание на първото предложение отъ програмата.

Въ мотивиранieto се казва още, че въ много мѣста въ Франция земята се намирала като частна дребна собственостъ въ рѣцѣтъ на отдѣлни земеделци; но че не е задача на социализма да дѣли собствеността отъ труда, а да съединява тия два фактори на производството — земята и силитѣ рѣци. — Както е общо казано тукъ въ програмата, частта на предложението, това не може да влиза въ задачитѣ на социализма. Неговата задача, по точно казано, е само въ обръщанieto орджията на труда въ об-

ществено, колективно владѣние на производителѣ. Нѣмъ ли изъ очи това, ний лесно можемъ да паднемъ блуждение отъ горвето предложение, именно въ тая тѣ назначението на социализма е да преобърне въ дѣтелна сегашната мнима частна собственостъ на селенина и спорѣдъ туй, селенина-фермиеръ — въ собственникъ дѣлжнѣлия — въ свободенъ отъ дългове притежателъ мѣята си. Разумѣва се социализма иска да отстрани махне тая лъжлива вѣйкашностъ на собственостъта земята, но не по този начинъ.

Мотивиранieto обаче отива толкова на далечъ, обявява за дължностъ и то за „повелителна дължностъ“ социализма „да заварди положението на самостоятелни селени-собственници противъ атакитѣ на данъчната система, лихвари и противъ конкуренцията на едритѣ земевладѣтели. Съ това, мотивиранieto възлага на социализма „повелителна дължностъ“ да прокара тъкмо онова, което то въ обявява за непостижимо, за невъзможно. То му възлага „заварди“ частната собственостъ на селенина, макаръ е „обречена на неизбѣжно загниване“. Данъчната система, лихваря, едритѣ земевладѣлци, какво сж тѣ друго, а сж и сжитѣ инструменти, съ които капиталистическото производство докарва това неизбѣжно загниване на дребнитѣ дѣлци? По долу ний ще видимъ съ какви срѣдства този социализмъ мисли да защитива селенитѣ противъ тая „трояко единосущна и нераздѣлна“.

Но не само собственостъта на дребния селенинъ взема въ защита. „Горѣказаното за селенина-собственника земята си, има еднакво значение и за фермиеритѣ-селенини, които ако и да експлоатиратъ наемни работници, правителството поради туй, че сами сж изложени на експлоатация“. — Тъ вече ний рѣшително отстъпваме отъ правата линия. Социализма се бори специално противъ експлоатацията на наемнитѣ работници. А въ току що приведения мотивъ ний не само не четемъ, че дължностъ на социализма било да закрие френскитѣ фермиери-селенини, ако тѣ и „да експлоатиратъ наемни работници“, и то защото тѣ нѣкакъ си биле принудени да вършатъ това, или че сами биле изложени на експлоатация! Ето до какви абсурдни резултати може да ни доведе кривопоставеното начало! . . .

Прочее нашитѣ френски другари не сж искали да кажатъ това, което на първъ погледъ излиза отъ думитѣ имъ. Тая мѣрка е имала предъ видъ единъ особенъ, специаленъ случай, именно тоя: въ сѣв. Франция селенитѣ взематъ въ заемъ, и то подъ твърдѣ тежки условия, за развъждане на захарното цвекло. Тѣ се задлъжаватъ да продаватъ само на опредѣлени фабрики, които сами установяватъ цената му. Селенитѣ се задлъжаватъ още да купуватъ единъ опредѣленъ сортъ семе и да употребяватъ едно количество отъ предписанъ торъ. Върху всичко това, при самата продажба фабрикантитѣ ги страшно лъжатъ и измамватъ. Всички тия работи ставатъ и въ Германия. Но щомъ тая мѣрка е била да се защитятъ тоя видъ селени, трѣбваше да се изрично да се искаже това. Но както прѣдложението е формулирано неопредѣлено и въ обща смисълъ, то въ право противоречие, не само съ френската програма, но и съ основнитѣ начала на социализма изобщо и неговитѣ принципи не смѣятъ да се сърдятъ, когато тѣхвата небрѣжностъ експлоатира отъ разни страни противъ искреннитѣ имъ чувства.

Сжщата двусмисленность и неопредѣлена смисълъ съставлява и послѣдната частъ отъ мотивиранieto, тамъ именно, гдето се казва, че социалистическата работническа партия иска да съедини всички елементи на земеделческото производство, всички промисли, които подъ разни форми, се ползватъ отъ националната земя, за задружна борба противъ общия врагъ: феодализма въ земевладѣнието. — Азъ отричамъ социалистическата партия на коя-да-е страна си е турила задачата да брани, освѣтъ полския пролетариатъ и дребнитѣ селени, но още и срѣдносогоятелнитѣ и богатитѣ селени, дори богатитѣ фермиери съ голѣма земя, капиталистически скотовѣдци и други капиталистически експлоататори на националната земя. Тѣ могатъ да виждатъ въ феодализма своя земя, своя земя, своя земя. Тѣ могатъ да виждатъ въ феодализма своя врагъ. И ний можемъ, по тия въпроси, да се стюзаваме съ тѣхъ приврѣмвно, да се боримъ рѣдомъ съ тѣхъ. Обаче въ тая наша партия ний можемъ да допусаме само личностни интереси отъ коя да е обществена класа, но не групи съ капиталистически, търговски или какви-и-бѣ спекулантски интереси. И тука авторитѣ на разгле-

данитѣ редове не сж имали на умъ такива пакѣ каквито, думитѣ имъ, на първъ погледъ даватъ да бира. Но за жалостъ, въ стремлението си да обобща сж отишли твърдѣ на далечъ; и тѣ нѣматъ право очудватъ, когато думитѣ имъ даватъ основание на тълкувание,

Следъ мотивитѣ идатъ новоприетитѣ искания, при жъмъ програмата. Тѣ иматъ сжщия недостатъкъ. (На отъ марсилската програма, която иска общинитѣ да бавятъ земеделчески машини, които да се наематъ лениитѣ за долна цѣна, е измѣнена тѣй: първо, общинитѣ получаватъ отъ държавата субсидии за тая цѣль и машинитѣ да се даватъ на селенитѣ за безплатно ползуване. Тази мѣрка, колкото и да е широка и добра, никакъ значение за дребния селенинъ, чиито ниви и начини на обработване, правятъ непрактично, дори невъзможно способлението на машинитѣ въ дребното земедѣлие.

Друго: „отмѣнението на всички прями и косвенни данъци и замѣстванието имъ съ прогресивенъ подоходенъ данъкъ върху приходитѣ, които надминаватъ суммата 3000 франка годишно.“ Таквотъ исканне фигурира, отъ нѣколко години насамъ, почти въ всѣка социалъ-демократическа програма, но повото и странното е, че тая мѣрка се прѣдвидява приема отъ френската програма специално въ полза на дребнитѣ селени и това показва, че не се разбира нейното истинско значение. Нека вземемъ Англия за примѣръ. Тамъ държавния бюджетъ възлиза на 90 милиона стрелинги годишно. Отъ тѣхъ $13\frac{1}{2}$ до 14 милиона се добиватъ отъ подоходенъ налогъ, останалитѣ 76 милиона, една частъ — по малката частъ отъ държавни берии, поща и телеграфи, а по-големата частъ се истегла отъ даждия, съ което е обложена консомацията на народната масса, значи отъ косвенни даждия. Но при днешнитѣ общественни услови, едва ли е възможно по другъ начинъ да се покриватъ държавнитѣ расходи. Да речемъ, Англия расхвърлиха всички 90 милиона на частнитѣ приходи отъ 90 лири стерл. = 3000 фр. нагорѣ, обложени съ прогресивенъ прякъ данъкъ. Срѣдната годишна акумулация на годишното нараствание на целия националенъ капиталъ, въ Англия възлиза, спорѣдъ Гиффенъ, на 240 милиона стрелинги за 1865/75 г. Да приемемъ, сега тази цифра годишно

милиона. Значи, годишния бюджетъ отъ 90 милиона ще стане почти $\frac{1}{3}$ отъ цѣлата акумулация. Съ други думи, никога бужуазно правителство нѣма да извърши това. Но, ако остане на социалиститѣ, кога дойдатъ на властъ, тѣ ще прокаратъ такива мѣрки, въ сравнение съ които, днешната реформа, която при сегашния общественъ строй е единствена, е една нищожна дребна смѣтка; тогасъ селенинъ ще получи една по-друга, по дѣйствителна помощъ. Като че ли афторитѣ на програмата съзнаватъ, че селенинъ ще трѣбва дълго врѣме да почака до прокарането на тая днешна реформа, та сж приели „приврѣменно“ друга мѣрка, именно: „освобождаване отъ поземецъ налогъ всички селени, които сами обработватъ земята си и намаляване на данѣтъ за всички хипотекирани земи.“ Втората половина отъ това исканне има значение само за по-големитѣ имоти, а такива, които една срѣдна селска фамилия сама не може да обработва; тази мѣрка е значи въ полза само на онии селени, които „експлоатиратъ наемни работници“!

Но-нататъкъ: „свободенъ ловъ и свободно риболовство, по-малко ограничения, отъ колкото е нужно за поддръжането на дивеча, рибата и посѣвитѣ.“ — Това е по селски мѣрка, само че е нищожно. Колко зайци, и яребици, шарани и други отъ цѣлата селска територия, ще се паднатъ на едно селско семейство отдѣлно? Не по-вече отъ колкото на единъ селенинъ отдѣлно може да налови само въ единъ денъ подината,

Намаляване предвидената отъ закона обикновенна лихва“, издавайте специални закони противъ лихварството; създайте по-малка полицейска мѣрка, която отъ двѣ хиляди години на насамъ историята ни учи, на врѣдъ и винаги е направила. Падне ли веднѣжъ селенинъ въ таквотъ състояние, му остава друго срѣдство за спасение, освѣнъ да се приобщи за помощъ при лихваря който винаги намира срѣдства си — да ограби жертвата си и пакъ да се скрие отъ закона. Тази мѣрка може най-вече да служи за душевно утѣшението на селенина, а не му докарва никаква дѣйствителна полза; напротивъ — тя е въ сила да затрудни и отслаби кредита на селенина тѣкмо тогасъ, когато той се нуждае отъ него.

Безплатна медицинска помощъ и евтини лѣквие“. — Тази мѣрка е благотворна, наистина, но не е отъ специаленъ

характеръ за селенитѣ. Нѣмската програма е още по-тъмна, тя иска безплатни лѣкове.

„Обезщетяването семействата на повиканитѣ по метода резервисти, до като тѣ сж на служба“ — сжщето макаръ и въ съвсемъ ограниченъ размѣръ, въ Германия и Австрия и пакъ не е отъ специаленъ характеръ за селенитѣ, а само полезно искание.

„Понижение на тарифата за пренасяние на торъ, земеделски машини и произведения.“ Това е прокарано на нѣмската програма (и въ България — прѣв.) и то донася главно на голѣмитѣ земевладѣлци.

„Незабавно да се прѣдприематъ подготвителни лѣкове за изработване единъ общъ планъ, по който държавата направи нуждитѣ подобрения на почвата и повдигане на земедѣлието“. Това пакъ е хубаво но неопредѣлено и неискание, което въ най-добрия случай може да се осъществи само въ полза на едрото земевладѣние.

Съ една дума практическитѣ мѣрки, които слѣдватъ на нѣмската теоритическа частъ на новата аграрна програма, не даватъ да разберемъ по кой начинъ френската работническа партия ще успѣе да заварди дребната собственост на селенитѣ, която прочее, по тѣхно собствено признание е обречено на неизбѣжно загибване.

II.

Нашитѣ френски другари иматъ пълно право само едно отношение: въ Франция не може да се направи никаква трайна реформа спрямо дребния селенинъ. Струва се само, че тѣ криво сж поставили въпроса за селенитѣ.

Тѣ, както се вижда, искатъ да спечелятъ селенинъ на страната си скоро, днесъ-утрѣ, дори, ако има възможностъ да го иматъ съ себе си още при най-близкитѣ избори за парламента. Тѣ смѣтатъ да постигнатъ цѣльта си съ твърди и несъстоятелни твърдения, а за да подкрѣпятъ тия твърдения, тѣ сж принудени да ги облекатъ въ още по-несъстоятелни теоритически съображения. Взе ли се човекъ въ тѣхъ повнимателно, то намира, че тия твърдения сж си противоречатъ едно на друго (напр. да се заварди собствеността, което се признава осъждено неизбѣжно да загина), и че отдѣлнитѣ мѣрки или

сж съвсемъ безсилни (законъ за лихвата), или сж общи работнически искания, или таквистъ, които ползватъ и богатитѣ земевладѣлци, или най-сетнѣ, таквистъ, които едва ли иматъ голѣмо значение за интереситѣ на селенитѣ. Тѣй щото, собствено практическата частъ на програмата още отъ първата си частъ е ялова, а голѣмитѣ думи на теоритическата — лишени отъ реално значение.

Нека кажемъ открито: до като селската масса кисне въ тия прѣдрасѣдци, които изникватъ отъ нейното особно економическо положение, отъ нейното възпитание, отъ нейния изолиранъ и ограниченъ животъ, и които се поддържатъ отъ буржуазната преса и отъ едритѣ земевладѣлци, до тогасъ ний не можемъ да я склонимъ безъ да ѝ обѣщаваме нѣщо, които не можемъ да поддържаме, нито престѣлваме. Ний трѣбва напр., да обѣщаемъ на селенитѣ, че ще бранимъ тѣхната собственостъ, не само противъ разрушителнитѣ економически влияния, но и че ще ги освободимъ отъ товара, който вече тѣжи на тѣхъ и ги смазва, да направимъ фермера-собственикъ, да освободимъ отъ дългове несъстоятелни хипотеки на хепотекирана земя и пр. Ако ний можехме да направимъ всичко туй, то ний бихме се върнали пакъ на ялова начало, отъ което необходимо се е развило сегашното положение на работитѣ. Ний нѣмаше да освободимъ селенина, а ний за малко врѣме само бихме отсрочили социалната му смъртъ.

Обаче явно е, че не е въ наша полза на такива условия да склонимъ селенина скоро, днесъ-утрѣ, когато добръ се знае, че като не можемъ да изпълнимъ обѣщанието, той ще ни изгуби на другия день. Ний не можемъ да имаме за партията оня селенинъ, който очаква отъ насъ да му осигуримъ собствеността, тѣй като не е нашъ привърженикъ, а само оня занаятчия майсторъ, който търси да си заякчи положението. Тия хора сж за антисемититѣ. Нека тѣ отидатъ въ антисемититѣ и отъ тѣхъ да търсятъ цѣръ за спасението на положението си и когато тѣ тамъ се наситятъ на блѣстящи фрази и декламации противъ еврейтѣ, тогасъ наздраво ще си помислятъ, че ний социалиститѣ, които малко обѣщаваме и малко правимъ, сме за прѣдпочитание. Въ Франция имаше, както въ Германия, таквазъ шумна антисемитическа демагогия, френскитѣ социалисти, може нѣмаше да направятъ тая погрѣшка.

Но какво е нашето положение спрямо дребнитѣ селени
Какъ бихме постѣпали съ тѣхъ въ деньтъ когато държавна
власть падне въ ръцѣтъ ни? Първо: много право е о
положение отъ френската програма, което казва, че
предвиждаме неизбежното падане на дребната селска
свѣтвенностъ, но че ний смѣтаме за необходимо да съдѣйс
ваме отъ наша страна за да го ускоримъ. И второ: н
никакво съмнѣние, че когато вземемъ политическата вла
ний не можемъ да искаме насилственпо да отчуждаваме м
бнитѣ селени (безразлично да ли съ, или безъ обезщетени
както, напротивъ, ний ще се видимъ принудени да стоимъ
това нѣщо надъ богатитѣ земевладѣлци. Първата наша за
спрямо дребнитѣ селени ще се състои въ туй: да обрѣс
въ колективно неговото частно земевладѣние и земедѣлие
не съ принуждение, а съ примѣръ и подаване обществен
помощъ за тая цѣль. Ний навѣрно ще имаме доста срѣди
за да представимъ на селенина многото ползи и преимущес
които има таквазъ форма на производството.

Нѣщо преди двадесетъ годни, данскитѣ социалисти, кои
иматъ само единъ градъ — Копенхагенъ — въ страната си, н
отъ този градъ остава имъ да работятъ исклучително между с
нитѣ, сж опитали на дѣло тая мѣрка за пропаганда. Селенитѣ
едно село съединяватъ земята си въ едно общо владѣние, кои
обработватъ за обща смѣтка и приходитѣ дѣлятъ помежду
сърязмѣрно спорѣдъ отстъпаниа участъкъ земя, паричнитѣ
сове и трудътъ на всѣкий отдѣлно. Дребната собственостъ и
второстепенна роль въ Дания. Ако погледнемъ на ония олас
гдѣто преобладава дребното земевладѣние, то ще намѣримъ
че отъ съединението на малкитѣ участъци земя въ едно ш
и обработванието на едно съ машини, необходимо ще намѣр
излишна една часть отъ работническитѣ сили, до тог
употрѣблявани. Именно въ тази економия на труда сѣ
главното преимущество на едрото земедѣлие. За тия еко
мизирани работни сили, може да се намѣри работа по
начина: или се дава на селската земедѣлческа асоциа
нова земя за обработване, или пъкъ имъ се даватъ срѣ
ва и други улеснения да се занимаватъ, край земедѣлческ
работа, съ нѣкой промишленъ занаятъ, производѣниятъ
който, по възмѣжностъ, да оставатъ за собствено мѣс
употрѣбление. И въ двата случая тия производителни

поставятъ въ едно по-добро економическо положение, на разумната общественна организация на труда се дава по-голямо влияние, което развива постепенно селската асоциация на труда къмъ една по-висока и свършенна форма и туря въ съгласие правата и длъжноститѣ, както на асоциацията изцяло, тъй и на отдѣлнитѣ ѝ членове, спрямо другитѣ клонове на производството. Уреждаието на тѣхнитѣ подробности въ истински особенъ случай, ще зависи отъ условията на специалния случай и отъ обстоятелствата, при които ще вземемъ политическата властъ. Тогасъ, възможно е, ще бждемъ въ състояние да дадемъ на тия асоциации и други улеснения, като погашение на цѣлия тѣхепъ хипотеченъ дългъ отъ националната банка, съ силно намалѣване на процентитѣ, материална общественна помощъ за организиране на едрото земедѣлие. Тая помощъ може да се даде, преимущественно не въ пари, а въ видъ на разни машини, искусствепъ торъ и др. т.

Въ всичко туй, главното нѣщо е да дадемъ на селенитѣ да разбератъ, че ний можемъ да завардимъ земята имъ, само подъ едно условие: земята и производството да станатъ обществени, колективни. Тѣ трѣбва да разумѣятъ, че опасността да пропаднатъ иде отъ частната собственостъ и частното производство. До като тѣ неуклонно се придържатъ за частното производство, тѣ неизбѣжно ще изгубятъ едно по-диръ друго и дворъ и нива; а капиталистическото производство ще съсипи и унищожи стария начинъ на производството. Тѣй стои въпроса. Въ тази неминуема опасностъ за дребнитѣ селени, ний имъ показваме възможността, тѣ сами доброволно да приематъ едрото производство въ земедѣлието си и то не за ползата на капитала, но за тѣхно, собствено добро. Че това е въ тѣхна полза, че то е единственното спасително сръдство за тѣхъ, възможно е да разбератъ селенитѣ.

Ний никога не можемъ да общаваме на селенитѣ собственици на малки участъци земя, че ще завардимъ частната собственостъ и дребното производство, противъ конкуренцията на капиталистическото производство. Ний само можемъ да ги увѣримъ, че нѣма да се памѣсимъ на сила противъ волята имъ въ тѣхнитѣ имущественни отношения. Ний можемъ още по другъ начинъ да се застъпимъ за тѣхъ, като настояваме, щото капиталитѣ и голѣмитѣ земевладѣлци въ борбата си съ дребнитѣ земевладѣлци, да зачитатъ законни-

тѣ права на тия, и да искаме преследванието на кражбите и мошеничествата, които първитѣ често вършатъ надъ по-беднитѣ. Наистина, въ капиталистическото общество, често въкъ мъчно може да опредѣли кждѣ се свършва честността и почва лъжата. Но все пакъ голѣма разлика има, ако вѣстията залѣга за измамени или за мошеника. И тъй, ний сме на страната на селенина; ний ще направимъ всичко възможно за да смѣгчимъ мжкитѣ на живота му, да го улеснимъ въ прѣминаванието му къмъ производителнитѣ земеделчески асоциации, щомъ той се рѣши на тая стѣпка, дори да ни дадемъ срокъ за да си помисли и рѣши. Ний правимъ това не само защото смѣтаме дребния селенинъ за пролетарий въ бѣдѣ, но и защото такъвъ е и прямия интересъ на нашата партия. Колкото е по-голѣмо числото на селенитѣ, които ний предпазваме отъ пролетаризиране и които ний спечелваме още до като сѣ селени, толкова по-скоро и по-лесно ще се извърши обществения социалистически превратъ. Ний не бива и не можемъ да чакаме тоя превратъ да стане чакъ тогасъ, когато капиталистическото производство развие крайнитѣ си резултати напълно, до като последния заваятъ и последния селенинъ станатъ жертва на капитализма. Материалнитѣ общественни пожертвувания, направени въ този духъ въ полза на селенитѣ, може да се виждатъ въ капиталистическата економия, като пари хвърлени въ морето; но тѣ спорѣдъ насъ, сѣ превъсходно начално сръдство за голѣми прѣобразованія, тъй като тѣ ще ни предварятъ отъ деструктивно по-голѣми усилия и жертви при бѣдѣщата обществена реорганизация. Въ тази смисълъ ний можемъ да бѣдемъ щедри спрямо селенитѣ. Тука не му е мѣстото да влизаме въ подробности, да правимъ опредѣлени предложения въпроса е за общия принципъ.

Отъ всичко горѣказано, лесно се разбира, че голѣмъ врѣда ще направимъ както на партията си, тъй и на селенитѣ, ако ний, по какъвто да било начинъ, имъ дадемъ да повѣрватъ, че ний смѣтаме да завардимъ частната собственостъ на земята. Това значи направо да очетѣчемъ на селенитѣ пътя на освобождението, плусъ, да унизимъ партията си до положението на демагогствуещия антисемитизъмъ. Прочее, длъжностъ е на нашата партия да раскрива за съзнанието на селенина, че капитализмътъ неминуемо ще доведе

падането на тѣхното положение; да имъ разяснява, че абсолютно по никакъвъ начинъ е невъзможно да имъ се гарантира трайността на частната собственостъ, че едрото капиталистическо производство ще мине безпрепятствено по тѣхното безсилно и остарѣло производство, както желѣзничния влакъ смазва нѣкои ржчни колца, които се пречатъ на пътя му. Да работимъ въ тоя духъ, значи да работимъ въ духа на економическото развитие. А економическото развитие само ще накара селенитѣ да разбератъ нашитѣ думи.

Прочее, мѣстото му е тука да искажа убѣждението си, че и авторитѣ на нантската програма иматъ еднакво мнѣние съ мене по тоя въпросъ. Тѣ много добръ знаятъ, че земята, която днесъ е разпокъсана на малки участъци, необходимо ще се обърне въ общо владѣние. Тѣ сами признаватъ, че частната дребна собственостъ на земята е осждена да загине. Това напълно личи въ речта на френския социалист. националенъ съвѣтъ, съставена отъ Лафарга и четена на конгреса. Отъ вѣмски тя е публикувана въ Берлинския Социалъ-демократъ отъ м. Октомвр. 94 г. *) Противорѣчиата въ израженията на нантската програма, явно показватъ, че това екто авторитѣ и *дѣйствително казватъ*, не отговаря на туй което наистина *искатъ да кажатъ*. Но тѣхна е вината, че сѣбѣ криво ги разбира. Въ всѣкий случай на тѣхъ остава да растълкуватъ по-точно и ясно програмата си; на най-близкия конгресъ на френската партия остава да я прегледа и основно преработи.

Сега да се обърнемъ къмъ по-състоятелнитѣ селени. Благодарение на имущественнитѣ дѣлби, главно, а още и на разпродажбата по несъстоятелностъ на длъжника, образувало се е една степенувана върволица отъ всѣкакви състояния, между селенина съ малкъ участкъ земя и богатия му съ съкъ съ нѣколко декари. Тамъ дѣто сръднесъстоятелния селенинъ живѣе между дребни селени, той не се различава отъ тия по интереситѣ и понятията си; личния опитъ го е научилъ, колко такива като него сж испаднали до положението на дребния селенинъ. Но други сж отношенията тамъ гдѣто броя на сръднесъстоятелнитѣ и богатитѣ селени преобладава и земеделческитѣ работи се вършатъ изобщо съ помощта на

*) Тази речъ е преведена на български и помѣстена въ по-предидишната на „Денъ“ (вн. IX отъ III-та годишн.) — Р.

слуги и други работници. Едва работническа партия, естествено е, преди всичко ще се застъпи за наемнитѣ работници, значи за слугитѣ и надничаритѣ. Тогасъ, отъ само себе си следва, че тя не може да дава на селенитѣ — господари такива общания, които иматъ значение да поддържатъ експлоатацията на насилния трудъ или зависимостта на работниците. А до като богатитѣ или срѣднесъстоятелнитѣ селени оставатъ такива, явво е, тѣ не могатъ да поддържатъ положението си безъ наемни работници. Ако е глупаво отъ наша страна да искаме да завардимъ положението на дребния селенинъ, то рѣшително измѣна на налитѣ идеи ще е, да общаваме същото на богатитѣ и срѣднесъстоятелнитѣ селени.

Примѣрътъ съ градскитѣ занаятчии, тука е на мѣстото си. Макаръ тѣ и да се намиратъ въ по безпомощно положение отъ селенитѣ, но изъ между тѣхъ още се намиратъ такива, които занимаватъ калфи и чираци, или пъкъ у които чирацитѣ замѣстватъ калфитѣ въ работата. Такива занаятчии — майстори, които гледатъ да заякчатъ положението си, нека се отнесатъ за помощ до антисемититѣ. Тамъ тѣ ще видятъ, най-сетнѣ, че ги лъжатъ и се лъжатъ. Други пъкъ които сж разбрали, че рѣчното занаятчийско производство ще изчезне, както и пропада, идватъ въ нашата партия; но съ това заедно тѣ прегръщатъ идеалитѣ и сѣдбата на работниците. Същото може да се рече и за богатитѣ или срѣднесъстоятелнитѣ селени. Тѣхнитѣ слуги, слугини и надничари, разумѣва се, по-вече ни интересуватъ отъ самитѣ тѣхъ. Искатъ ли отъ насъ тия селени въ каква гаранция за поддържанieto на сегашния имъ поминѣкъ и за напредъ, ний по никакъвъ начинъ не можемъ да имъ я дадемъ. Тогасъ тѣхното мѣсто е при антисемититѣ и други либерални партии, които всичко общаватъ, но нищо не изпълняватъ. Съ точността на економическитѣ закони, ний можемъ сигурно да кажемъ, че богатитѣ и срѣднесъстоятелнитѣ неизбежно ще паднатъ въ неравната конкуренция съ капиталистическото производство и съ тая на евтинитѣ задморски храни. Това мнѣние се потвърдѣва отъ растящото задължняване и фактическото всеобщо отпадане на тоя сортъ селени. Противъ тои отпадѣкъ ний нищо не можемъ да сторимъ, освѣнъ да препорѣчваме сплотяването на частнитѣ владѣния за колективно обработване, при което употреблението и експлоатацията на наемни

трудъ все по-вече и по-вече да се отстранява и постепенно да се въвежда превръщанieto на отдѣлнитѣ земеделчески производителни асоциации въ равноправни и солидарни клонове на голѣмата национална производителна асоциация. Тия селени видятъ ли веднажъ, че загиванieto на сегашното тѣхно частно производство е неизбежно, и обѣдятъ ли се, че спасението имъ е само въ колективното производство, тѣ ще минатъ на наша страна и тогасъ наша задача е, да улеснимъ премиванieto имъ къмъ новия начинъ на производство. Въ противенъ случай, ний трѣбва да ги оставимъ на слѣпитѣ економически сили и да се държимъ само съ тѣхнитѣ наемни работници, които сигурно сж съ насъ. Вѣроятно и противъ този сортъ селени, ний нѣма да употребимъ насилственото отчуждаване и по-вече ще оставимъ на економическото развитие само да вразоми тѣхнитѣ закоравѣли мозъци.

Съвсемъ иначе и по-просто стои работата съ едрото земевладѣние. Тукъ ний имаме работа съ явно и чисто капиталистическо производство и ний можемъ смѣло безъ предпазване да вървимъ къмъ цѣльта. Нашата задача е ясна и определена — ний имаме работа съ масса земеделчески пролетариятъ. Щомъ социалистическата партия вземе политическата властъ въ рѣцѣ, първата ѣ постѣпка ще е, просто и просто, да отчужди едритѣ земевладѣлци, тѣй както ще постѣпи и съ индустриалнитѣ фабриканти. Въпросътъ дали това отчуждаване ще стане съ обезщетяване, не ще зависи главно отъ насъ, но отъ обстоятелствата при които ний ще вземемъ властта, а много и отъ поведението на едритѣ земевладѣлци. Вѣрното е, че ний допускаме по принципъ обезщетяване. Марксъ много пѣти ми е казвалъ мнѣнието си, че най-изпосното за насъ ще бже да откушимъ тая шайка съ едри земевладѣлци. Прочее, тоя въпросъ не се отнася тѣка. Върнатитѣ по какъвто и да е начинъ на обществото внимание, ще се дадѣтъ на колективно обработване и ползване на организирани въ асоциации земеделчески пролетариятъ, но подъ надзора и съ помощта на обществото. Подробноститѣ на тая организация не могатъ да се предвидѣтъ отъ сега. Въ всѣкой случай, условията за превръщането на капиталистическото земедѣлие въ общественно социалистическо сж напълно готови и то може да се извърши при пѣ и първия удобенъ случай, както напр. въ фабриката

на Крупъ. Примеръ на тия земеделчески ассоциации ще убѣди и последнитѣ вироглави селени въ преимуществата на колективното едро земеделіе. Въ туй отношение, значи, ний може да дѣйствуваме между полския пролетариатъ въ сѣщия духъ въ каквѣто работимъ между промишленнитѣ работници. Сигурно редъ туй, привличанieto на полския пролетариатъ отъ источна Елбска Прусія подъ червеното знаме на социализма, е въпросъ който остава да рѣшимъ въ най скоро врѣме. Веднажъ влѣзали тоя полски пролетариатъ въ голѣмата социалистическа армия — и другъ вѣтъръ ще повѣе въ цѣла Германия.

Белѣжка на преводача. Дребно селско хозяйство е господствующата форма на земеделіето у насъ, тъй както и въ Франция, даже и повече и едва ли економическото положение на нашия селенинъ е по-добро отъ това на негова френски събратъ; може дори да се мисли, че нашия селенинъ е по-лошо поставенъ, понеже той, въ всѣкой случай е изложенъ на такива неправди и произволи отъ страна на администрацията и хищнитѣ спекуланти, които силно врѣдятъ на неговия поминъкъ. Той не се ползува отъ тази защита на законитѣ, която френскитѣ му събрати, като граждани, поне иматъ. На много мѣста, въ разни окрѣжии, той е материално съсипанъ. Селенитѣ отъ Варненския окрѣгъ, напр., сж цѣли продадени на лихваритѣ; тѣ сж станали фактивни, колкото предъ закона, собственици на земята, която обработватъ за смѣтка на ляхваря, който въ дѣйствителность владѣе земята и прибира по-голѣмата частъ отъ плодовѣтъ ѝ въ видъ на пари. Остава още да се извърши последния актъ на тѣхното съсипване — отчуждаването имъ отъ земята, и тѣ сж пролетарии. — Отъ друга страна конкуренцията на иностраннитѣ и заморски жита става все по силна и цѣната на нашитѣ жита спада на международния пазаръ, а въ резултатъ селенитѣ земеделци все повече и повече осиромашаватъ. Прибавимъ ли при туй давателния товаръ, който главно пада на гърба на селенина и лихвариската експлоатация — положението на нашия селенинъ става критическо. Не на пусто нашитѣ дребно-буржуазно-демократически вѣстници проклинатъ ежедневно лихварството, тази „язва на земеделіето“, и искатъ отъ държавата да издадѣтъ законъ противъ „незаконната“ (коя ли е пѣкъ „законна?“)

лихва. То се видѣ добръ напоследъкъ отъ поведението на болшинството на камарата и на правителството по въпроса за десятка, за акциза, за организацията на земеделческитѣ банки и пр. и пр., колко нашата буржуазна държава мисли и прави за доброто на селенина. Ако нашитѣ западнали селени още упорито вардятъ земата си и не я напущатъ, това отчасти произлиза отъ консервативната упоритостъ, свойственна въ всяка стѣпенъ на нашия селенинъ, да търпи най-горкитѣ лишения, да прекарва най-мизеренъ животъ. Но тоя пѣтъ е фаталенъ, края му е — пролетаризиранieto на селенина. Така е, може би, една отъ косвеннитѣ причини, гдѣто едната агрикултура още остава на заденъ планъ у насъ: лихваря, фактически господарь на сумма малки участъци земя, обработвани отъ фактивнитѣ имъ собственици, негови длѣжници, намира по-сигуренъ интересъ да вади стократна лихва отъ длѣжницитѣ си, нежели да се впуска въ правото експлоатиране на земята чрезъ една агрикултура; предприятие, което заключава въ себе си малко рискъ и изисква искусни и широки съображения. Прочее, тия лихварски капитали и централизиранieto на културна земя въ рѣцѣтъ на спекуланти, които прекупватъ, отъ изселвающето се турско население, за пшѣцѣна цѣна, неговитѣ ниви, ливади, гори и воденици сѣ началото, отъ което за напредъ у насъ сигурно ще се развие една едра агрикултура. На помощъ па този процесъ ще дойде и зараждающата се у насъ машинна и капиталистическа промишленность. Туй положение на работитѣ, въ земедѣлие и промишленность, което днесъ виждаме въ Германия и Франция сигурно ще настане, и то въ скоро врѣме и у насъ, защото, както казва Карлъ Марксъ: „Промышленно развитая страна представляетъ образъ на собственное будущее на оной страны, които следватъ“. Най-сетнѣ, самата сполука да прокараме двама народни прѣдставители въ окопи, почти исключительно земеделчески, показва, че съ умѣние и постоянство въ пропагандата си между селенинѣ, ний можемъ да имаме голѣмъ успѣхъ за въ бъдѣще.

ВИДѢНІЯ.

Въ село Злокучени имаше смутъ. Азъ бѣхъ отишълъ да се пазаря за учителъ. Подиръ менъ бѣ пристигналъ околийския началникъ за да усмири селенитѣ, които не разбраха законитѣ и не позволяваха да имъ се продаватъ магарацетата, воловитѣ, оралата и дрѣхитѣ за исплащаніе на царскитѣ данъци. Околийския повика на помощъ всичката полиция отъ окрѣгътъ и селото бѣше смирено въ една нощъ. Кирковата механа, въ която бѣхъ намѣрилъ прибожище, бѣ се обиколила отъ побѣдителитѣ, но Баба Кирковица ме пропустила прѣзъ единъ прозорецъ и азъ избѣгахъ голъ и гологлавъ. Не видѣхъ, какъ исхвъркнахъ отъ салона. Всичкитѣ селски песове и песлета образуваха потеря по мене. Но съдбата тоя пътъ се смили, азъ избѣгахъ. Единъ бѣлъ пестъ ме преследваше до Бабина-Лѣка, която бѣ далечъ половинъ часъ отъ село, и, слѣдъ като произнесе послѣдната си проклетія противъ мене, повърпа се въ село не съвсемъ доволенъ. Цѣльта му не бѣ постигната — моитѣ гаци останаха здрави. Азъ бѣгахъ и все си бѣгахъ: до дѣто сила имаше въ моитѣ крака, азъ все бѣгахъ. Ехъ крака, крака! Колко пѣти вий сте ме избавяли отъ зла неволя!

И тоя пътъ избѣгахъ. Когато всички сили ме бѣха вече оставили, азъ се намирахъ на безопасно мѣсто: два часа далечъ отъ Злокучене, при пуститѣ Хад. Мемишови воденици.

Като убитъ се повалихъ на земята подъ голѣмата кука върба, която простира клоновеѣ си надъ самия улей на воденицитѣ.

Повалихъ се до дѣнера на върбата въ полу-безчувствено състояние. Свихъ се като мокъръ хъртъ и заспахъ. Не зная колко часа съмъ спалъ. Навѣрно щѣхъ да спя два дни и двѣ нощи, ако моитѣ сънъ не бѣ побърканъ.

По едно врѣме до мойтъ уши дойде голѣмъ шумъ. Азъ се сѣтихъ за Злокучене и се растреперахъ. Искаше ми се обѣгамъ, но не можахъ да шавна отъ мѣстото си, като прикованъ бѣхъ до кухата върба, краката ми се отсѣкоха, на врата си усѣцахъ тежестъ на водениченъ камѣкъ.

Шумътъ се увеличаваше, азъ треперяхъ. Отдѣлни звукове почнаха да се различаватъ. Чухъ гайда, тъпани, зурни. Сърдцето ми по-отлекна. „Свадба е, помислихъ си азъ. Не види, ако ли сж Злокученци, ще отида при тѣхъ.“ Боже, какви сж тия гайди, какви страшни ручила! Страшни тъпани, какво гърмение! Азъ вече гледамъ; азъ виждамъ предъ очите си не селска свадба, а безброй чудовища, дяволи и какви ли не страхотии: кози роги, кози бради, магарешки опашки, черни като смола. Това е то единъ образъ отъ святаго подобни. Жбитъ ми почнаха да тракатъ, като кре-

напредъ върви Велзевулъ страшний. Изъ очитъ му излизатъ искри, изъ носътъ му — димъ, изъ устата му пламѣкъ. Дълги рѣцѣ, дълги прѣсти, остри орлови ногти. Носѣше нѣщо като прѣпорецъ. Дълга върлина, на върхътъ ѝ човѣшка глава, зашпикната. Сѣщинска глава, съ рунтави черни коси, дълга ресансана брада. И най-страшното е, че главата правеше движения: жбеше се, плѣзеше се, ужасни фигури правеше съ устнитъ си и езика си. На знамето бѣше написано отъ едната страна: коварство, лъжа, измама; а отъ другата — ревностъ, завистъ и подлостъ! Подиръ главатаря идяха гайдари, тѣ се отличаваха съ това, че носяха на главитъ си какви опашки, стърчащи на горѣ. . . Страшна музика бѣше. Гайди отъ човѣшки кожи! Човѣшки кожи казвамъ, така както сж, и не щавени даже! Струва ми се, че бѣха кожи, но не могъ положително каза. Като че ли бѣха човѣци, надувани гайди! Човѣшки кожи гледашъ, надуватъ ги сатанитъ и тѣ издаватъ гласове, а може би, че дяволитъ надуваха самитъ гайди и тѣ издаваха гласове — свиряха. Голѣмъ страхъ ме обзе и всичкото ми тѣло трепереше, и краката, и рѣцѣтъ. Спалата, и ушитъ ми даже треперяха, а жбитъ се трѣскаха така силно, щото отъ очитъ ми свитки излизаха. Азъ познахъ вѣкои приятели, направени на гайди. Видѣхъ единъ адвокатъ, когото надуваше една голѣма сатана. Малко-малко брадленце си стои като чукундурова опашка, както си

бѣше въ дѣйствителностъ. Гайдата издаваше тънакъ гласецъ, сѣщо като гласеца на моя познатъ адвокатъ. Послѣ познатъ кожата на единъ журналистъ съ голѣма брада, която безъ малѣицѣше го докара до министерското кресло. Надуватъ го, той ручи, издава тѣжкѣ, горделивъ, надмѣненъ гласъ. Кожата на единъ талантливъ писателъ бѣ сѣщо тука. Надува първий подиръ байряктаря сатана. Надува силно. Гайдата издава разни гласове: и тънки и дебели, и груби и нежни.

Господи помилуй насъ грѣшнихъ! Не допускай кожата ни да се правятъ на гайди. Господи, не введи насъ въ искушениа! Не допускай да ни надуватъ нечестивитѣ! Видѣхъ кожата на много млади, прости и учени, гимназисти и академици. Лоши мисли се въртяха въ главата ми. Да ли и моята кожа ще испадне до тоя халь! „Никой не може да свѣтѣе съюзъ съ сѣдбата,“ е казалъ единъ философъ. И така си е. Двѣстѣ проповѣдвахъ божественни, свѣтли начала, а утрѣ сатана те направилъ на гайда. . . . Какъ отчаяно свирѣе гайдата отъ единъ прокуроръ юристъ! Нещастнико, за това ли си истърквалъ пейкитѣ на университета, за това ли си училъ Юстиниановитѣ кодекси и римскитѣ закони, да те правятъ сега нечестивитѣ на гайда!

Подиръ гайдаритѣ вървѣха тъпанаритѣ. Още по-страшно, още по-ужасно! Нечестивитѣ, които биѣха тъпанитѣ, биѣха още по-едри отъ гайдаритѣ. Можете ли си представи сега такава картина (охъ, защо не бѣхъ единъ добъръ живописецъ да я изрисувамъ!): Стои нечестивия сатана и преравичилъ тъпана, голѣми дървени топузи прилични на дръндарски кияци въ рѣцѣтъ му, но не тъпанѣ, както тъпанитѣ, а падла човѣшка кожа, и топузитѣ биятъ по-голѣмни мѣхъ. Вързани му краката и рѣцѣтъ съ ремици и ремицитѣ премѣтнати презъ дяволското рамо, така щото мѣхътъ, тѣрбуха се издалъ напредъ. Нарочно избрани сѣщества съ голѣми тѣрбуси за да издаватъ по-голѣмъ шумъ. Ужасенъ шумъ! Да упави Богъ всѣкого отъ такава бѣда! Като биятъ дървени топузи по голѣмитѣ тѣрбуси, то се търси земята. Като се гледахъ, че господинъ Меридолски е закаченъ презъ рамото на единъ сатана; като съгледахъ какъ топузитѣ отскачаха отъ голѣмия му мѣхъ, азъ съвсемъ се изгубихъ. Злочестия Меридолски, какво е зло сторилъ, та го изтезаватъ по такъвъ начинъ! Искяхъ да заплача отъ жалостъ. . . . Но какъ

сѣхъ очуденъ, когато по лицето на Меридолски забѣлѣжихъ удолствие. Какви сѣ тѣзи комедии?! Боже упави! Да те биятъ по тѣрбуха, като по цигански тъпанѣ, а ти да си веселъ! Необясними работи. Азъ треперѣхъ и се удивлявахъ. Грозни мисли се виеха въ главата ми. Да ти попадне кожата на гайда, иди дойди, носи се, ами на тъпанѣ?! Боже упави!

Подиръ тъпанитѣ идатъ зурладжииѣ и наредъ съ тѣхъ музиканти съ други инструменти: разни вити и превити трѣби, и все въ човѣшка форма. Имаше тънки, дълги господиновци свити на колачъ. Главата вързана при краката. Обнадуватъ пѣщо като яйцевидна форма. Така свития тѣнѣкъ господиновъ е премѣтнатъ презъ рамото на сатаната, като минелъ на пѣхотния войникъ. Тѣзи господиновци служатъ като тѣрби, издаватъ разни гласове. Всичкитѣ тѣзи различни музикални инструменти съставляваха единъ ужасенъ оркестъръ. Този оркестъръ — тѣзи дяволска музика се упражняваше отъ голѣмия сатана, страшний Велзевулъ, който като напелъ-майсторъ въртеше овази върлина съ главата на нея.

Подиръ музиката идатъ още множество духове; голѣми и малки, жѣбести, носести, черни, сиви, мурги и др. и др., и всичкиѣ играятъ самодивско хоро. Подскачатъ, рипатъ, скакатъ съ рѣцѣ, издаватъ сатанински викове и смѣхове. Бѣшатъ се, жѣбятъ се, грозотия голѣма!

Подиръ това множество идихъ цѣлъ редъ дребни сѣщества; мъжски и женски, стари и млади. Тѣ носѣха разни предмети съ себе си: бурета, бѣклици, металически и стѣкленни чаши, лѣжици, вилици, кѣрпи, паници отъ фарфоръ и отъ сребро, хубави килими и разни други раскошни предмети.

Зави се диво хоро. Играяха съ тъмнитѣ духове още самодиви, вили и русалки. Дребнитѣ сѣщества постлаха губеритѣ, паредиха паници, вилици и лѣжици. „Тѣржество ще бѣде“, помислихъ си азъ „Ахъ, колко съмъ гладенъ! Клопотатъ ми червата. Слювки нѣма вече въ устата ми. Да ли да се превлекъ да угаложа гладътъ си, да погася жаждата си. Не, това не става. Ако ме опънатъ на нѣкой тъпанѣ! И гладенъ ще си сѣдя!“

Велзевулъ движеше върлината все по-бързо и по живо.

Музиката свиреше все повече и повече лудо, хорото се въртеше като свѣткавица. И викове, и крѣсъци, и смѣхове: всичко въ купъ събрано представляваше нѣщо вълшебно и страшно.

— Смирва! проехте високия гласъ на Велзевула, ментално се възцари гробна тишина. Какъв порядък! Влявахъ се азъ.

— Ний живѣмъ, заговори той, ний съществуваме, да се наслаждаваме отъ всичкитѣ удоволствия, които съществуватъ на небето и на земята. Наша длъжностъ, ъдемъ, да пиемъ, да пѣмъ, да играемъ хора и да правимъ съ очи глупавото човѣчество. Внимателни трѣбва ъдемъ, до гдѣто сме пълни господари. Всѣко вредително човѣчество трѣбва да се унищожава въ зародиша си. Вий не трѣбва да знаете милостъ и състрадание. Отваряйте си очитѣ на трири . . . Сега, сѣднете на трапезата. Ще ъдемъ, ще пиемъ, ще пѣмъ и ще чакаме побѣдителитѣ, ще увѣнчаемъ главитѣ съ вѣнци.

Цѣлото общество насѣда околорѣстъ трапезата. Рече знаеше мѣстото си. Имаше порядъкъ. Това всичко бѣше менъ обикновено. Азъ съмъ видѣлъ много пѣти богати трапези. Но какво бѣше моето удивление, когато видяхъ, музикалнитѣ инструменти и тѣ се нуждаели отъ храна! Боже, какви сж тѣзи твои наредби?

Насѣдаха гайдитѣ, тѣпанитѣ и зурлитѣ! насѣдаха и страната и се хилѣха. Усмиваха се единъ другиму. Какви пѣта ставатъ въ сатановото царство!

На главната трапеза бѣха музикантитѣ съ Велзевула водителъ. На втората трапеза хороиграчитѣ, на третата — пѣтитѣ и най надолѣ гайдитѣ, тѣпанитѣ, зурлитѣ и разни видове трѣби.

Всичката разнородна компания ѣдеше и пиеше съ голѣмо лакомство. Весели бѣха всички. Хиляди и хиляди разнородни ястия, и английски бювтекъ имаше тука, и нѣмския шинелъ и руския борштъ, и италианскитѣ макарони, и говечъ, и бѣла клавира, и всичко, всичко що до сега е измислено на земята за наслаждение на човѣцитѣ. Отъ испаренията се дигна мѣгла до небето! Какви риби, какви чудни птици, какви разнообразни ястия, които нито на сънъ не съмъ виждалъ. Широкитѣ венцитѣ ядяха въ златни сѣдове, по долнитѣ въ сребърни фарфорни. Паници отъ калъ и сине и зелено гледжосани имаше тука. А какви питиета, какви разнообразни вина! Само като гледашъ ще се напиешъ. Шампанско, Бордо, Рейнско, Лакрима Христи, Унгарско, вино отъ островъ Кипъръ и пр.

Веселията отъ частъ на частъ ставаха все повече и повече голѣми. Музиката засвири, почнаха се пѣсни, и танцуванія, и шумъ и гамъ о смѣхъ и крикъ!

Отъ единъ пѣтъ се чуха топовни гърмежи, видѣхъ че войска иде, голѣма войска, съ генерали, полковници, майори, подпоручици и прости войници. Кавалерията препускаше, артиллерията гърмеше, а пѣхотинцитѣ отиваха въ строй. Стори ми се, че има „смотръ“. Веселието се продължаваше, музикитѣ свирѣха, пѣвцитѣ пѣхъа, а хорото лудо се въртѣше господаритѣ налѣгали на кѣлка се наслаждаваха. Войската приближаваше и се строеше въ колони. Полкове подиръ полкове, батерии подиръ батерии. А форми разнообразни и видове оржжия разни, топове разни, като че ли цѣлата европейска армия се събираше тука. Гледахъ съ голѣмо удивление. Не можахъ да си растълкувамъ, що значи това. Обаче, скоро всичко ми стана ясно. Когато видѣхъ, че идяхъ кола съ ранени войници, когато видѣхъ испокѣсанитѣ прѣпорци отъ коршумитѣ, разбрахъ, че войската се връща отъ сражение. Когато видяхъ задоволнитѣ лица на генералитѣ и усмихнатитѣ подпоручици, разбрахъ, че тѣзи сѣ побѣдителитѣ. Сатанинската компания стана и съ голѣмо тържество посрѣгна побѣдителитѣ. Чу се команда. Войската се построи въ линия. Зададохъ се плѣнницитѣ. Обвзе ме ужасъ. Плѣнницитѣ не бѣха войници, а обикновенъ народъ. Хора полуголи, потчернели, погрознѣли, боси, гологлави, сухи, гладни и намърщени. Всичкитѣ бѣха навързали съ вериги и вървѣха мълчеливо, но гордо. Боже! това сѣ копаче и ораче, това сѣ работницитѣ отъ рудницитѣ, отъ фабрицитѣ, отъ желѣзнитѣ пѣтища. Имаше и други. Имаше попове, но владици не видѣхъ. Имаше бакали, имаше терзий, кундураджий и абаджий, имаше дюлгери и бѣчвари, занаятчий имаше много, но фабриканти не видѣхъ. Мнозина бѣха ранени и кръвта капеше отъ полуголитѣ имъ тѣлеса. Видѣхъ жени, които малко приличаха на жени, видѣхъ и дѣца, и бѣловласи старци. Всичкитѣ плѣнници се събраха на единъ купъ, образуваха колело.

— Смирнааа! разнесе се грѣмливия ужасенъ гласъ на единъ дебелъ генералъ и шумътъ моментално исчезна.

— Почитаемо събрание! чу се гласътъ на единъ сатана. Въстанаха робитѣ, въстанаха нашитѣ слуги, нашитѣ

глупави орачи, копачи и овчари, възстанаха клѣкавитѣ найтчи и работници, глупавитѣ школници и простаци попове, възстана тази презрѣнна зганъ противъ своитѣ конни господари, противъ владѣтелитѣ на земята. Възбунта се и поискаха да отнематъ това, което е наше право отъ памтивѣка останало господарско право. Съ помощта на нашитѣ богове и въ името на царетѣ земската зганъ е побѣдена. Сега трѣбва примѣрно да се набага за да се отнѣме всѣко желание на тѣхнитѣ синове и внуци да последватъ примѣра имъ.

— Огънь! изгърмя генералътъ, и стотина топове сочени къмъ робитѣ избѣлваха пламъци, хиляди пушки гърмѣха, дигна се димъ до небесата, чу се писъкътъ на дѣцата, олелията на женитѣ и охканията на старцитѣ. Музиката загърмѣ и заглуши плачътъ на злочеститѣ. Тѣхнитѣ бияха, зурнитѣ свиряха, гайдитѣ ручаха, хиляди пѣвци възнасяха химни и славословия на боговетѣ и царетѣ, а хориоригачитѣ играяха лудо хоро, диво хоро . . .

Азъ се бѣхъ загубилъ на мѣстото си. Умътъ ми не работеше, очитѣ ми не виждаха, ушитѣ ми не слушаха. Лѣжахъ като отсѣчено дърво на земята, не осѣщахъ нищо, като че бѣхъ окаменялъ, като че бѣхъ гърмнатъ, като че бѣхъ оглушалъ и онѣмялъ. . .

Колко съмъ лѣжалъ тъй не зная. . . Чухъ гласъ, слъдъкъ гласъ, гласъ на млада дѣвойка. О, колко милъ гласъ! Билъ ли е пѣкой влюбенъ. Влюбенъ отъ душа отъ сърдце, цѣлъ цѣлвеничѣкъ влюбенъ? . . . Гласътъ изрече името ми, повтори го, азъ отворихъ уморенитѣ очи: Най-дивната красота, която умътъ може да измисли, стоеше прѣдъ менъ. Чудна горска дива. Ангелъ — дѣвица.

— Стави, ми каза тя.

Азъ станахъ. Станахъ и тозъ часъ спомнихъ кървавата сцена. Турнахъ ржцѣтъ си на очитѣ и горко заплакахъ.

— За вдовицитѣ ли плачешъ, за горкитѣ сираци плачешъ? Спри, отрий си очитѣ, подай ми ржка.

Азъ подадохъ ржка и се вдигнахме надъ земята. Подиръ малко слѣзохме, но Боже мой, гдѣ бѣше това! Космитѣ ми настрѣхваха. Азъ видяхъ бойното поле. Лешовѣ

на убититѣ се търкаляха. Гарги и орли се вияха отъ горѣ нмъ. Заплакахъ съ гласъ.

— Мълчи, ми каза дѣвойката, съ коститѣ си ще съзидатъ челоуѣцитѣ щастieto си.

И пакъ бѣхъ повдигнатъ въ небесата, и пакъ бѣхъ на земята. И видѣхъ какъ остаткитѣ отъ разбитата армия се сбираха, копачитѣ вървяха съ кървави чела, занаятчиитѣ работниците отъ руднитѣ, отъ чифлицитѣ, отъ фабрикатѣ бѣха посърнали. Сиромашъта бѣ убита!

— „Човѣци!“ Чу се ясенъ, високъ, божественъ гласъ. Целото множество се спрѣ, приковано на мѣстото си, и настана пълна тишина. Мина се много време и гласътъ повтори. Човѣци! Ний се бихме за да спечелимъ човѣшкитѣ си правдини; ний се бихме за правдата; ние се бихме за човѣщината. Ний сме надвити, но великъ е Богътъ на правдата. Човѣкътъ ще побѣди и ще спечели това, което му се пада на земята. Готованцитѣ ще поднатъ предъ силата на човѣка. Ний отиваме не да оплакваме станалото, не да тажнимъ за ударътъ, който жестоко ни се нанесе, ний утиваме да съберемъ силитѣ си, да се приготвимъ за нова борба. . . . Тржбата ще засвири скоро! Бѣдете тогазъ готови. Ний ще побѣдимъ, и Великия Богъ на *разумътъ* ще се прослави!

Хиляди гърла повториха: „тржбата ще засвири, ний ще бѣдемъ готови и ще се боримъ за човѣшкитѣ си права и ще побѣдимъ и Великиятъ Богъ на *разумътъ* ще се прослави!“

И вѣтрътъ отнесе гласоветѣ по четиритѣ краища на вселенната.

Бродиниъ.

* * *

Въ съвременитѣ общества, по голѣмата частъ отъ данъцитѣ се употребяватъ за да защищаватъ богатия отъ бѣдния . . .

Това е вѣрно, особено за крѣпкия данѣкъ (военната служба р.); наистина, казва се, че войската е учредена да зацѣпва порядѣка и собственостъта; но ако собственостъта е истинство да се присвоява труда на бѣдния, то войската, която се состои повече отъ сиромаситѣ, е една частъ отъ бѣдната класа, раздѣлена и распределена по полкове, за да държи насилствено въ подчинение другата частъ. Въ такъвъ случай, не говорете за национална войска, а самитѣ вий подчинявайте вашитѣ роби, които нацията не е нищо друго, освѣнъ най-голѣмото число.

Сисмонъ де Сисмонди.

СТИХОТВОРЕНИЯ

* * *

(Преводъ отъ руски).

Дълбока нощъ.. мракъ черенъ се растила...
Мълчи, бжди безмълвенъ до смъртта!
Ни звукъ любовенъ отзивъ тукъ намира,
Ни стонъ покъртва мъртвитѣ сърдца.
Защо на мене е така душата
Възбуждена отъ пламенна мечта,
Кога не мога да вървя въ борбата,
Въ тъмницата лишенъ отъ свобода?
Гласътъ ми отъ другаритѣ далечни
Не ще се чуй. Тѣхъ гони врагъ проклетъ.
Мълчи! въспирай пѣснитѣ сърдечни,
Бесплодно некъ заглѣхва стиха клетъ.
Мълчи, нѣмѣй, кога съсъ кръвъ горѣща
Опрѣскани сж роднитѣ поля,
А звѣна отъ оковитѣ зловѣщо
Донася се отъ вѣтъра нощя!
Мълчи, когато тихо съ тебе изъ гроба
Познатий гласъ говори и шепти!
Безмълвно некъ расте въ гърдитѣ злоба!
Сърдце ти некъ за работа скърби!
Поета не е рабъ! и на комира,
Съ позоръ покритъ, не ще испѣй хвалби;
По-скоро своята безсилна лира
О първия камъкъ съ гнѣвъ ще да строши.
Той нѣма да посмѣе на народа
Вѣнци да хвърля въ затвора клетъ:
Той съ мечъ въ борбата за свобода
Ще да испълни своя святъ завѣтъ.
Горко на този, който съ ржцѣ нечисти
На истината факела гаси!
Ще дойде часъ, — ще иска да исчисти

Напраздно кървавитѣ той следи.
 Сждбата е безмилостива, жестока:
 Народътъ ще прекъсне своя сънъ
 И старий свѣтъ въвъ бездната дълбока
 Ще рухне, посреждъ пламъци и стонъ!

«София, 1894 г.

Н. Вайвъзовъ.

Къмъ младий борецъ.

Гледай, пази се, момъко млади, —
 Тѣжкѣ е, стрѣменъ правия пѣтъ,
 Има пѣтечки пълни с' услиди,
 Блазнятъ, нъ водятъ в' кривия пѣтъ.

Гледай, внимавай, можешъ ти лесно
 Таквазъ пѣтечка да уловишъ
 Своята съвѣсть, дѣлото честно
 Съсъ калъ позорна да не покриешъ.

Хорската злоба, тѣжката завистъ.
 Страшната бездна отъ тѣглила,
 Лесно накарватъ ти да забравишъ
 Цѣльта завѣтна, своята борба.

Търново, 14 IV 93 г.

Н. Вайвъзовъ.

Лжчъ.

На другаря В. Нединъ).

Трепти зарята вечъ на Истокъ,
 Растила румѣни крила
 И по небето блѣдо, чисто
 Лжчътъ разлива свѣтлина.

Трепти лжчътъ, играй, милува
 Тревата плувнала въ роса

И страстно птичката цалува,
Що пѣе химнъ на любовта.

Прегръща цвѣтоветъ пѣстри,
Що влюмнали глави въвъ хладъ,
Съ цалувки страстни и чевръсти.
Мирише сладкий ароматъ.

До мрачнитъ скали досяга,
Пълзи по тѣхъ, лѣти, блѣднѣй,
Просвѣтне тукъ-тамъ, избѣга
Въ струята бистра да огрѣй.

Лѣти безъ мощъ и треперливо
Надъ скали, клоне, листе, цвѣтъ,
И надъ ущелието диво
Бѣдѣ дими се водопадъ.

И мъчно става на душата
Катъ гледашъ вѣчната борба
На лжчѣтъ свѣтли съ тъмнината
Въвъ мрачната. катъ адъ, бездна.

24 II 1895 год.

Д. И. Поляновъ,

Молитва.

... А ты, Боже, на Разума,
Защитниче на робитъ...
Хр. Воевъ.

О, Боже, Боже, много време става
Отъ какъ забравихъ твоитъ небеса,
Отъ какъ не съмъ предъ тебе азъ застаналъ
Съ страхъ и съсъ молитва на уста. . .

О не! Не могатъ къмто небесата
Да гледатъ просълзенитъ очи,
Когато слѣпъ си, Боже, предъ теглата,
И твърдъ, и зълъ предъ жежкитъ слъзи.

Когато глухъ си, Боже, за бѣдняка
Въ надѣжда който всѣкога живѣ
И вѣрва въ тебе, и да дойде чака
Любовъ и миръ на нашата земя —

Тукъ злото и лжата гдѣ царуватъ,
Неправдата отдавна тдѣ владѣй,
Гдѣ бѣдния и слабия робуватъ
На другъ въ раскошъ развратно да живѣй!

О, Боже, азъ не мога вече да вѣрвамъ.
Въвъ слѣпъ и твърдъ, и зълъ, и глухъ, като тебъ,
Надѣжда вече ази не намѣрвамъ
Въвъ туй далечното, безкрай небе. . .

Вече въ другъ Богъ вѣрвамъ, други обожавамъ
Предъ кой молитви тихо не мълвя;
На други Богъ се кланямъ и надѣвамъ,
Че ще спаси нещастната земя. . . .

94 год.

Д. И. Поляновъ.

СИЛА И НАСИЛИЕ.

отъ

Г. Плеханова.

(превелъ отъ нѣмски К. Р.)

I.

Каква тактика трѣба да водятъ социалиститѣ въ борбата си за пълното освобождение на пролетарията?

Преди всичко ясно е, че тѣснитѣ условия по естественъ начинъ влияятъ върху характера на тактиката. Но не помалко е ясно и че Социалистическата Партия, като една международна партия, трѣба да има нѣколко общи начала, които, въпрѣки различието въ мѣстото и обстоятелствата, да оставатъ неизмѣнни.

Тука му е реда да забѣлежа, че вий не говоримъ за крайната цѣль на Международната Социалистическа Партия, която е достатъчно извѣстна, но върху *тактиката* или, ако щѣте, върху срѣдствата. Цѣльта и срѣдствата сж двѣ отдѣлни нѣща макаръ, че срѣдствата трѣба да отговарятъ на цѣльта и наопаки — цѣльта да отговаря на срѣдствата и още че срѣдствата трѣба да се стремятъ къмъ това, къмъ което се стреми и цѣльта, при всичко това, твърдѣ често политическитѣ партии си служатъ съ срѣдства, които не отговарятъ на поставената цѣль. Това вий срѣщаме и въ историята на самия *социализмъ*. Неоспоримо е, че Робертъ Оуенъ и Фурие сж преслѣждали революционни цѣли, обаче тѣ мисляха да ги постигнатъ и върваха че ще ги постигнатъ съ нереволуционни срѣдства. Това противорѣчие между цѣльта и срѣдствата е и една отъ слабитѣ страни на утопическия социализмъ.

Нашийтъ социализмъ не би заслужилъ името: наученъ социализмъ, което му даватъ самитѣ ни противници, ако вий отивахме по сжщия погрѣшенъ пътъ, ако между нашата цѣль и нашитѣ срѣдства сжществуваше сжщото противорѣчие. Затова вий трѣба да отхвърлимъ и послѣдната сѣнка на едно-такова противорѣчие.

Твърдѣ малко е казано, ако кажехме просто: нашата ~~цѣль~~ е революционна. Не, тя е революционна въ висока степенъ, тя е най революционна отъ всички цѣли, които когато и да е, си е поставяло човѣчеството. И съответственно въ тази въ висока степенъ и по своята сжщностъ революционна цѣль, трѣба и срѣдствата да бѣдатъ революционни; трѣба да бѣдатъ най-революционни отъ всички, употребявали до сега отъ реформаторитѣ, революционни срѣдства.

Но въ що се състоятъ тѣзи срѣдства?

Анархиститѣ отговарятъ: „революционни срѣдства сж законнитѣ срѣдства! До тогава до като вий вземате участие въ законитѣ, до тогава до като вашитѣ депутати се стараятъ да изкопчатъ отъ буржуазията тази или онази реформа въ полза на работническата класа, — до като вий почитате законитѣ, които ви ограничаватъ свободата на словото и дѣйствиата — до тогава вий пѣмате нищо общо съ революцията и сте само мирни хора и печални реформатори.

Революционното дѣйствие начева тамъ, гдѣто престава почитанието на закона, значи: при бунта и въстанието, било на отдѣлнитѣ личности, било на цѣлитѣ маси. И колкото повече вий сте за въстанието и бунтоветѣ, толкова повече вий ставате революционери“.

Този отговоръ е ясенъ. Остава да се види до колко е вѣренъ.

Преди всичко отъ него се вижда, че за анархиститѣ революционнитѣ срѣдства и бунтъ сж равнозначущи понятия и тѣ сж едно и сжщо. Но вѣрно ли е това идентифициране (подобление)? Революционно срѣдство е това срѣдство което ни приближава къмъ нашата цѣль — къмъ революцията. Ако това е истина, въ което не може да има никакво съмнѣние, то тогава строго логически слѣдва:

1) Че едно дѣйствие, може да бѣде напълно революционно, безъ да прилича ни най-малко на бунтъ или въстание.

2) Че бунта и въстанието сж *антиреволюционни* срѣдства, ако тѣ намѣсто да ни приближаватъ напротивъ ни *отдалечаватъ* отъ цѣльта.

Който не е слѣпъ не може да забѣлежи, че именно това слѣдството ни донася анархическитѣ атентати.

„Компаньонитѣ“ пустнатъ тукъ една бомба, тамъ друга бомба, или възбуждатъ грѣвиститѣ къмъ насилственни дѣй-

ствия и какво достигатъ съ това? — нищо друго, освъ-
усилването на реакцията, което значи, че тѣ създаватъ
препятствия на работническото движение. *Анархистическите*
активитати колкото бунтовнически и да сж, тѣ сж
антиреволюционни сръдства.

Не е трудно да се открие логическата погрѣшка, ко-
га кара да съглеждатъ въ своитѣ бунтовнически дѣйстви-
тъкмо противоположното на това, което тѣ въ дѣйствително-
съдържатъ.

Нека вземемъ коя да е революция, безразлично англи-
ската ли революция отъ XVІІ ст., или французската отъ кра-
на XVІІІ ст., или пъкъ революциитѣ отъ 1830 или 1848.
При всичкитѣ тѣзи революции ний забѣляваме да се извърш-
ватъ цѣлъ редъ насилственни дѣствия: въстания и барика-
сражения и кръвопролития. Тѣзи, съпровождающи всѣка ре-
волюция, насилственни дѣствия, въвеждатъ компаньонитѣ
една смѣшна погрѣшка, която се обяснява по следуюци на-
чинъ: „тѣй като всѣка резолюция е предшествувана отъ на-
силіе, то стига да захванемъ тѣзи насилия, революцията
дойде.“ Това е все сѣщото ако нѣкой каже: „тѣй като ко-
гато вали дъждъ чловѣкъ утваря умбрелата си, то стига
отворимъ това полезно орѣдие и водата ще захване да пада
отъ небето.“ Цѣлата анархистическа тактика се основа
на това чудновато умозаключение. Но въ сѣщностъ, това до-
казва само едно, именно: *няма нищо по безсмисленно, отъ*
колкото да мислишъ, че насилственнитѣ и революционни
тѣ сръдства сж едно и сѣщо. Ний казахме вече по-горе
революционно сръдство е това сръдство, което ни приближа-
ва къмъ нашата цѣль, къмъ революцията. Или, едно рево-
люционно сръдство е това сръдство, което *намалява* привър-
женницитѣ на днешния общественъ и политически строй,
увеличава тази на бѣдѣщия строй.

Силитѣ на тѣзи двѣ категории личности, следъ като из-
вадимъ всичко, зависи най вече отъ економическото положени-
е на всѣка страна отдѣлно. За това, всѣко дѣйствие което
води къмъ увѣнчаваніето силитѣ и привърженицитѣ на по-
вия общественъ строй е едно революционно дѣйствие — ре-
волюционно поне по слѣдствията си. Но да кажемъ че едно
дѣйствие е революционно по *средствително* си, не ще рече че то
е всѣкога достойно за единъ *революционеръ*.

Въ дѣйствителностъ твърдѣ често се случва щото *реакционнитѣ* мѣрки насочени противъ социалиститѣ да се обръщатъ противъ самитѣ имъ автори, а насъ напротивъ да ни правятъ по силни. Отъ тукъ обаче не слѣдва, че ний трѣба да поддържае подобни реакционни дѣйствия.

Вънъ отъ всѣко съмнѣние е, че капитализмътъ на всѣкъ гдѣто той господствува предизвиква *реакция*, но същевременно той, съ създаването на пролетарията, приготвя елементитѣ на новото общество — възпитава своя собственъ гробарь. Нъ отъ това далечъ не следва че г. г. капиталиститѣ сж революционери. Ако тѣ довеждатъ общественото развитие до едно фатално за днешния строй разрѣшение — това тѣ го правятъ *безъ да искатъ, несъзнателно*. Тѣхпата съзнателна дѣятелностъ е напротивъ консервативна и, до колкото това зависи отъ тѣхъ, тѣ вършатъ всичко да предпазятъ днешното общество отъ исканията на недоволнитѣ и често тѣ каратъ пролетарията скъпо да заплаща своитѣ искания. Очевидно е, че подобна една дѣятелностъ нѣма нищо общо съ дѣятелността на революционеритѣ.

Сжщото се случва и съ анархиститѣ т. е. съ честнитѣ анархисти, а не съ полицейскитѣ агенти — които, нека бжде казано мимоходомъ, сж твърдѣ многобройни въ това общество. Анархиститѣ въ стрѣмленieto си къмъ *революцията*, въ сжщностъ, помагатъ само на *реакцията*. И наопаки, капиталиститѣ които сж за закрѣпването на днешния строй и на всичко приежще нему. въ сжщностъ усилятъ, безъ да искатъ, революционната армия. Еднитѣ сж „бунтовници,“ хора на „смута,“ а другитѣ *консерватори*; но и еднитѣ и другитѣ сж еднакво далечъ да бждатъ *революционери*. Една дѣятелностъ е революционна, когато тѣзи дѣятелностъ отъ една страна увеличава силитѣ на революцията, а отъ друга върши се отъ хора пообитени на революцията *съзнателно* и по единъ опредѣленъ отъ по-напредъ планъ.

Да направишъ, щото съ помощта на фабричното законодателство, политическата економия на труда да побѣди този на капитала и същевременно да ограничишъ капиталистическата експлоатация — това значи да насочишъ економическото развитие на една страна въ пѣтя на революцията. Една дѣятелностъ, която преследва такава цѣль е следователно една революционна дѣятелностъ, безразлично каква форма

приема тя, безразлично да ли тя постига своята цѣль посредствомъ насилственни мѣрки или пъкъ посредствомъ законна агитация.

Нѣщо повече. Колкото по силенъ става пролетариятъ толкова по лесно е за него да постигне подобни реформи по миренъ и законенъ пътъ. Въ златнитѣ рудници въ Сибирь работниците сж напълно въ рѣцѣтъ на предприемачитѣ, които даже, нѣщо невѣроятно, иматъ право да ги биятъ съ волски жили. На тѣзи нещастници единственното сръдство да се защитаватъ отъ лошавитѣ обноски или поне да си отмъстятъ за тѣхъ сж насилственнитѣ сръдства. Западно-европейския и американския пролетариятъ нѣматъ нужда да чупятъ машини, за да не могатъ тѣхнитѣ господари да ги биятъ. Тѣ разполагатъ съ много законни сръдства за да се борятъ противъ своитѣ експлоататори. Ако работническия классъ не си служи съ тѣзи сръдства, които му сж сторили толкова усилие и борба и които съставляватъ за него важни завоевания, ще рече да се откаже отъ своитѣ права по-иза на капиталиститѣ. Това би било една не виждава до сега глупостъ, а и освѣнъ това пролетариятъ не би можалъ да побѣди безъ тѣзи сръдства, каквото и да говоритъ, каквото и да правятъ „компаньонитѣ“ — анархисти.

Може би нѣкои ще ни кажатъ, че ний проповѣдваме *държавенъ социализмъ*. „Ако вий придавате на фабричното законодателство и на другитѣ реформи отъ този характеръ едно такова голѣмо значение“ ще ни кажатъ намъ „то въ що се състои тогава разликата между вашата дѣятелностъ и тѣзи на единъ Бисмаркъ, или на нѣкой руски министръ, който издава единъ фабриченъ законъ?“

На това ний отговаряме:

1) Това що се нарича държавенъ социализмъ не е нищо друго, освѣнъ редъ отстъпки, които социалиститѣ сж добили принудително отъ партията на експлоататоритѣ. Който не вижда тука разликата между държавния и демократическия социализмъ, той не може сжщо да разбере до колко дѣятелността на една държава, принудена отъ своята съсѣдка да ѝ отстъпва противъ собствената си воля нѣколко провинции, се ограничава отъ дѣятелността на държавата, която си присъединява провинциитѣ и приятно си потрива рѣцѣтъ.

затова и цѣльта на отстъпкитѣ, които държавнитѣ власти правятъ на социалъ-демократитѣ, е консервативна. Отстъпки тѣ се надѣятъ да турятъ край на класовата борба, което е душата на днешното социалистическо движение. Тѣ се стараятъ да скриятъ предъ пролетарията истинната противоположностъ на неговитѣ интереси съ интереситѣ на буржуазията. Тѣ се опитватъ, до колкото това зависи отъ тяхъ, да забавятъ развитието на классовото съзнание на пролетариятъ, което социалиститѣ считатъ за свой най-първи и за своя най възвишена задача, именно развитието на класовото съзнание.

II

Физическата сила е била всѣкога на страната на претѣсненитѣ. Ако тѣ не сж си послужили до сега съ нея за своето издигане, то това показва, че сама по-себе си физическата сила не е революционенъ лостъ; че тя още не съесть необходимата, за осъществението на всички революционни сили. За да може работническия классъ да употреби физическата си сила, той трѣба да има ясно понятие за своето положение и да съзнава необходимитѣ за издигането му условия. Колкото повече расте това съзнание, толкова повече растятъ силитѣ на претѣсненитѣ и толкова повече се расклаща съществующия редъ.

Революционеритѣ отъ миналото столѣтие, францускитѣ революционери въ своята борба противъ това, което днесъ ний наричаме „стария режимъ“ (старий държавенъ строй), не се бояха отъ тѣхъ. Тѣ не пощадиха никакъвъ небесенъ или земенъ авторитетъ. Тѣ приготвяваха тържеството на буржуазията. Обаче издигането на буржуазията предполага експлоатацията на пролетарията. Така щото тѣхното дѣло можеше да бѣде само половина революционно. Колкото и да бѣха „просвѣтителитѣ“ францускитѣ „просвѣтителитѣ“, тѣ пакъ презираха „маса“ и пазяха своето просвѣщение за буржуазията. Въ оное време работническия народъ спеше още дълбоко.

Социалиститѣ-социалисти не презираха масата — страданиятъ и работающитѣ. Напротивъ тѣ искаха нейното освобождение. И даже тѣ сж направили много за развитието на класовото съзнание у работния народъ. Но това тѣ сж направили не съзнателно. Тѣхната сериозна дѣятелностъ бѣше

нитѣ дѣйствія. Тукъ е и причината, гдѣто ний въдваме мирна и законна агитация. Ний отхвърляме стивения образъ на дѣйствието, като развиваме въ време революционната сила на пролетарията и при неговата бѣдѣща побѣда.

Нѣкои сравняватъ классовата борба съ войната всѣки полуграмотенъ унтеръ-офицеринъ разбира добриликата между силата на една войска и насилственоствия, които тя прилага; той знае сжщо че несвоевременно насилствени дѣйствія могатъ да съкрушатъ силата войска която ги прилага.

Къмъ тѣзи мисли ни наведоха нѣкои вѣстникарски върху манифестацията на първий Май. Цѣльта на манифестация е да увеличи силата на пролетарията развива неговото классово съзнание. Обаче срѣщатъ се и разбрани хора, които смѣсватъ силата съ насилственостивно жалатъ, че социалистичѣ взематъ всѣкога презимѣстнитѣ условия и не искатъ да рискуватъ бѣдѣшната своята партия за удоволствието, да нарушатъ нѣелицейски распореждания.

* * *

Изъ Лассалевитѣ рѣчи.

И въ такива случаи, да се вземе страната на тия, които ти клони сърдцето, и да поставишъ на края на ораимотъ и животъ — това е, господа, първий дългъ на човѣка.

Да не вземешъ ничия страна, значи: да нѣмашъ убѣдени или да се отричашъ отъ тѣхъ. Да не вземешъ ничия страна значи да бѣдешъ позорно равнодушенъ предъ нѣкитѣ интереси, които накарватъ да тупти сърдцето на човѣка, то значи, да предпочиташъ своето собствено съществуване предъ можикитѣ въпроси отъ които зависи щастие нещастие на родината и по такъвъ начинъ да излизашъ на обязанноститѣ, които ний дължимъ на нея. Историията винава всички грѣшки, всички убѣждения, — тя не извинява нодушието и безпринципността.

ПОСЛЕДНИЯ РОМАНЪ ВЪ ЖИВОТА НА ЛАССАЛЯ.

отъ

В. К.

(Продължение отъ кн. IX)

III.

На другия день, когато дохожда Янко, Елена почва разказъ за вечерята у Гирземенцеля съ думитѣ: — Хе, Янко, вчера азъ се срѣснахъ съ човѣкътъ, отъ когото ще отида, къдѣто той пожелае. Ако той пожелее да ме има за жена, азъ не ще отида ни подиръ тебѣ, ни подиръ когото и да било друго.

Сълзи прокапватъ по чернитѣ очи на „Мавританския

— Разбира се, стига да бѣдешъ щастлива, — отговаря той съ обыкновенната покорностъ на нейната воля.

Ала отново да се срѣщне съ Ласалю бѣше доста трудно. Янко и да се стараеше той да влѣзе въ сношения съ Елена, всички негови усилия бѣха напраздни. Поведението на Елена у Гирземенцеля възбудило силни подозрѣния въ нейни родители, които вече не я пускаха вънъ отъ къщи безъ личната охрана. Напраздно тя се трудеше, излизаше отъ къщи си. Ней не вѣрвахъ, и само „мавританския пажъ“ ѝ помогна да испрати тайно писмо до артистката Формесъ, въ което тя се оплакваше отъ тиранията на домашнитѣ, искаше на артистката своето високо уважение и испращаше поклонъ на „Хераклита“¹⁾. Какво излѣзе отъ това писмо — Елена не знае; но на Елена все-таки не се удаде да се види съ Лассали. Само веднѣжъ, въ едно общество, струва ми се въ дома на профессора Гнейста, въ нейно присѣствие дохожда дума за Ласали, и славящата се по своята красота жена на профессора Дидерици силно извиква: — „Лассалю

¹⁾ Заглавие на едно Лассалево съчинение.

е най хубавелѣка отъ всички мъже, съ които азъ пъкъ се срѣщала“. Влизващия въ тая минута, прочути престарѣлъ, Бекъ, добавя: — „Да ли е най хубавелѣка това азъ нѣма да споря; ала той е най-умний и най-добъръ отъ хората, които азъ познавамъ!“

Лѣтото изминава безъ да донесе отъ себѣ си по-малко за ексцентричността и кокетството на Елена. Презъ есента се преселва въ Берлинъ съ жена си адвоката Голтхофъ, приятелъ на Еленина баща. Както той, тъй и жена му е стари и се ползуваха съ неограниченото довѣрие на Елена, която на радо сърдце пускаше навредъ съ тѣхъ лѣтото си внучка. Голтхофъ казваше на Елена „дъще“, а тя го зовеше „папа Голтхофъ“, и той у тѣхъ беше досущъ домашенъ човѣкъ.

Въ началото на зимата Бюловъ даде първи по-важенъ концертъ. Елена бѣ на тоя концертъ заедно съ сестра си Голтхофъ. (ще до началото на концерта, Голтхофъ, като гостъ, тавилъ своитѣ дами, почва да се ржува съ познатитѣ на Елена забѣлѣзва, че, между другото, той горѣщо съчувствувалъ ржката на Лассалъ. Когато той се връща на мѣстото си, чакащъ съ нетърпение, го запитва:

— Значи, вий се познавате съ Лассалъ?

— Да, ний сме съ него приятели, пъкъ и азъ имамъ при него работа. Нима и вий го познавате, дъще?

— Не! Азъ запитахъ за него само затуй, че вий никога не сте спомѣнявали за вашето познанство.

Въ антракта, Голтхофъ отново бързо отива при Лассалъ. Лассалъ го запитва за нѣщо си и при това се усмихва, като поглежда на Елена.

— Какво има между васъ съ Лассалъ, Елено? — запита „папа Голтхофъ“, като се връща при своитѣ дами. — Безполезно е да криешъ: азъ виждамъ ясно, че тукъ има нѣкаква тайна. Лассалъ се обърна къмъ менъ съ тоя същия въпросъ, както и ти. „Та вий познавате госпожица Денничесъ?“ И когато азъ му отговорихъ, че ви познавамъ и запитахъ защо го интересува това, той ви погледна и отговори, като се усмихна: — „Не азъ попитахъ просто за туй, че вий никога не сте я спомѣнявали“ — Какво има между васъ? Вие сте откровенни.

— Нищо, ама абсолютно нищо! Веднѣжъ само ний сме се срѣщали въ една компания, а отъ тогазъ...

— Желаете ли да се срѣщнете пакъ?

Това не е никакъ мъчно. Ето вий и двама доста на често идите у дома.

Въ това врѣме се започва втората частъ на концерта и разговорътъ се прѣкрачава; но Елена намира за нужно послѣ да каже на своя покровителъ, колко враждебно се отнасятъ родителитѣ ѝ къмъ Лассалъ. „Папа Голтхофъ“ гледа на това запознанство съ по-малка строгостъ.

— Е, нѣма да ви изѣде я; той не е звѣрь! Всичко това не е тъй страшно, и лесно може да се уравни работата.

Елена тържествуваше. Отношенията ѝ къмъ Янка, които прѣскачаха въ течение на лѣтото и есенята доста горѣщо характеръ, изведнѣжъ отидоха на вторъ планъ. Нему прѣдстои сега да слуша признанията ѝ, относящи се до другъ, повече интересенъ за нея „прѣдметъ“. Бившата невѣста на генерала измѣчваше прѣданията безъ милостъ и пощада. Нейната необузданостъ, дивитѣ и поризи се любоваха, и тя считаше отдавна себѣ си въ правото да имъ даде пълна свобода.

Наскоро бѣше опрѣдѣлено да се даде първий на сезона си „Juristenball“. Било рѣшено Елена да отиде на тоя балъ съ семейството Голтхофъ. На слѣдующето утро „папа Голтхофъ“ посѣтвява бабата и внучката ѝ, и въсползувани отъ благоприятната минута, казва на Елена:

— Единъ човѣкъ иска отъ васъ позволение и той да пригласи на този балъ. Искате ли?

— Разбира се. Балътъ е публично нѣщо, и азъ не можамъ да разрѣшавамъ, ни да запрѣщамъ по тоя случай. Но нѣкъ ще ми бѣде много драго, ако „той“ дойде.

Когато бабата влѣзва, Голтхофъ показваше вече на Елена билета за входа на бала; единия билъ прѣдначенъ за Елена съ жена му, другия за нея, а третия за „единия човѣкъ“. Бабата нищо не подозирва, и даже не забѣлѣзва особени грижи, съ които Елена тоя пътъ се отнесла къмъ тоя туалетъ.

Лассалъ бѣ вече въ залата, когато дойдоха Голтхофци Елена. Той се разговараше съ Валдека, но наскоро отиде къмъ тѣхъ, прѣдлага ржка на Елена и трѣгва съ нея, като да бѣха се видѣли вчера, а не прѣди половина година.

— Въ тази зала, гдѣто всички сж отправили погледитѣ си къмъ насъ и се чудятъ, какво дири тукъ Фердинандъ Лассаль, — тукъ не е мѣстото да се говори сериозно за това, за което ний трѣбва да поговоримъ помежду си — и казва той. — Но дѣтето заповѣдало и азъ додохъ. Видишъ ли, миличко, смѣящъ се, продължава той — ний не можемъ единъ безъ другъ. Чувствуваешъ ли ти това сега? Азъ искамъ да науча тоя день отъ тебе двѣ нѣща: какво би направила ти, ако бждеше моя жена, и тѣ ме осждѣха на смъртъ, а ти ме гледаше като отивамъ на ешафота?

Колкото и да бѣ оригиналенъ тоя въпросъ на бала, Елена бързо отговори:

— Азъ бихъ дочакала до тази минута, когато тѣ ще отрѣжатъ твоята горда глава, за да могатъ очитѣ на моя орелъ да гледатъ до послѣдната минута на живота си туй, което тѣ любить, а насѣгнѣ бихъ взѣла отрова, — най-силна отрова, избрана отъ двама ни.

Тоя отговоръ се харесва на Лассалья.

— Отровата е вече готова, смѣящъ и казва той. Бжди спокойна, работата съвсѣмъ нѣма да отиде до тамъ. Звѣздата ми е свѣтла и щастливо възлиза; тя стои още далеко отъ земята, отъ мѣстото, отъ гдѣто започва захожданieto.

Подиръ малко дохожда Янко съ молба за отдавна обѣщаната мазурка. „Ще позволите?“ казва той на Лассаль, като отдрѣпва отъ него дамата си, и послѣ, изминалъ нѣколко крачки съ нея, и запитва съ единъ треперливъ гласъ: „Нали това е той?“

Лассаль и Янко за прѣвъ пѣтъ се срѣщатъ тукъ и хубавичко се измѣрватъ единъ други съ очи. Следъ свършването на танца, Янко завежда своята дама при г-жа Голтхофъ; ала тукъ вече бѣ Лассаль, и той бързо избѣга.

— И тѣй, — почва ниско, обрнатъ къмъ Елена, Лассаль — менъ прѣдстои да отстраня отъ пѣтя си тоя мавритански князь, единъ отъ драконитѣ, охраняючи моето съкровище.

— Той не важи, това е мой пажъ и нищо повече, — спокойно отговаря Елена, отричащъ всѣкакви отношения съ Янка, комуто тя говореше на ти, когато готвѣше за свой мжжъ, и мжчащъ се да се покаже равнодушна.

— Съ такивато очи? — сериозно възражава Лассаль. — Нима ти мислишъ, миличка, че азъ не зная точъ въ тоя

всичко, което той е извършилъ въ дългия промежутокъ на мѣстото „междущарствие“? Азъ зная всичко, всичко! Но за менъ това е безразлично. Азъ все пакъ ще постигна цѣльта си, ако ти ми окажешъ отъ малко-малко съдѣйствиe. Ще ми помогнешъ ли?

Елена кимва съ глава въ знакъ на съгласие.

— Въ такъвъ случай, — продължава той — азъ искамъ да науча преди всичко нѣщо по истинско за твоитѣ родители. Съ какво може да се склони майка ти? Да я гали ли, или по-добрѣ — да бѣсѣдувамъ съ нея модния проповѣдникъ? Или още по-добрѣ да играя съ нея на вистъ и да ѝ държа кълѣбото, когато тя развива преждата?

— Не, — смѣящъ се отговаря Елена. По-добрѣ ще бѣде да се сблужишъ съ нея — къмъ това тя ще бжде най-склонна. Сетнѣ вече вий можете да говорите съ нея за всичко — за наука, литература, искусство.

— А баща ти?

Елена почти никакъ не познаваше баща си и можеше да каже за него доста малко. Но Лассаль и безъ туй бѣ увѣренъ, че съ бащата както и да е ще се погоди.

— Съ мжжетѣ, — каза той — всѣкога можешъ да се разберешъ, особено съ порядъчнитѣ, учепитѣ мжже. Но нѣма на свѣта нѣщо по неодолимо, ненадвимаемо, отъ безразсѣдната жена.

По тукъ бесѣдата отново биде прѣкъсната отъ поканата на танцъ. Лассаль негодуваше отъ тия прѣкъсвания.

— Наистина било нещастие да дойдешъ тукъ — казва той съ досада. — Балътъ това е най ужасното мѣсто за сериозни разговори. Азъ ще остана — прибавя той, като съгледва умоляющия погледъ на Елена, — по съ това условие, че ний нѣма да танцуваме вече!

Елена не се рѣшава да каже ни „да“ ни „не“. Тя се боеше да не го разсърди, боеше се и да не стане прѣдмѣтъ на общо внимание, ако откажеше да танцува, за да прѣкара всичкото врѣме съ Лассалья.

— Но това е неловко, — промърморва тя, — какво ще кажѣтъ за мене, ако азъ цѣлата вечеръ прѣкарамъ съ васъ?

— Какво ще кажѣтъ? — запитва той учудено.

Нима вий се безпокоите отъ това? Но азъ забравихъ, че прѣдъ мене стои още „дѣте“! То говори по нѣкога тѣй умно,

— Въ тази зала, гдѣто всички сж отправили погледитѣ си къмъ насъ и се чудятъ, какво дири тукъ Фердинандъ Лассаль, — тукъ не е мѣстото да се говори сериозно за това, за което ний трѣбва да поговоримъ помежду си — и казва той. — Но дѣтето заповѣдало и азъ додохъ. Видишъ ли, миличко, смѣящецъ се, продължава той — ний не можемъ единъ безъ другъ. Чувствуваешъ ли ти това сега? Азъ искамъ да науча тоя день отъ тебе двѣ нѣща: какво би направилъ ти, ако бѣдеше моя жена, и тѣ ме осѣдѣха на смъртъ, а ти ме гледаше като отивамъ на ешафота?

Колкото и да бѣ оригиналенъ тоя въпросъ на бала, Елена бързо отговори:

— Азъ бихъ дочакала до тази минута, когато тѣ ще отрѣжатъ твоята горда глава, за да могатъ очитѣ на моятъ орелъ да гледатъ до послѣдната минута на живота си туй, което тѣ любятъ, а насѣгнѣ бихъ взѣла отрова, — най-силна отрова, избрана отъ двама ни.

Тоя отговоръ се харесва на Лассалья.

— Отровата е вече готова, смѣящецъ ѝ казва той. Бѣди спокойна, работата съвсѣмъ нѣма да отиде до тамъ. Звѣздата ми е свѣтла и щастливо възлиза; тя стои още далеко отъ земята, отъ мѣстото, отъ гдѣто започва захождането.

Подиръ малко дохожда Янко съ молба за отдавна обѣщаната мазурка. „Ще позволите?“ казва той на Лассаль, като отдрѣпва отъ него дамата си, и послѣ, изминалъ нѣколко крачки съ нея, ѝ запитва съ единъ треперливъ гласъ: „Нали това е той?“

Лассаль и Янко за пръвъ пѣтъ се срѣщатъ тукъ и хубавичко се измѣрватъ единъ други съ очи. Следъ свършването на танца, Янко завежда своята дама при г-жа Голтхофъ; ала тукъ вече бѣ Лассаль, и той бързо избѣга.

— И тѣй, — почва ниско, обърнатъ къмъ Елена, Лассаль — менъ прѣдстои да отстраня отъ пѣтя си тоя мавритански князь, единъ отъ драконитѣ, охраняющи моето съкровище.

— Той не важи, това е мой пажъ и нищо повече, — спокойно отговаря Елена, отричащъ всѣкакви отношения съ Янка, комуто тя говореше на ти, когато готвѣше за свой мжжъ, и мжчащъ се да се покаже равнодушна.

— Съ такивато очи? — сериозно възразява Лассаль. — Нима ти мислишъ, миличка, че азъ не зная тоя въ тоя

милничко, което той е извършилъ въ дългия промежуткъ на мѣстото „международствие“? Азъ зная всичко, всичко! Но за менъ това е безразлично. Азъ все пакъ ще постигна цѣльта си, ако ти ми окажешъ отъ малко-малко съдѣйствиe. Ще ми помогнешъ ли?

Елена кимва съ глава въ знакъ на съгласие.

— Въ такъвъ случай, — продължава той — азъ искамъ да науча преди всичко нѣщо по истинско за твоитѣ родители. Съ какво може да се склони майка ти? Да ѝ гая ли, или по-добрѣ — да обсеѣдувамъ съ нея модния проповѣдникъ? Или още по-добрѣ да играя съ нея на вистъ и да ѝ държа кълбото, когато тя развива преждата?

— Не, — смѣящецъ се отговаря Елена. По-добрѣ ще бѣде да се сближишъ съ нея — къмъ това тя ще бѣде най-склонна. Сетнѣ вече вий можете да говорите съ нея за всичко — за наука, литература, искусство.

— А баща ти?

Елена почти никакъ не познаваше баща си и можеше да каже за него доста малко. Но Лассаль и безъ туй бѣ увѣренъ, че съ бащата както и да е ще се погоди.

— Съ мжжетѣ, — каза той — всѣкога можешъ да се разберешъ, особено съ порядъчнитѣ, учепитѣ мжже. Но нѣма на свѣта нѣщо по неодолимо, ненадвимаемо, отъ безразсѣдната жена.

Но тукъ бесѣдата отново биде прѣкъснатата отъ поканата за танцъ. Лассаль негодуваше отъ тия прѣкъсвания.

— Наистина било нещастие да дойдешъ тукъ — казва той съ досада. — Балътъ това е най ужасното мѣсто за сериозни разговори. Азъ ще остана — прибавя той, като съгледа умоляющия погледъ на Елена, — но съ това условие, че вий нѣма да танцувате вече!

Елена не се рѣшава да каже ни „да“ ни „не“. Тя се боеше да не го разсърди, боеше се и да не стане прѣдмѣтъ на общо внимание, ако откажеше да танцува, за да прѣкара милничкото врѣме съ Лассалья.

— Но това е неловко, — промърморва тя, — какво ще кажѣтъ за мене, ако азъ цѣлата вечеръ прѣкарамъ съ васъ?

— Какво ще кажѣтъ? — запитва той учудено.

Нима вий се безпокоите отъ това? Но азъ забравихъ, че прѣдъ мене стои още „дѣте“! То говори по нѣкога тѣй умно,

че азъ съвсѣмъ забравямъ за неговото младенчество. А това не ми харесва, миличка. Който иска да тръгне по един път съ Фердинандъ Лассалъ, той не трѣбва да „носи магарето“

— Да „носи магарето“? Що значи това?

— Това е единъ епизодъ изъ моя животъ, или по-скоро причина на моята обикновена енергия, на моята несъкръпена воля. Желаетъ ли да изслушашъ тая история?

— Разумява се? и то по скоро, въ тая минута!

— Ти забѣлѣвашъ какъ всички гледатъ на моето присѣствие въ този балъ, — започва Лассалъ, като се откъсва съ Елена малко настрана. Всѣки гледа на мене отъ своя особенна гледна точка и само малцина намиратъ, че присѣстието ми тукъ е понятно, обяснимо, или поне е безразлично. Единъ счита това въ висша степенъ странно отъ страна на човѣка, желающия да представлява народа; други казва: ето какъ той прѣкарва нощитѣ, ето неговитѣ прославени кабинетни занятия. Съ една дума, всички считатъ за непозволено отъ моя страна туй, което се счита за доста естествено отъ страната на всѣкого друго, даже и отъ страната на стария Валдекъ. Но това ни най-малко ме учудва, тъй всѣкога е било. Когато азъ бѣхъ още дѣте и играехъ съ другаритѣ си, — разбира се, всѣкога въ качеството на тѣхенъ главатаръ, — на менъ прѣписваха всѣка бѣда. Строшило се стъкло, счупило се нѣщо — Фердинандъ Лассалъ непременно е виновникъ. Това често ме учудваше; азъ не можахъ да разберъ, защо менъ всѣкога и въ всичко обвиняваха.

— О, азъ много добръ знамъ, защо: la supériorité est une infirmité publique!

— Послѣ настѣпи врѣме, когато баща ми заиска да ме прави търговецъ. Азъ се противѣхъ и подиръ дълга упорита борба, за която ще ти разкажя другъ път, прѣдадохъ се на учевье. Хорскитѣ приказки бѣха безъ четъ. Едни държаха страната на баща ми, други бѣха за мене, като винаги раздоръ въ семейството, като предизвикаха раздори между баща ми, майка ми и мене. Именно въ това врѣме ми падна на рѣцѣ старо едно събрание на басни, и азъ прочетохъ тамъ, какъ единъ старецъ съ малкия си внукъ водилъ на пазаръ едно магаре. На срѣща имъ вѣрвалъ другъ човѣкъ

и имъ казалъ: „колко сте глупави! имате магаре, а и двама въшкомъ тичате подиря му!“ Дѣдото тосъ часъ взема внука си и го качва на магарето. Насрѣща имъ вѣрвалъ другъ човѣкъ и завикалъ на дѣтето; „срамота е, момченце, ти имашъ здрави крака, а си оставилъ дѣдото да тича подирѣ им!“ Момченцето скача, и на магарето се качва вече дѣдото. Но и той стоялъ малко. Срѣцналъ ги единъ селенинъ и извикалъ: „хубава работа, дѣдо! Въ такава горѣщина да карашъ малкото дѣте да тича подиръ магарето!“ Дѣдото почна при себѣ си дѣтето и се зарадва, че, най-сетнѣ, и драмата ще се носѣтъ. Ала при самия градъ ги срѣща единъ господинъ съ умна физиономия и златни очила и имъ изскричалъ: „тфу, какви сте говеда, въ такава жега и двама сте вѣднали бѣдното животно!“ Замаяни отъ жестокия укоръ, дѣдото и внукътъ скачатъ на земята, помисловатъ за мигъ и, за да поправятъ работата, нарамили и двамата магарето и го повлѣкли на пазаря. На, това е историята за магарето, което ти искашъ да посишъ, а азъ да поси не щѣ. Когато азъ прочетохъ въ дѣтинството си този расказъ, той произведе на менъ силно впечатление: азъ дълго мислихъ за дълбоката и плодотворна истина, която се съдържа въ него, и тържественно се закълнахъ въ себѣ си, щото никога да не „нося магарето“, въ каквото положение и да се намиришъ, какъвто и да бѣде мой животъ.

Лассалъ въобще обичаше да дѣли хората по този признакъ, на носящи и не носящи магарето. Къмъ числото на последнитѣ той причисляваше обикновено князь Бисмарка. Той не ще понесе магарето, казваше той.

Слѣдъ свѣршването на бала, Лассалъ на прощаване казва на Елена:

— Азъ съмъ щастливъ, че отново се видяхъ съ тебѣ. Това бѣ по мъчно, отъ колкото да измъкнешъ Брунегилда отъ огъня. Сега всичко ще тръгне на добръ, остави ме азъ да се погрижъ за всичко останало!

Подиръ нѣколко дни „папа Голтхофъ“ посѣщава Елена. Бабата спяла, и той, възползуванъ отъ това, запитва своята „дъщеря“, би ли била съгласна да вземе човѣкъ отъ не двоюродски родъ и при туй еврейнъ.

— Да, ако тоя човѣкъ се казва Лассалъ, — отговаря тя. — Кажете моля: това по формална поръчка на Лассали ли правите?

Голтховъ се смутява и съ обикновеннитѣ нему колебания и желанія да удовлетвори всички и всеѣкого, каквито противоположни да сѣ тѣхнитѣ понятия и трѣбвания отговаря.

— Да, то-есть на право той не ми поржчя, а само помоли да разузна

— Благодаря ви съ досада отговаря Елена, ставащия отъ мѣстото си: — въ такъвъ случай нѣма вужда да впускаме въ понататѣшни обяснения. Азъ не желая вече нищо повече да чуя за това.

Косвенния опитъ на Лассалю я малко докача. Ней искаше пълна, безусловна побѣда.

Ала бабата се пробужда; Елена трѣбвало негдѣ да отиде и Голтхофъ отива въ стаята на страна.

Изминватъ още двѣ седмици безъ да се ознаменуватъ съ нѣщо особено, освѣнъ съ явното старание на Голтхофа да не даде възможность на Еленѣ и Лассалю да се срѣцнатъ въ дома му. Една сутринъ, когато Елена стоеше на писменината си маса, замислена въ своята прѣписка, докажда пренея баба ѣ съ распечатано въ ржка писмо.

— Азъ писахъ на баща ти писмо — започва бабата — за твоя бракъ съ Лассалю и получихъ отговоръ. Той по никакъ начинъ нѣма да даде съгласието си.

Елена, смаяна отъ това, излиза внѣ отъ себѣ си и съ единъ трѣптящъ отъ досада гласъ искрясва на баба си:

— Нима азъ или Лассаль ти поржчахъ да се свѣтавашъ за това съ баща ми?

— Не, но мепъ ми говори Голтхофъ

— Е, ако ти и Голтхофъ сѣ заварили нѣкоя попара, то сега сърбайте я сами. Ни азъ, ни Лассаль нямаме нѣщо общо съ това!

И тя затваря масилницата, става и излиза на внѣ, като оставя смутената баба на произвола на сѣдбата. Старата тъй се страхуваше отъ своята разглезена и капризна внучка, щото не посмѣе вече ни думица да ѣ спомѣне за това.

Въ продължение на нѣколко мѣсеца Лассаль единъ пътъ само се вижда съ Елена, при помощта на Голтхофа, на празника въ паметъ на Уланда, въ театръ „Викториа“. Той бѣ въ една ложа съ Голтхофовци, Елена и баба ѣ. Но при такава обстановка разговорътъ естествено се въртѣ само около общитѣ мѣста.

„Папа Голтхофъ“ не прѣставаше обаче да говори на Елена за Лассалъ. Той и жена му ѝ разказваха подробно-стѣ за плана на къщата, която той мисляше да строи въ Берлинъ за себѣ си. Даже Голтхофъ ѝ поисква фотографията. Единъ човѣкъ — ѝ казва той — иска да нарѣди приемната си по помпейски стилъ; като я украси съ фрески и вѣрпни (истински) портрети“.

Тази фрескова живопись трѣбва да прѣдставлява или гроянската война, или баснята за Едуа, но въ всѣки случай героинята, бже ли тя Елена или Брунегилда, трѣбовало да има чертитѣ на Елена еничесъ.

— До толкозъ обича Фердинандъ своята Елена, — прибавя Голтхофъ.

При все туй тѣ не се срѣщнаха наново; обаче прѣзъ мартъ, на рожденний си день, тя получава голѣма кошничка съ теменуга и бѣлъ трѣндафелъ съ безименно стихотворение, подписано съ инициалитѣ Ф. Л. Когато жената на Голтхофа дохожда да поздрави Елена, послѣдната ѝ разказва своя новъ секретъ и научва отъ нея, че въ Берлинъ е дошла сестрата на Лассалъ, г-жа Фридландъ, която съ нетѣрпение очаквала да се запознае съ нея. Жената на Голтхофа я помага да дойде на другия день у тѣхъ за тсва и Елена се съгласява. Тя намира у Голтхофа писичка, смиренна и доста пѣргава дама, излѣзнала вече отъ периода на младенческитѣ години, която я посрѣща съ открити обятия и извънмѣрна радостъ. „Такава именно си прѣдставлявахъ жената на Лассалъ, — казва тя наскоро слѣдъ първитѣ привѣтствия. — Вий ужасно подходате единъ на другъ. Азъ вече те любя толкова силно, колкото и братъ ми“. Захваща се слѣдъ това оживленъ разговоръ, въ който сестрата на Лассалъ прѣдлага на Елена да отиде въ кабинета при Голтхофа и да го доведе въ приемната. Елена всѣкога се ползуваше съ привилегията да отиде при него, слѣдъ като почука до три пѣти, даже и въ врѣме на неговитѣ занятия и въ случаи на присѣстваніе трети лица.

Елена припва къмъ кабинета и почукува. Мисълта, че Лассалъ може да бже въ кабинета, изведнѣжъ пропѣлива въ нейното пламенно въображение, и дѣйствително на нейното хлопане се чува: „влѣзте“, произнесено не съ гласа на Голтхофа. Вратата се отваря; двѣ ржцѣ бързо я грабватъ,

пописатъ и слагатъ на креслото. Голтхофъ докожда въ вълнение при гледката на тая картина. Той се хвърля да запази своята „джъща“.

— Не плашете моето дѣте, Лассаль, а прѣди всичко закълнете се и двама, че вий нѣма никога да продумате за това свиждане у мене. Бабата и цѣлото Еленино семейство никога нѣма да ми прости за това свиждане.

Полушеговито, полусериозно той хваща въ ржка кръстообразната дрѣжка на меча, искаещъ клѣтва. Елена я произнася.

— Азъ съмъ еврейнъ, — казва Лассаль: азъ не вѣрвамъ въ този знакъ и за туй не мога прѣдъ него да се кълна. Но азъ се кълна въ туй, което е менъ най-мило и най-священно отъ всичко на свѣта, — кълна се въ тази мъничка дѣтска ржка, — добавя той, като хваща ржката на Елена. — Достатѣчна ли е такава клѣтва?

Голтхофъ счита себѣ си удовлетворенъ отъ това, и тѣй като Елена не помислюва да ги покани при гоститѣ, макаръ и да доде за това, то тѣ прѣкарватъ въ разговоръ около единъ часъ, до като забравенитѣ отъ нея дами сами дохождатъ при тѣхъ съ чашки кафе. Въ този день бѣ рѣшено, щото Лассаль прѣзъ лѣтото да отиде при родителитѣ на Елена въ Женева, чрезъ разни хитрости „случайно“ да се запознае съ тѣхъ и ползуващъ се отъ способността си да привлича къмъ себе си хората и да има надъ тѣхъ влияние, да ги расположи за въ своя полза.

Подиръ нѣколко дни бабата на Елена тѣжко се поболява и вече неможи да се поправи. Ходиха зарадъ нея на бани. Послѣ идва въ Берлинъ майката на Елена, за да се навърта около болната и да присѣтствува при раждението на сестра си, баронеса К. П. Баронесата умира вслѣдствие ражданието; бабата крѣйва цѣлото лѣто и умира чакъ въ началото на зимата 1863 г.

Нѣколко дни преди смъртъта, предвиждащъ приближението ѝ, бабата заповѣда да повикатъ Янка, съ когото разговаря около два часа, като му повѣрлива и внучката си. Тя казва, че макаръ и да го смѣта почти за дѣте — той бѣ тогава деветнадесетъ годишенъ — обаче въ сжщото време вижда въ него единственния човѣкъ, на честността и любо-

вѣта на когото може да се уповава. Тя взема отъ него обѣщание никога да не остава Елена и всѣкога да се гриже за нейното щастие.

Слѣдъ смъртъта на баба си, Елена се завръща заедно съ майка си при баща си. Баща ѝ бѣ тогава баварски пограничникъ въ Швейцария и живѣеше постоянно въ Женева.

IV.

Зимата и въ Женева, както въ Берлинъ и Ницца, минава за Елена неусѣтно, въ различни увеселения, въ пѣтествия по Швейцария и Южна Фрancia. Прѣзъ мартъ 1864 г. въ Женева дохожда Янко и нѣколко недѣли прѣкарва въ дома на Деннигесъ. „Мавританския пажъ“, както го наричаха въ това семейство — придава съ своето идване още по-голѣмо оживление и разнообразие въ нейния безгриженъ и веселъ животъ. Всички признаваха въ него безспоренъ „общественъ талантъ“: той минаваше за добъръ музикантъ, и отличенъ танцовалщикъ.

Но прѣзъ май Елена заболѣва отъ трѣска, вслѣдствие на която послѣдва общъ упадѣкъ на сили ѣ ѝ и ослабление на нервната система. Докторитѣ я посвѣтватъ да прѣкарва извѣстно врѣме по балканитѣ, въ по студений климатъ. Наскоро се удава и удобния случай да послѣдва този свѣтъ. Добъръ познатото на Деннигеса английско семейство мистрисесъ Арсонъ, състояще се отъ майка и дѣца, дохожда презъ туй врѣме отъ Ницца въ Швейцария, за да се отправи сжщо съ такава цѣль въ околноститѣ на Бернъ, наедно съ семейството на тогавашния американски консулъ въ Женева, Десли. Съ тѣхъ трѣгва за околноститѣ на Бернъ и болната Елена, която бѣ вече получила отъ берлинския си приятель Голтхофъ писмо, въ което между другото се казваше: „Л. (Лассаль) тѣжко страда отъ гърло и вѣроятно, ще замине за Рига на лѣчение“.

Елена съвсѣмъ за скоро врѣме се поправя на бернскитѣ планини, и когато мистрисесъ Арсонъ — вѣроятно по войно желанне и просба — прѣдлага на своитѣ съпътници да се вскачатъ на Рига, тази мисль се въсторгъ се приема отъ всички. Подиръ нѣколко дни нервнитѣ дами бѣха вече въ Люцернъ, за да прѣдприематъ отъ тукъ намислената вечерна расходка.

При други условия тръгва за Швейцария Лассалъ. Негово гърлоболъ, или понѣ не само това, го привуждаваше да донесе лѣчение и отдишъ. Въ едно стихотворно послание до берлинския профессоръ Притцеля, също тъй и въ своитѣ писма той жалостно се оплаква отъ извънрѣдната умора, вследствие на многото работи. Той чувствуваше, че напръжнитѣ сили му измѣнятъ, а съ тѣхъ заедно първата увѣренность въ успѣхъ. „Колкото и да е якъ моя организмъ, азъ съмъ крайно истощенъ, — пишеше той въ туй врѣме: — моето възбужденіе е тъй силно, че и нощъ не можъ да спя. Търкалящъ се до 5 часа сутринта по кревата, азъ ставамъ съ силна главоболъ и досущъ истощенъ. Безумното напъжение, съ което азъ въ продължение на четири мѣсеца писахъ памфлети противъ Шунце и Бастиа, имаещъ още и други работи, и дълбокото, мъчително разочорование, сърдечно огорчение, причинено мене отъ равнодушието и апатията на работническия классъ — всичко това бѣ доста много даже и за мене! Азъ се прѣдвамъ на „занаята на глупака“ (*métier de duple*) и това още по вече ме огорчава и раздражава, че не ми е възможно да искажа моето огорчение и раздражение, че трѣбва да го скривамъ по вътрѣ, често даже да твърди съвсѣмъ противоположното“.

Прѣзъ май той излиза отъ Берлинъ и, понеже бѣ прѣдседателъ на оснований отъ него общъ нѣмски съюзъ на работниците, по пътя свикваше събрания и дѣла рѣчи въ Лайпцигъ, Дюсселдорфъ, Золингенъ и Барменъ, въ Келнъ, Дунсбургъ, Вермелскирхенъ и Ронсдорфъ. До Карлсруе той пътува заедно съ графиня Гацфелдъ и съ още нѣкои свои приятели. Въ Карлсруе тѣ се раздѣлиха: графинята се отправя за банитѣ въ Вилдбатъ, а той — на Рига, и се установява на това мѣсто въ тази планина, което добръ е познато на пътешественицитѣ подъ името Рига Колтбадъ. Отъ врѣмето на неговата срѣща съ Елена, истече много вода. Първоначалното му намѣрение да отиде въ Швейцария, за да се запознае съ нейнитѣ родители и ги расположи въ свой полза, бѣ изявено тъкмо прѣди едно лѣто. Въ течението на годината Лассалъ имаше и други още сърдечни отношения, подъ влиянието на които той, по-видимому, забравяше свѣтѣ срѣщи и разговори съ момата, колто като че бѣ прѣдначена за него отъ самата съдба. Но новата, съвсѣмъ неочаквана срѣща съ нея, отново запалва въ него угасналото чувство.

Когато Елена и многочисленнитѣ нейни спжитници, другарки се искачватъ на върховетѣ на Рига, завалява силенъ дъждъ, и тѣ трѣбваше да отиджтъ подъ шатритѣ, далечъ нѣколко шага отъ Рига-Калтбадъ. Разбира се, дамитѣ се много измокряватъ и се намирали въ доста печално настроение. Веселата расходка се обръща въ тягостно приключение. Елена, разбира се, си спомня съобщението на Голтхофа.

— Има ли на Рига лѣчебно заведение? — запитва тя своя водачъ, осемъ-годишно дѣте, което тургаше сѣно на коня ѝ.

— Какъ не! Даже двѣ заведения! Едното въ Клестерль, другото — тукъ, въ Калтбадъ.

Елена се навѣжда къмъ дѣтето и пакъ запитва:

— Не знаешъ ли, момченце, има ли да живѣе тукъ нѣкой си докторъ Лассаль?

— А зная! — отговаря момченцето.

— Е, тогава затечи се и го доведи тукъ.

И Елена расправя на своитѣ другарки, които не разбирали по нѣмски, за какво е билъ нейния разговоръ съ водача и каква просба той се погрижилъ да изпълни.

Лассаль нѣщо грижливо си дращялъ, когато влиза момченцето и му извѣстява, че нѣкой си „великолѣпна“ дама желае да го види. Той бързо става и трѣгва подиръ дѣтето.

— Божове на Гърция! Тя е! — извиква той, доближавицъ се до пжтешественницитѣ.

Елена го прѣдставя на своята компания, като единъ отъ Берлинскитѣ ѝ приятели. Лассаль привѣтствува пжтешественницитѣ по французки и завчасъ имъ произвежда приятно впечатление. Другаритѣ и другаркитѣ на Елена жадниели съ нетърпение да видятъ показзанието на слънцето отъ върховетѣ на Рига и Лассаль, напраздно убѣждающъ ги да сѣзватъ отъ конетѣ и прѣкаратъ вечерята въ Калтбадъ, се припуждава да ги придружи.

— Знаете ли, досѣщате ли се, съ какво азъ бѣхъ запитъ, когато това дѣте тичешкомъ ми събщи, че нѣкой си великолѣпна дама иска да се види съ мене? — запитва той Елена. — Азъ писахъ на стария Бекъ и Голтхофа, искаещъ отъ тѣхъ рекомендателни писма до баща ви. Доста сме си играли; врѣме е вече да искараме нашето дѣло до окончателенъ и щастливъ край.

Джъдътъ прѣстава; пътниците отново почватъ да се катерятъ. Лассаль прѣзъ всичкото време разговаря съ Елена, иска отъ нея окончателенъ отговоръ и съгласие да прѣдприеме съ него пътешествие прѣзъ Геммъ до Шамонъ.

— Защо не се омъжите за менъ още ей-сега? — пламенно казва Лассаль на Елена. — Защо да не отидемъ утрѣ отъ Люцернъ не въ Бернъ, а въ Франция, гдѣто азъ ще нарѣдя работата тѣй, щото да ни вѣнчелятъ безъ всѣкакви формалности? Когато ний заминемъ скришомъ, родителитѣ ти ще бждатъ принудени да си дадѣтъ съгласието. Противъ свършенъ фактъ доста мъчно е да се спори.

Но Елена не се съгласява да постѣпи тѣй дръзко. Лассаль се смѣе на възраженията ѝ, ала пакъ се съгласява да води по миренъ начинъ прѣговори. Слѣдъ вечерята, на върха на планината, той почувствува главаболъ, много и увлѣкательно разговаря съ спътниците и спътничките на Елена, като прѣкъсваше тоя общъ разговоръ съ отдѣлни, нѣмски разговоръ съ нея.

— Какво собствено родителитѣ ти иматъ противъ мене?

— Наистинна, не зная; азъ никога не съмъ разговаряла съ тѣхъ за васъ.

— Но тогава, когато Голтхофъ питаше баба ти, какво бѣ писалъ баща ти противъ мене.

Елена му расправи, какъ билъ прѣкъснатъ нейния разговоръ съ баба ѝ, и че отъ това врѣме неговото име ни веднѣжъ не било поменувано въ семейството.

— Какво дѣтене! — извиква Лассаль. Та това е почти невъзможно, не мислимо е! Ако сега ний знаехме, какви причини ги каратъ да бждатъ противъ мене, то би могли да се боримъ съ тия причини, а противъ неизвѣстното да се боришь е невъзможно.

— Азъ мисля, — нерѣшително казва Елена, — тѣмъ е неприятна вашата политическа дѣятелность, а сѣтѣ и „графинята“.

— Моята политическа дѣятелность съ това нѣма нищо общо, — ѝ отговаря Лассаль. — Не може да бжде, щото хората да правятъ по политически причини дѣщеритѣ си нещастни. И не за всѣкога моето политическо положение ще бжде таквъзъ, каквото е сега. И най-честолюбивий баща би могълъ да бжде удовлетворенъ отъ туй положение, което азъ най-накрай, искамъ да дамъ на неговата дѣщеря.

Общия разговоръ, между тѣмъ, се продължава; ала Лассалъ отново го прѣкъсва съ зададения си въпросъ на Елена:

— А какво ми разказва Голтхофъ за младия мавръ? Вий, струва ми се, едва ли не сте сгодени? Като че ли баба ти направила това прѣди смъртта си?

— Сгодени? Не, съвсѣмъ не още, но . . .

— Сгодени или не, — това за мене малко важи! — силно извика Лассалъ. Най-смѣшното е туй, че Брунегилда може да си въображава, или да си помисли макаръ за една минута, че Зигфридъ тѣй лесно ще я отстъпи другиму! Азъ най-малко се безпокоя отъ този годежъ! Азъ ще го разваля! Неприкосвенъ е само брачния съюзъ — пѣкъ и това е още въпросъ! До гдѣто азъ съмъ живъ, до гдѣто въ жилищѣ ми тече буйна кръвъ, азъ не ще те отстъпя на никого другиму. Въ краенъ случай, азъ бихъ дочакалъ до послѣдния часъ, и тогава ще дойда да грабна отъ самия олтаръ невѣстата си. Казвамъ ти това положително и тържествено: не се мъчи да принадлежишъ другиму — това азъ не ще допустна; азъ ще те взема, като моя собственостъ. Азъ вече ти казахъ веднѣжъ и сега ти повтарямъ: вий — това е нашата сѣдба. Ний можемъ да се боримъ противъ нея, а тя при все туй ще ни събере единъ съ другъ. Сегашната ни срѣща е ново доказателство за това.

Елена никакъ не бѣ убѣдена въ това. Тя намираше Лассала „интересенъ“, позволяваше му да ѝ говори на *ти* още въ Берлинъ, въ разговоритѣ си съ него се прѣдставляваше, като негова жена, и въ сѣщото врѣме си въобразяваше, че това къмъ нищо я не обвързва. Само увѣреността ѝ въ това, че самата сѣдба ги събира единъ съ другъ, я плашеше. На мъжетѣ тя бѣ привикнала да гледа, като на своя забава и плячка. Лассалъ бѣ първия чловѣкъ, който не ѝ се покоря и я подчиняваше подъ волята си. Тя не го любеше, тя се забавляваше и играеше, а той отъ-веднѣжъ ѝ прѣдлагаша на-сериозни трѣбвания, искаше или всичко, или нищо. Това произвеждаше на нея неприятно впечатление. Тя не изтърпваше прѣпятствията, борбитѣ, домашнитѣ раздори, и цялата нощъ диреше удобни и приятни изходи на заварената отъ нея самата интрига. Когато въ гостиницата испири трѣбата, която призоваваше пѣтешественицитѣ да на-блюдаватъ възлизанието на слънцето, тя още не бѣ мигвала и

бързо се затири заедно съ другитѣ, за да не види нищо: планината бѣ покрита съ мъгли, и това зрѣлище, за което се стекоха многочисленнитѣ гости на Рига, съвсѣмъ се не случи. Лассаль намѣри Елена „божественна“ въ небрежната и утринна промѣна и бѣ въ очалние, гдѣто не можеше да ѝ покаже изгряването на слънцето въ цѣлото негово великолѣпие. Послѣ, следъ утринното кафе, той, сѣдналъ срѣщупротивъ нея, я помоли на ауденция следъ закуската, за да приведатъ най-сетнѣ въ порядѣкъ своитѣ сериозни работи.

Тая ауденция стана въ библиотеката.

— Боже! Колко болна изглеждате вий — казва Лассаль на влизающата Елена. — На това трѣбва да се тури край. Вий кашляте, но вий не страдате отъ гърди. нали? Вий сте доста изпѣжена и тоя мърсенъ климатъ не ви повася. Всичко това ний ще поправимъ. Когато болѣдува моето мѣничко дѣте, азъ ще остава на страна политика и другитѣ си работи, и ний ще замислимъ за Египетъ или Индия, гдѣто азъ ще се прѣдамъ на книгитѣ и наукитѣ и ще ходи наслѣдъ мѣничкото дѣтенце, до като то пакъ не стане здрава Брунгилда.

— Но ний още не сме се оженили, — подмѣта Елена. — Пѣкъ и докторитѣ не намиратъ у мене освѣнъ нервно растройство и ми прѣпорѣчватъ повече студения климатъ, отъ колкото горѣщия.

— Тѣ сж магарета, — я прекъсва Лассаль. — Ний ще отидемъ за зимата въ Египетъ, а що се отнася до женитбата, ний трѣбва ей-сега да разрѣшимъ тога. — Дѣте, кажи ми само: „Да, азъ желая“, и азъ ще направя всичко останало.

Тѣ стояха на нисичекъ креватъ. Хващащецъ я за ръката, той дълго я гледа въ очитѣ.

— Азъ не могъ да ви се противя на нищо, когато съмъ съ васъ — страховито продумва тя. — Искайте отъ мене, каквото обичате, само не воля, не енергия — азъ съмъ жена, най-женственната жена въ свѣта, невмѣняема, капризна — *et fille*.

— Не, азъ не ще те мъча, болно дѣте, — ѝ казва той — азъ ще се успокоя, и ти можешъ да намислишъ своето рѣшение, когато си сама. Само, ради бога, рѣши, колкото е възможно по-скоро. Азъ немогъ и не искамъ да се протака понататѣкъ тази изнурителна неизвѣстность.

Елена общава, че ако тѣ се раздѣлятъ въ Калтбадъ, прѣщанието си отъ върховетѣ на Рига, то тя ще рѣшава пѣти и ще му даде окончателенъ отговоръ. Въ тая минута нежъ я занимаваше повече отъ всичко графинята, и тя мислеше какъ ще погледне графинята на тоя бракъ.

— Ти говоришъ така, понеже я не познавашъ — възразява Лассаль. — Добрата графиня не знае по друго щастие отъ моето. Но ако — нѣщо което е не мислимо — тя се откъснѣкъкъкъ насъ неприязнено, то азъ, колкото и скѣпо да ми струва това, ще забравя всички пренесени жертви, за да се върна само за насъ и нашето щастие. Но ако ти ми отговоришъ: да — а ти, азъ мисля, не можешъ да ми дадешъ отговоръ — то трѣбва ли да приема християнството? — мисли тя — Ти знаешъ, че азъ съмъ еврейнъ. Ще пожеламъ ли промѣната на религията?

— Ни най-малко! — отговаря Елена. Все е едно за мене, бѣди ако щешъ мохамеданинъ, или по-добрѣ азиѣчникъ: другаркитѣ ми ме наричатъ „гъркиня“, понеже азъ по-много вѣрвамъ въ много богове.

Лассаль се исмива.

— Ако ти поискашъ, азъ тутакси бихъ приелъ християнството, но за мене е много по хубаво, ако ти не поставишъ такова искание. Промѣната на религията би ме истощила до крайность, би ме уронило въ очитѣ на приятелитѣ, а това, казвамъ ти откровенно, би било за мене въ висша степенъ неприятно. Но отъ тогазъ, отъ какъ азъ тѣй неослабно се срѣщахъ съ тебе, вчера, само отъ тогазъ ми стана ясно, колко скѣпо за моето сърдце е това миличко същество, колко радостно азъ бихъ жертвувалъ всичко — живяшъ ли: всичко — само не него! Сега ти знай това и можешъ да се надсмивашъ надъ гордия чловѣкъ, тѣй покорно падающъ на колѣне предъ своята мѣнинка, жестоко-сърдечна царица — азъ бихъ искалъ да знаа още, обаче, гъркиня ли и въ любовта оригиналното си многобожие?

— До сега — да. Азъ никога не съмъ се задоволявала съ единъ чловѣкъ. Всѣкога ми се е удавало да прибавя още колко други къмъ единия; съ първитѣ си отношения къмъ руския морякъ, азъ всѣкога охотно би представлявала, образъ на едното отъ двоицата или троицата, а тѣй като това ми се направи е невъзможно, то менъ повечето пѣти предпочетохъ да дѣля любовта си.

— Тъй, тъй! Но сега, надѣя се, довольно ще бѣде единъ, — весело изразява Лассаль. — Ето азъ вече ще за лекомислието и „гръцкитѣ мнения“ на моята любователка пжтватъ много ужасающи раскази, но всичко туй е нищо. азъ тъй-сжщо не съмъ водилъ нѣкоя святъ животъ и не искамъ отъ жена си повече отъ туй, което самъ ще ѝ дамъ. Искамъ само, щото за напредъ това да не бѣде тъй.

Елена искаше да раскрие миналото си, грѣхчетѣ противъ всичко туй, което тя яростно наричаше „святъ пмска мораль“, ала Лассаль я резко прѣкъсва. — Не трѣба! За Бога, не расправай! Защо сж тия помпейскы раскопки? Да ги оставимъ за тил, които повече се интересуватъ за миналото, отъ колкото за настоящето и бѣдѣщето. Съ миналото ний се растѣкмяваме, то стои задъ насъ, а напредъ нека принадлежимъ единъ на другъ и живѣемъ единъ за другъ. Това е достатъчно!

Наскоро влиза мистрисъ Арсонъ и имъ напомня, че врѣме за пжтване. Въ Колтбатъ тѣ се раздѣлятъ. На пращаване, Лассаль взема двѣтъ ржцѣ на Елена и, страстно цѣлуващъ я, ѝ казва:

— Сега прощавай, прощавай за най късо време, ме обожаемо щастие! Бѣди разумна и твърда. Ти си добра, като дѣте. О, ако азъ можахъ да влѣя макаръ частичка отъ колосална воля, отъ тираническата си енергия въ тия синкави жили! Стисни ржцѣтъ ми — на така! — може би операцията ще се удаде при помощта на магнетизма. Азъ искамъ, и ти трѣбва да искашъ! И, както говорихме, задачата ти ще бѣде лека: кажи ми само разумно, самостоятелно да — et je me charge du reste! (а азъ ще се патоваря съ останалото!)

Слѣдъ това тѣ се раздѣлятъ. Елена помолва другаритѣ си да я оставятъ на самъ и, като си спомня на минути на Янко, отъ когото тя бѣ много надалечъ, се рѣшава да даде положителенъ отговоръ на Лассала. Долу, при политѣ на Рига, тя вече срѣща двѣ дѣца, отъ които едното ѝ подава записка, а другото — депеша. И двѣтъ бѣха отъ Лассала, и двѣтъ изражаваха неговото нетърпение и я молѣха да паживее здравие си. Въ Бернъ Елена тъй сжщо очакваше депеша отъ Лассала, съ подписъ: *Зигфридъ*, а въ Вабернъ, около Бернъ, гдѣто тѣ живѣеха, още двѣ депеша — съ сжщия тоя подписъ.

V.

Първата мисль на Елена, слѣдъ връщанieto, бѣ да пише на Янка. Въ това писмо тя му расказва всичко случивше се, излага своето съжаление и даже, предвиждащъ прѣпятствия отъ страна на родителитѣ си, иска да расчита на неговата помощ! Съвсѣмъ иначе звучеше писмото къмъ Лассала. Елена му говореше въ него, че чувствува сега себѣ си присѣтствието на волята си, че иска да бѣде и ще бѣде съ своя жена, че колкото и тягостно да ѝ бѣде да убие щастieto на Янка, тя е рѣшена на това сега тъй, както би се рѣшила да избѣга съ него, съ „своя царь-орелъ“, съ „своя господинъ“, съ „своя приятель на сатаната“, ако се окаже невъзможно да склонятъ родителитѣ ѝ на тоя желанъ съюзъ.

Единъ день следъ неочакваната си срѣща, на 27 Юлий, Лассаль писа за нея на графинята Гапфелдъ. Той бѣ досущъ увѣренъ и расказваше това въ писмото си до графинята, какво Елена, като се научава отъ писмото на Голтбадъ за неговото прѣбывание на Рила-Калтбадъ, нарочно дожда съ своитѣ приятелки, съ цѣль да ги намѣри. На тази любовностъ трѣбваше да се отговори съ любовностъ — допълва той — и азъ ѝ обѣщахъ да отида въ Женева мѣжду 15-25 Августъ. Той моляше графинята да държи тоя секретъ въ най-голѣма тайна, като при туй я каняше да дойде тамъ, за да се види съ него и се запознае съ неговата невѣста. А при туй той имаше намѣрение да напустне до крайностъ тягостний Калтбадъ и отиде въ Бернъ. На следующия день, 28-ий, той пакъ писва на графинята: „Вий много погрѣшно мислите за меня, като предполагате, че азъ не можъ за извѣстно врѣме да се задоволя съ науката, дружбата, красотата природа, че за менъ е необходима политиката. Азъ нищо не желая тъй силно, както това, щото напълно да се отрѣка отъ политиката и се прѣдамъ на науката, дружбата и природата. Азъ съмъ изпълненъ цѣль съ политика и съмъ ситъ отъ нея. Наистина, азъ бихъ ималъ още по голѣма страсть къмъ нея, отъ колкото когато и да било, ако бихъ ималъ въ ржцѣтъ си властѣта или срѣдство да се докопамъ до нея — ала такова срѣдство, което ми е угодно, тъй като бѣтъ властъ нищо не можешъ да ми даде. А за хлапешки игри азъ съмъ доста старъ и доста великъ. Затуй и азъ

досуць не радостно приехъ председателството на общия мански съюзъ на работниците. Азъ отстъпихъ само на настояване. И сега това положение ме страшно измъчва.

„Страхувамъ се, силно се страхувамъ, че събитията текътъ бавно, доста бавно, а моята страстна душа не търпи такива дѣтски болѣсти, такива иронически процеси. В друго можъ да направя и като се прѣдамъ въ научната областъ. Ще се помъча да окажъ въ Хамбургъ нѣкакво влияние на събитията. Но, до колко това ще има успѣхъ — не мога да обѣщамъ, пъкъ и самъ не очаквамъ много.

„Въ колко ми се иска да се отдалеча!“

„Ей-сигичка получихъ писмо отъ Елена, писмо доста сериозно. Работата взема рѣшителенъ оборотъ. Повръщането за менъ е вече невъзможно, пъкъ и азъ, наистина, не намирамъ за какво да се повърна! Елена е хубавица мома, а личнитѣ си качества е единственната жена, която подхожда на моитѣ искания; вий сами би я намѣрили единствено подходяща за менъ жена.

„И тъй, напредъ презъ Рубиконъ. Той води къмъ побѣда!“ И вамъ, добра графийно толкозъ, колкото и менъ“.

На другия день, благодарение краткостта на Швейцарскитѣ разстояния, Лассаль, получилъ въ предвечернето отговоръ отъ Елена, бѣ вече въ Бернъ, и разговаряше на черний чай въ Вабернъ съ заобикаляющата го компания, която предварително омая съ любовни депешки и страстни писма. Въ писмата си отъ Колтбадъ до Вабернъ, между другото, той пишеше на Елена: „Честолюбива ли си ти? Какво ти казало мое дѣте, ако азъ можахъ, нѣкога, да ти устроимъ умфално влизане въ Берлинъ, теглена отъ шестъ бѣли конници като най-първата германска жена, високо стояща надъ всички останали?“ „Въ сѣщностъ досуць глупаво е да се измъчвашъ съ тази злочеста политика за благото и невзгодитѣ на другитѣ хора! Това е хубаво, ама догдѣто си самъ, и имашъ по друга работа — а сега! Не е ли по добрѣ да се отрѣка отъ всичко, да побѣгна съ тебе на далечъ, да далечъ тамъ, гдѣто поиска моето дѣте, моята царица. И се прѣдамъ всецѣло на нашето щастие, на нашитѣ занятия и малцината околни приятели!“

Лассаль, очевидно, е въ ненормално състояние. Въ Вабернъ той самъ расправа на Елена, че въ това време

на телеграфното бюро въ Калтбадъ и занимаващѣтъ се тамъ съ своитѣ писма и бумаги, укротивалъ поривитѣ на своето нетърпение съ телеграми на нейно име. Еднообразното чукаие на телеграфния апаратъ дѣйствувало на него успокоително; нему се чинило, че тѣй той дохожда въ прямо съприкосновение съ нея.

Лассалъ пристига въ Вабернъ, завладявъ цѣлъ отъ безпредѣлната, безумна страсть на почти четиридесетъ годишния срѣщъ къмъ двайсетъ годишната мома. При Елена той забравяше всичко, и политическитѣ, и социалнитѣ си задължения; ти си играеше съ него, като съ „старо куче“ — тѣй наричаше той себѣ си — и съ скимтенията си укротяваше бурнитѣ му пориви. Всичко туй бѣше за него нѣщо ново; той като дѣте се прѣдаваше на непознатото нему до тогазъ осѣданіе на взаимна любовь и щастіе.

Ала той бѣше нѣмецъ по възпитание и еврейцъ по кръвъ и никогда не забравяше положителнитѣ трѣбвания на живота, даже и въ минутата на най голѣмия въпросъ. Въ разговора си съ него, Елена му казваше, че „всичко благо-разумно“ дѣйствува на нея като отрова, и при все туй той започва да и показва масса книги.

— Необходимо е да знаешъ хубавичко, — ѝ казва той, какъвъ животъ ти предлагамъ и достатъчно ли ти е това, което азъ можъ да ти дамъ.

Той ѝ расправя, съ какви срѣдства располага, откъдѣ ги взема и защо ги счита достатъчни за съпружеския имъ животъ. Лассалъ имаше презъ това врѣме около 7,000 талера годишенъ доходъ. Обясняващѣтъ происхождението имъ, той въ сжщото врѣме обясняваше и отношенията си къмъ графиня Гацфелдъ, на които обществената мълва прѣписваше двусмисленъ, даже прѣдосждителенъ характеръ.

— Ти си чувала за мнитѣ отношения къмъ графинята? Азъ бихъ искалъ да зная, до колко ти давашъ вѣра на туй, което хората можтъ да ти говорятъ.

— Азъ гледамъ на тия отношения много просто. Ти била хубавица, ти си билъ доста младъ, влюбилъ си се въ нея, и така сте се сближили. Сега тя е стара, а ти още младъ, затуй и вий сте сега само приятели.

— Слава Богу! — съ удивление казва Лассалъ — колко ми е драго, че азъ срѣщамъ разсѣждающе сѣздание —

безъ прѣдубѣждения, безъ предразсѣдки — най-натурално и натуралнитѣ! Моитѣ отношения къмъ графинята бѣха по-такива, каквито ги мислишъ, ала само почти. Азъ съмъ прѣвързанъ къмъ нея съ священни врѣзки, които никога не да раскъсамъ, освѣнъ само по важни причини, пъкъ едва ли това е възможно — азъ съмъ свързанъ съ нея съ вѣчна благодарностъ. Азъ бѣхъ още дѣте, когато тази жена, намираща се при най-трудни обстоятелства, ме почете съ своето довѣрие, като положи цѣлата своя сѣдба въ тия рѣчици. Ала и доказахъ, че това е рѣката на узрѣлий чловѣкъ, ала за това бѣ нужно коджа време; графинята не можеше да знае по отрано, какъ ще се свърши нейното дѣло, и при все туй се довѣри на менъ, и азъ презъ цѣлия си животъ съмъ длъженъ за тая благодарностъ!

— Азъ се покланямъ ниско предъ такива отношения, — извика Елена.

Лассалъ въ знакъ на благодарностъ я цалува и продължава:

— Ти знаешъ въ общи черти историлта за шкатулка чела си и тогавашната ми защитителна рѣчь. Азъ бѣхъ тогава още младъ, но никога отъ послѣ не съмъ се раскайвалъ за тогавашния ми начинъ на дѣйствиe и, може би, би постѣпилъ и сега тѣй, какго и тогава. Но това дѣло и моитѣ отношения къмъ графинята, моето всецѣло прѣдаване на нейнитѣ интереси, водението на страшно заплетени нейни процеси ме отбиха отъ намисленото поприще, и даже ме скараха съ семейството. И за мене, и за нея, или по вѣрно за тая партия, въ интереса на която азъ дѣйствувахъ, трѣбваше да се опредѣли възнаграждение на всичкитѣ мои жертви, за да можеше да бъдемъ и двама свободни, за да бъдеше по-малко задължена къмъ менъ графинята. Ето ний сключихме договоръ, споредъ който азъ, ако спечелихъ дѣло противъ мъжа и, графъ Гацфелдъ, ще получавамъ изъ спасеното Гацфелдово състояние пожизненъ доходъ, като възнаграждение за похарченитѣ отъ мене пари, израсходвания трудъ и загубеното врѣме. Ти разбирашъ и, безъ съмнѣние, ще одобришъ тая постѣпка. Въ това отношение азъ съмъ съвършено свободенъ относительно графинята, и тя сѣщо отдавна е свободна по отношение къмъ менъ. Нашитѣ чисто сърдечни интереси вече отъ отдавна вървятъ въ противоположно направление.

— Слава Богу! цалуващия го извиква отъ своя страна Елена. — Отъ своя страна и азъ сѣщо ще обичамъ твоята графиня, и сега — сега още ще ѝ пиша, като дъщеря къмъ майка; азъ ще направя всичко, за да ѝ се харесамъ. Но азъ мисля, че при все туй, не е необходимо всѣкога да бъдемъ и съ насъ?

Лассале остава крайно доволенъ отъ този въпросъ. Той трѣбно трѣгва изъ стаята, нѣколко пѣти цалува Елена и по-тихо повтаря последнитѣ ѝ думи.

— Не, не! — радостно отговаря той — това съвсѣмъ е не нужно! Ти и не трѣбва да го иска! А то би било ужасно толкова съпружество съ троица. Когато тя е въ Италия, ний ще отидемъ въ Египетъ; когато тя е въ Швейцария, ний ще отидемъ въ Парижъ или Германия, и обратно. Ний ще я посѣждаме единъ пѣтъ на годината. А сега кажи достатъчно ли е това, което азъ мога да ти предложа? — се повръща Лассалъ къмъ своя първоначаленъ въпросъ.

— Достатъчно — отвръща Елена.

— Кълна се, тоя изборъ не е лошавъ, — казва Лассалъ, доволенъ и триящиятъ своитѣ рѣчи. Жената на Фердинандъ Лассалъ трѣбва да стои по-горѣ отъ всички. Нека ний говоримъ за това по обстоятелствено. Имашъ ли ти попитие за моитѣ планове и цѣли? Не? Погледни ме, — стаяйки добави той: мязамъ ли на чловѣкътъ, способенъ да се задоволи съ второстепенна роль въ държавата? Нима азъ ще жертвувамъ съня си, мозъка на коститѣ си, силата на пробоветѣ си, за да извадя за друго кестенитѣ изъ огъня? Приличамъ ли азъ на политически мъченикъ? Не! Азъ съмъ готовъ да дѣйствувамъ и се боря, но азъ искамъ да се наслаждавамъ отъ добитата печалба и да сложа на тебъ — казвамъ ти още отъ сега — побѣдоносния вѣнецъ. Ела тукъ и застави при менъ предъ огледалото. Видѣлъ: не горда ли, не царственна ли двойка стои предъ тебъ?

Омаянъ въ тая минута отъ самоувѣренность и страсть, Лассалъ не знаеше граници на своитѣ надѣжди въ бъдещето.

— „Фердинандъ“, народенъ избранникъ — така ще ме наричатъ, ако излѣзе успѣшно нашето дѣло, и ний тържествено ще влѣземъ тогава въ Берлинъ. Успѣхътъ ще иска упорна борба — а и врѣмето не е още дошло — може би,

ще трѣбва още много, много да чакаме въ безполезно ченіе, въ изнурително ораторство или, още по вѣрно, пълно бездѣйствие, — не зная! Vedremo! Ний имаме на разположение още много врѣме, за да размислимъ по обстоятелствено върху това; но сега ти разбра моятъ духъ, и от сега пататъкъ си мой!

Елена злѣ разбираше политически и общественни въпроси. Тя легко и буквално повѣрва на всичко, което той ѝ говори съ такова увлечение и безгранична самоувѣренность.

Денътъ минава въ шегѣ, расходи, четения стихотворения: Лассаль прѣкрасно ги декламираше. Кѣсно вечерята, когато Елена, влѣзла въ своята стая, отиде къмъ растворяния прозорецъ, за да се полюбува на лунната нощъ и се надяха съ прохладенъ чистъ въздухъ, двѣ рѣцѣ се простиратъ отвътъ прѣзъ прозореца и бързо се овиватъ около кръста ѝ. Тя слабо възнегодува; но той я успокоява.

— Не се тревожи, мое сърдце! Азъ ще се отнасямъ примѣрно къмъ тебѣ и ще остана при тебѣ, до като ти умалѣешъ и ми кажешъ: „лѣгай си!“ Тогава азъ ще си отида. А сега нощта е тъй хубава, сърдцето тъй тупти, ти си тъй близко... Сънътъ е невъзможенъ; нека си приказваме, нека се молимъ на луната, или изъ вѣчното съчетание на двѣтъ думи: Фердинандъ и Елена — да съставимъ отново пѣсень на пѣсеньта на любовта....

Но разговорътъ не се упазва на тази висота. Елена случайно споменува за Цителмана, въ къщата на когото единъ пътъ въ нейно присѣдствие станало дума за Лассала. Цителманъ бѣ тогава дѣсената ржка на князь Бисмарка.

— Какво говориха? — горѣщо ѝ запитва Лассаль.

— Говориха малко, — отговаря Елена. Жената на Цителмана каза, че Лассаль билъ у Бисмарка, че Бисмаркъ е очарованъ отъ него; ала въ тая минута мжжъ ѝ сърдите ѝ изгледа и тя млъкна. Истина ли е това? Имате ли тайни сношения съ Бисмарка? — Лассаль замлъчва малко, усмихна се, и като ѝ хваща за рѣцѣ, тихичко казва: Ахъ дѣте! И до твоитѣ уши ли е дошло това! Съ тия малки прѣстчета — знай, че глупаво е да имашъ такива малки прѣстчета — съ тия Елфини крачка дързко се залавя тя за най-драгоцѣнитѣ ми тайни, които азъ, като сѣкровище, пазя въ сърдцето си, ровя се въ тѣхъ, отнася се къмъ тия сѣкровища, като

свѣтъ своя бесспорна собственостъ, изсипва нѣкои, като смѣтъ, и задържа за себѣ си най-драгоцѣннитѣ отъ тѣхъ, за навизъ, украшение на косата! Но азъ я любя — тая наивна дързостъ. Да, азъ бѣхъ у Бисмарка. „Желѣзния“ великанъ искаше да ме обае. Желѣзото е цѣненъ металъ: то е тѣй яко, тѣй жестоко, тѣй силно чупи и рѣжи. Какво, какво не е направило желѣзото на свѣта! Почти всичко е станало, укрѣпнало при помощта на желѣзото — почти всичко — почти! Но има и другъ металъ, по-жилавъ и по-мѣгкъ, предназначенъ не за геройски и боеви дѣла, и при все туй по-могъщъ отъ всемогъщото желѣзо. Тоя металъ е златото. Туй което е разрушено отъ желѣзото, то отново се строи отъ златото. Дъждътъ, който плѣни сърдцето на Диная, бѣ златенъ дъждъ. Да, да, златна красавице: още с въпросъ кой, отъ двата метала е по-силенъ, по-влиятеленъ! При туй, въ своитѣ „желѣзни“ кружоци, тѣ, разбира се, казватъ, че „златото е чифутско“, ала всичката работа въ влиянието единственно въ него се заключава. Най-сетнѣ желѣзото ржда се отъ врѣмето, и се захвърля, като ржда, въ архивитѣ. Нека го завремъ въ архивата на историята! За Бисмарка ще кажа, че туй, което той искаше отъ мене не може да получи и не можеше да получи. Ний и двама сме доста хитри, и двама забѣлѣжихме нашето лукавство, и въ резултатъ би можали само да се усмихнемъ, гледаещъ се единъ другъ. Но ний и двамата сме доста въспитани за това, и работата се свърши съ едни посѣщения и остроумни разговори.

— А хареса ли ти Бисмаркъ? Той на ли е уменъ?

— Уменъ! Що значи въобще това: Уменъ! Ако ний съ тебе сме умни, то Бисмаркъ не е уменъ! Той е остъръ, тѣжакъ — именно „желѣзенъ“. Каленото желѣзо става на стомана и тогава може да се прави отъ него хубаво оржие, но все пакъ само оржие! Азъ предпочитамъ златото — златото, което се задържа въ твоята глава, което ми е дадено като таинственъ даръ — да бждешъ ловецъ на хората, да ги правишъ свои! Ти ще видишъ още, моя мила, какво може да извърши нашето злато!

— Но на и ти много говоришъ за оржия, за кръвъ и борба! Най сетнѣ и прѣвратитѣ не ставатъ безъ оржие и желѣзо.

— Дѣте, дѣте! Ти искашъ да научишъ всичко въ тая чудесна свѣтла нощъ! Вѣковнитѣ работи, резултатитѣ на дълъ

бокитѣ ислѣдвапия — ти за всичко ме распитвашъ, забавлявайки се, и азъ, нещастния, съмъ длъженъ да ти отговарямъ за всичко на колѣне, като нѣкое дѣте.. Да говоришъ за борба, да прибѣгвашъ до оружие, съвсѣмъ не е едно и също съ туй, хладнокръвно съ омацана отъ кръвъ ръка да мажешъ ближния си. Пъкъ и знаешъ ли, миличка, за какво оружие говоря азъ? Златното оружие на духа: ораторството (даръ-слова), челоуѣколюбието, благосъстоянието и челоуѣчванието бѣднитѣ, лишениитѣ и трудящитѣ се, а особено волята, — ето това благородно и истинско златно оружие въ моитѣ очи стои по горѣ отъ наносящото рани ржжидво оружие на сръднитѣ вѣкове. Азъ допушамъ кръвта и мечтъ въ крайна необходимостъ, ако това прѣдизвикатъ силнитѣ врагове. Но азъ мисля, че тѣ ще се боятъ отъ насъ и безъ кръвопролитие. Обаче приближава да се съмне, а ний сутрѣ трѣбва да тръгнемъ за Ниссенъ. — Пожелавамъ ти сладко да спишъ и да ме видишъ на сънъ.

Той силно я прѣгръща и тихо продумва:

— Какво щастие, какво блаженство ни очаква, когато ти станешъ напълно моя. Чудесна жена ще направя азъ отъ това дѣте!

И Лассаль, и Елена писаха на графинята отъ Вабернъ. Елена я наричаше втора майка, искаше помощъ и свѣти, благодари ѝ за приютелството съ Лассалья и заочно ѝ целуваше ръка. Лассаль между другото писа на графинята на 30 Юлий:

„Въобще азъ трѣбва да ви съобща, че Елена храни силна симпатия къмъ васъ — едно отъ най сжществениитѣ условия за моето щастие съ нея. Въ това отношение тя досущъ се различава отъ другитѣ жени. Въ нея нѣма ни принакъ отъ ревностъ и завистъ. До гдѣто не ѝ казахъ, че вий самата сте болни и се нуждаете отъ лѣчение, тя намираще за необяснимо това, гдѣто вий не сте ме придружили до Рига — Калтбадъ, за да останете тамъ съ мене“ . . . „Елена е натура въ смисълъ на Гете, въпреки онова свѣтско, повърхностно, външно образование, което ти има. Но което никога не е могло да получи господство надъ вътрѣшния ѝ миръ. Единственний, но голѣмъ нейнъ недостатъкъ, е отсъствието на волята. Въ нея нѣма ни дия отъ воля. Само по себѣ си това, разбира се, е голѣмъ порокъ. Но ако ний се вземемъ,

то отсъствието на волята ще прѣстане, може би, да бѣде порокъ. У мене има достатъчна воля и за двама; Елена ще бѣде въ моитѣ ржцѣ, като флейта въ ржцѣтъ на артиста. Но самата женидба ще срѣщне силно прѣпятствие отъ това отсъствие на волята. Сега тя, разбира се, се рѣши да бѣде моя жена. Но ще ли се продължава рѣшителността за много у нишепото отъ воля същество, когато се почнатъ прѣпятствия и стълкновенията? Всичко това азъ ще обмисля сериозно, прѣди да пристѣпна къмъ формалнитѣ дѣйствия“.

Въ друго едно писмо до графинята, пратено отъ Бернъ, на 2 Августъ, Лассаль пише: „Вий ме съвѣтвате да помисля за това, гдѣто азъ бѣхъ смъртно влюбенъ въ друга. Но на това азъ отговарямъ, че, първо: „да бѣдешъ смъртно влюбенъ“ — за менъ не съществува; а, второ, че и сега още въ чувствено отношение М. за мене е по привлѣкателна отъ Елена, и това може да ви служи за доказателство, че азъ не се покорявамъ на едното само чувствено влѣчение. Напротивъ: личността на Елена тѣй безусловно подхожда на моитѣ изисквания, че азъ не мога и да помисля, че мога да намѣря друга подобна жена. И наистина какво по голѣмо щастие има отъ това,—вече 39^{1/2} годишенъ мъжъ да срѣщашъ такава хубава, любезно-мисляща и подходяща на тебъ мома, която тѣй силно те люби, и което е съвършено необходимо за тебъ, досущъ се покорява на волята ти!“

На графинята не се харесваше той съюзъ; тя се отписаше недовѣрчиво къмъ бързината на Лассалья, писва му, че той ще развали цѣлата работа съ своето нетѣрпение, че въ сношенията си съ женитѣ той въобще дохожда до изумление и губи върното гледище на работитѣ. Но той, на глѣдъ, не слушаше графинята, и твърдо настояваше на своето намѣрение сега да се ожени за Елена.

Между влюбенитѣ бѣ рѣшено, щото Елена да замине при родителитѣ си, въ Женева, на 3 Августъ съ първия сутрешенъ тренъ, а той да я послѣдва 4 часа по късно. Въ ежиди Елена трѣбвало само да съобщи, че тя се е срѣщнала съ Лассалья на Рига, че той скоро ще пристигне въ Женева и ще посѣти домашнитѣ ѝ, тѣй като отдавна желаялъ да се запознае съ тѣхъ. Лассаль, поканвайки графинята да дойде на брѣговетѣ на Женевското езеро ѝ писва въ същото врѣме — 3 Августъ — че въ случай на отказъ отъ страна на ро-

дителитѣ ѝ, Елена ще трѣбва да избѣга отъ тѣхъ и прѣмине подъ нейна защита и покровителство.

VI.

Въ опрѣдѣления день, вждѣ 2 часа, Елена пристига въ Женева, а къмъ 3 часа отправя за Лассала въ най-близкия пансионъ Леове (Пакки), по своята гувернанка Тереза, слѣдующего писмо:

„Мой любезенъ, мой ангелъ, царственный орелъ, още нѣма часъ отъ какъ съмъ при родителитѣ си, ала има вече да ти съобща нѣщо ново, но само печално. Като си дойдохъ, азъ се научихъ, че по малката ми сестра Маргарита е сгодена за графъ Кейзерлингъ, вслѣдствие на което цѣлото наше домочадие се намира въ неописуема радостъ. Ахъ, Фердинандъ, менъ е жално да помисля, че не така ще се отрази за тѣхъ *мое* щастие, обаче това е за менъ безразлично: и въ радости, и въ скърби, азъ ще си остана вѣрна, всецѣло прѣданна тебъ жена.

„Азъ се възползувахъ отъ радостното настроение на семейството и съобщихъ на майка си, че ти ще ни посѣтишъ тоя депъ; ала горката женица си прѣдставлява моя хубавъ Фердинандъ за нѣкакъвъ си разбойникъ, и азъ срѣщнахъ отъ нейна страна рѣшителенъ отпоръ, и при това по едни крайно глупави причини, които сж много дребни, за да те растревожатъ. И ето, азъ бѣхъ принудена да прибѣгна до крайни срѣдства. — „Слушай, мамо, — казахъ азъ — не за първъ пѣтъ говоря сега съ тебъ: азъ *искамъ*, и вѣрвай, че азъ ще изпълня моята воля, че това е досущъ тѣй вѣрно, както присѣтствието ми при тебъ въ тази минута.“ Тукъ азъ накъсо ѝ расправихъ за нашата срѣща.

„До гдѣто азъ говорихъ, майка ми нѣжпо слушаше и даже нито веднѣжъ ме прѣкъсна, макаръ читѣ ѝ да се насълзиха. Азъ свършихъ съ нѣколко цѣлувки и увѣрения въ любовта си къмъ нея, като още веднѣжъ повторихъ: „Само въ него е щастиего ми, сждбата ми!“

„Ти тихо заплака и излѣзе отъ стаята, а азъ, дѣтето, станахъ твоя дѣйствителна Брунгилда. Азъ не плакахъ, не трѣперахъ, азъ гледахъ твоя образъ и тихъ те молихъ: ела, мой високий, гордый, царственный орелъ, ела, дайми сила и

твърдостъ съ чудесния си орловъ погледъ. Туй се молихъ азъ, и върата си въ тебѣ ми помогна, благодаря ти, мой синъ Зигфридъ.

Наскоро влѣзе мама и ми каза, че трѣбва да съобща всичко на баща ми, че въ противенъ случай ще стане страшенъ скандалъ. Азъ отговорихъ, че я моля нищо да не съобщава на баща ми, че изпълнението на тая ми просба е единственното, което азъ искамъ за награда на моето довършено призвание, че ти не желаешъ да се запознаешъ съ него, имащъ прѣдупредѣлени въгледи за или противъ; съ една дума, азъ я помолихъ да те приеме просто като всѣкого друго и на сѣтъ да сѣди вече за тебе. Но майка ми бѣ неумолима и ми обяви: „Баща ти никога нѣма да го приеме, за каквото и да било, и азъ трѣбва да отида да му съобща всичко.“ Азъ попитахъ, какво пъкъ той има противъ Ласеаля, какво той може да каже противъ него, сагата неговото политическо положение е напълно достатъчна причина, за да го приеме, когато той дойде“. „Не политическото, а общественото му положение, историнта съ шкатулката и отношенията му къмъ графинята Гацфелдъ и още много други работи, не позволяватъ на баща ти да има съ него познанство,“ — възрази мама. — Азъ отговорихъ на това, че не искамъ отъ тѣхъ нищо друго, освѣнъ съгласието да го приематъ и да го научатъ кой е. „Но ти не можешъ да искашъ отъ баща си, ми отговаря тя, щото той, като дава дъщеряси на графъ Кейзерлингъ, да приема въ семейството си човѣкъ, за когото всички така се откликватъ.“ Азъ: „Не го приемайте за членъ на семейството, дайте само съгласие то си да излѣза азъ отъ семейството; ако вий това поискате, азъ ви давамъ обѣщание никога да не прѣстъпвамъ нашия прагъ, колкото и тягостно да е за менъ това, колкото и да ми се къса сърдцето отъ това!“

„Мама нищо не отговори на това, заплака още повече и, като се поуспокои малко, ми каза нѣколко остри думи, като ме упрѣкна въ туй, че азъ доста много съмъ си позволила подъ влиянието на минутното раздражение и т. н.

Но, като видя, че азъ стоя на своето, тя излѣзе отъ стаята ми съ твърдото намѣрение да раскаже всичко на баща ми. Той е сега на езерото съ единъ нашъ роднина, Д-ръ Арндтъ, и Богъ знай, какво ще стане, когато си дойде. Въ всѣки случай азъ ще бѣдѣ твърда, като скала . . .

„Пръв тукашен адвокат е Амберини. Ти желаше научиш името му.

„Сега е 7^{1/2} ч. и ти, мое сърце и божество, разби се, си вече тукъ. О! — ая мисль ми придава твърдост сила — менъ е нужно да чувствавамъ близостъта и мощието вото на моя мъжъ и повелителъ, за да не отстъпвамъ, да не бъда въ отношенията си къмъ другитъ такава, каквато съмъ предъ тебъ — дѣте. Но азъ чувствавамъ тебе и любовта ти, азъ никога не ще се опаша и за всѣкога ще остава твоя жена, твоє дѣте, моляща се на тебъ вещь! О ако графинята бѣше тукъ!

Кажи ми, макаръ и въ парче хартия, че ти ме любишъ! На, азъ тѣй силно те любя, Фердинандъ!

„Свърши се вече — тѣ се разговориха: — баща ми съобщи, че не ме счита вече за своя дъщеря! И какво ще стане сега — единъ Господъ знае.

„Азъ можъ . . .“

Тукъ е зацапано писмото на Елена, очевидно написано въ силно вълнение. Писмото било дописано вече слѣдъ разговора съ бащата, който, като се науча за станалото, дохожда при дъщеря си съ грубитъ въпроси за „тоя развратнигъ Лассаль“, съ когото тя се осмѣлила да има нѣкакви сношения. Той заплашва Елена съ проклятие, искри-сква, че не ще прѣнесе срамния бракъ на дъщеря си съ прѣзрения отъ всички и, като ѝ запрѣщава строго да излиза отъ къщи, побѣснялъ излиза отъ стаята ѝ.

На-бързо като написва писмото, Елена го праща по гувернантката Терезия. Страшния тонъ и проклинанията на баща ѝ я опашватъ. Тя не очакваше такъвъ силенъ отпоръ и не знаеше, отъ гдѣ да захване. Ней ѝ стана мъчно, за гдѣто тя отхвърли по рано прѣдложението на Лассали да ѝ изведе отъ Бернъ. Въ това врѣме я повикватъ за обѣдъ. Часътъ е около седемъ. Елена си взема шапката и горпата дрѣха, малко пари и мъничката си кама, и бързо искача на улицата, не забѣлѣзапа отъ никого отъ домашнитъ. Тя засуква къмъ близкия пансионъ Леовѣ, гдѣто, спорѣдъ нея, Лассаль вече трѣбвало да е пристигналъ и да е успѣлъ да прочете писмото ѝ. Сега тя е съгласна да избѣга съ него. Тя вече мечтаеше, че следъ единъ часъ тѣ ще бѣдатъ къмъ Франция

При пансиона стоеше файтонджията, до него Лассаль, който пристигналъ, и Тереза съ писмо въ ржка. Тая изненаданостъ я силно уплашва. Значи, той още нищо не знае, ржката всичко на ново да му се распрва, и бжгството ще бъде забавено, а може би и досущъ парализирано отъ мжрката на баща ѝ. Лассаль излиза отъ Бернъ 2 часа по късно, колкото предполагалъ, и чакъ сега пристигва въ пансиона. Като вижда Елена, той приплбднява и, безъ да се здрависа, я запитва: „За Бога, какво се е случило?“ Елена, между туй, пришепва на Тереза да си тргне и се приготви за път. Послѣ, като се обръща къмъ Лассалья, тя му подава писмото и продумва: „чети!“

— Дѣте, какво ти е? — я попитва Лассаль, като заблѣзва силното вълнение на Елена. — Да тргнемъ, тука е мѣсто да приказваме за това: влѣзъ тука.

Тѣ влизатъ въ една стая на долния катъ. Той водеше Елена къмъ масата подъ ржка, но тя пада на колѣне, прѣди да отидатъ до масата, и му казва: — „Чети и прави каквото искашъ съ мене. Азъ съмъ сега твоя жена, твоя робиня!“

— Успокой се, моя мила, поотпочини си, ѝ каза той, като я исправя и слага на кревата, азъ ще прочетъ писмото.

Писмото го силно раздразва. Слѣдъ прочитанието му, лицето му приема мраченъ изгледъ; той вижда, че Елена е нарушила тутакси следъ пристиганието си даденото нему обещание нищо да не споменува въ къщи за тѣхнитѣ отношения, до като той не се запознае съ баща ѝ.

— Ти си постъпила не тѣй, както ти заръчахъ! — сърдито ѝ казва той. — Непослушание на моята воля — ето първото, което ти ми предлагашъ, — а съ това ти развали всичко!

Лассаль заблѣлѣзваше въ тая дѣвица само пълно отсъствие на волята, но той не съзираше никакъ отсъствието на тактъ и умѣние. Сега той види ясно, колко безразсѣдно тя е опропастила всички негови съображения и смѣтки относително съгласието съ пейния баща. Той излиза отъ себѣ си, и напраздно тя го скланяше да се рѣши на туй, което той по напредъ ѝ прѣдлагаше, т. е. да избѣгатъ въ Франция и да се вѣнчаятъ тамъ. Той и отговаря, че не ще си позволи да се отнася къмъ себѣ си, като дѣте, че ще я вземе при себе си само съ съгласието на родителитѣ ѝ, ко-

ито той ще принуди къмъ това, че той ще телеграфира сега на майка си, на сестра си графинята да дойдатъ въ Женева при които тя може да остане до свадбата. Той се расхожда въ силно вълнение изъ стаята, като обмислюваше по наташнитѣ свои дѣйствия, когато дойде Тереза съ сърдечни дирателни молби.

— За Бога, избѣгайте по скоро, госпожице — бързо викаше тя — Васъ ви дирятъ, баща ви е побѣснялъ, пращи за полиция. Азъ намѣрихъ кола; тренътъ ще тръгне следъ $\frac{1}{4}$ часъ, вий ще успѣете.

Но Лассалъ остава непреклоненъ. Той каза на Тереза, че васетѣ ти ще бѣде при тѣхъ, а сега трѣбва да си стоешь въ къщи и имъ извѣстява за всичко, като при туй се въползува отъ доведената кола, за да отведе Елена при една нейна приятелка, г-жа Ронйонъ, която живѣше въ една улица и доста наблизко съ семейството Денничесъ. Г-жа Ронйонъ ги приема доста радостна, прѣдоставя на Елена часть отъ виллата си, като обѣщава да не пуска никого при нея, освѣнъ Тереза. До като вървялъ разговорътъ за това, тя стоеше на прозореца.

— Та mère et Marguerite — казва тя на смутената Елена.

— Самото небе ги е пратило — възкликва Лассалъ. — Азъ желая да се видя и поговоря съ тѣхъ.

Домакинята ги поканва въ приемната си.

— Азъ не мога да търпя присѣтствието на тоя човѣкъ, — искряска майката, като вижда Елена и Лассалъ. — Изпѣдете го!

— Кажете, моли ви се, какво имате противъ мене, — и запитва Лассалъ.

— На това азъ не съмъ длъжна да ви давамъ отговоръ, — сепнато казва тя, като се възвива гърбомъ къмъ него. — Ала мъжъ ми ще съумѣе да ви исхвърли отъ тукъ. Васъ ще ви изгонятъ, като нехранимайко. Махнете се отъ очитѣ ми, вѣнъ!

— Да излѣземъ, — казва Елена на Лассалъ, като си слага ржката на него. — Азъ не можъ да търпя да се отнасятъ съ тебе така. Никой не смѣе въ мое присѣтствие да се обръща къмъ тебе така.

— Приказвайте и правете, каквото искате милостива господжо — вий все пакъ не ще ме лишите отъ самообла-

— спокойно ѝ отговаря той. — Всѣкога, при всички обстоятелства, азъ ще виждамъ въ васъ майката на Елена, азъ се въздържамъ отъ остригѣ думи.

Спокойния тонъ на Лассалъ още повече расърдва майката на Елена. И когато той добавя, че тутакси ще отиде да ѝ каже ѝ, за да обсъдятъ съ него работата по-спокойно, съ човѣкъвъ благоразуменъ и размишляющъ, тя грубо отговори:

— Мъжъ ми хичъ нѣма и да ви приеме, той ще заповѣда на слугитѣ да ви исхвърлятъ вѣнъ отъ портата!

— Нѣма да стори той това — спокойно отврѣща Лассалъ. Азъ не съмъ отъ тия хора, които се исхвърлятъ на улицата; но тѣй като азъ не искамъ да подхвърля бащата на Елена на такъвъ опитъ да зачерни всички ни, то не ще става при него, а ще му пиша.

— Той ще ви върне нераспечатани писмата! — отговори майката.

— Тогава, милостива господжо, ще се исчерпе и моето търпение. Тогава ний ще сме въ правото си да дѣйствуваме по собствено усмотрѣние, на това ще бѣдемъ предизвикани.

— Но аслъ вий така постѣпвате! — извиква майката, смивайки се двойно. — Вий накарахте дѣщеря ми да направи нечувава крачка: тя напустна бащината си къща и не иска вече да се върне. Вий чудовище, вий откраднахте дѣщеря ми!

— Той не е направилъ това — истѣпва се Елена. — Азъ избѣгахъ, вслѣдствие заплашванията и проклятията на баща ми.

— Вий мислите, милостива господжо, че азъ съмъ открадналъ дѣщеря ви? — запитва Лассалъ спокойно и съ усмивка. Вий ей сега ще видите, колко се мамите. Елено, ти казва ли си на всичко за менъ на всѣка жертва? Съгласна ли си по мое ценение да трѣгнешъ съ мене, или да направишъ тѣй, което ти кажа?

— Разбира се, — отговаря малко съмнително Елена. — Азъ ще направя всичко, каквото ти поискашъ; азъ съмъ готова още тая минута да трѣгна съ тебе. Искай отъ мене каквото щешъ — само не да се върна при домашнитѣ си.

— А азъ имамъ това искамъ, — искамъ го като най-голяма жертва, която ти можешъ да прѣнесешъ за менъ. Ще направишъ ли това? съгласна ли си?

— Ако ти наистина това искашъ, ако ти можешъ да искашъ — да! Но азъ се силно страхувамъ, азъ трепвамъ отъ една само мисль, че ще бжда съ тѣхъ.

— Ти ще направишъ това зарадъ мене, — настоява казва Лассаль. — И тѣй, милостива господжо, азъ ви връщамъ дъщерята. Чуйте: азъ, който мога да сторя дъщеря ви всичко, каквото искамъ, азъ ви я връщамъ макаръ и за късо врѣме. Тя ще си трѣгне съ васъ за туй, защото азъ това искамъ: не забравяйте никога и прощавайте!

Слѣдъ това той прѣгръща Елена.

— Прощавай за кжсо, — ъ казва то, притискайки до сърдцето си. — Азъ никога нѣма да забравя това, че вършишъ зарадъ меня туй, като се връщашъ въ ненавистната си родителска къща. Нищо по вече азъ не искамъ твоята твърдостъ и воля. Азъ зная, че и това е досущъ мнѣ всичко останало — сега е моя работа. Не позволявай азъ се отнискать къмъ тебъ, но пакъ изпълнявай туй, което тебъ поискать; азъ ще научвамъ всичко, каквото вършишъ тебъ, и за най-малката обида тугакси ще ти се притесня помощъ. Помни това и не считай себѣ си за нещастна: за дълго ще останешъ ти при тѣхъ, подчини се, за малко, волята имъ; моята воля е по силна и ний ще побѣдимъ. Прощавай!

Той я цалува, стиска и ръката и излиза. Следъ него излиза майката на Елена, като я оставя у г-жа Ронйонъ и Маргарита. Двѣтъ сестри заплакватъ, когато се показва бащата имъ. Той бѣше полудялъ. Безъ шапка, съ дългъ ловджийскъ ножъ въ ръка, той псуваше съ нецензурни думи Лассаль дъщеря си, г-жа Ронйонъ, която, въ качеството си на сестра, не искаше да го пустне въ таково положение. Елена трепереше отъ страхъ.

— За Бога, успокойте се всички, — казва тя. Ето, азъ съмъ готова да направя всичко, каквото поискать, тате!

— Да, и ще направишъ . . . — заревава той, като покрѣпя своята фраза съ мръсни псувни. — И ще направишъ — не затуй, че тѣй искашъ ти твоя смахнатъ любовникъ, този подълъ чифутъ, а защото тоя азъ искамъ. Азъ ще науча да почиташъ волята ми!

При това той я хваща за косата и я повлича по улицата. Къщата, която вече бѣ обградена отъ повика- полиция. Той завѣжда Елена въ стаята ѝ, зацапва пен- и, заключа вратата и изъ съседната стая ѝ искрява: — Не стоишъ, до гдѣто ти доде ума!

Превелъ: К. П.

БИОЛОГИЯ И СОЦИОЛОГИЯ.

I.

Биологията е наука, която се занимава съ изучаването на живото въ всичкитѣ му форми и проявления; Социологията не е нищо друго, освенъ единъ клонъ отъ тази наука. Днесъ, никой не може да отрече огромнитѣ ползи, при- нести на човѣчеството отъ положителнитѣ науки като: астрономията, Физиката, Химията, Биологията и пр. И ако цивилизованитѣ държави править жертви за напредѣкътъ не е единъ луксъ или едно любопитство, което си го поискать, но съ това изпълняватъ едно желание отъ първа

За да не напомнимъ, освенъ мимоходомъ, за огромнитѣ економически ползи, които сж принесли на човѣчеството химическитѣ науки, нѣма освенъ да обърна вниманието върху индустриалното приложение на електричеството, парата, на жельзнитѣ екстракти и на всички химически произведения. Ползитѣ отъ тѣзи приложения сж толкова го- лѣми, щото, ако ги извадимъ днесъ отъ службата на човѣ- чеството, не следъ повече отъ една година, цѣлата дневна цивилизация би останала съ единъ и повече вѣкове назадъ. И говоря за реалнитѣ ползи, които сж докарали тѣзи науки теоретическа гледна точка, като пропжждатъ отъ нашия сумма дебелашки прѣдразсѣдѣци и като ги замѣстять истинско логическото обяснение, разбира се, до колкото реалнитѣ опити имъ позволяватъ да го направатъ, — тѣ даватъ надѣжда, че въ едно кратко или дълго бждѣще нѣма да знаемъ повече.

II.

Ако ползитѣ, що сж принесли на челоѡѡеството
номията, Физиката и Химията сж голѣми, не по ма
и онѣзи на Биологията. И толкози по-голѣми ми се
ползитѣ отъ послѣдната (Биологията), колкото тя се
съ разрѣшението на въпроси, които интересуватъ
насъ челоѡѡцитѣ.

Тѣзи ползи могатъ да бждатъ разгледани отъ
гледни точки:

1) Отъ теоритическа и 2) практическа.

Малкото страници, съ които располагаме, не ми
ляватъ да развия, тѣй както трѣбва, всичкитѣ тѣзи
Ще се огранича да формулирамъ само най-забѣлжителните
като настоявамъ върху тѣзи ползи, които биологичес
науки сж ги дали въ разрѣшението на нѣколко соци
чески задачи, специално върху разрѣшението задачата
правосъдието.

Една отъ най-забѣлжителнитѣ, отъ теоритическа
точка, задачи и която е мжчила мислящия човѣкъ въ
врѣмена, е въпросътъ: какъ е дошелъ челоѡѡкътъ на свѣтъ
Каква е свръзката между него и природата, която го
жава? Това е задача отъ областта на биологическитѣ

Каква по голѣма полза отъ изучаването на тази
Но колко вѣкове е трѣбвало на човѣка, да се скъсатъ
сферитѣ на въображението, или да напипва сегисъ-то
дѣйствителността, за да достигне днесъ да тури рж
нѣколко истини, които ако и да не ни даватъ пълното
шение на задачата, но нѣмаме ни една солидна точка
опиране, за да вървимъ строго напредъ.

Днесъ, основаваши на изслѣдванията на биологичес
науки, можемъ да твърдимъ, че между човѣка и дру
животни, сжествува едно праличие (подобие) въ ражд
развитието, конструкцията и дѣйсгвието на разнитѣ орга
които образуватъ животната машина.

Отъ практическа гледна точка, биологическитѣ
отвориха единъ широкъ, истински пѣтъ на практическата
дисциплина въ изучаването и лѣкуванieto на болѣститѣ (и
ванието на микробитѣ и разнитѣ паразити, които до
болѣсти).

Въ областта на земедѣлието, както и въ другитѣ, които служатъ за произвежданieto на богатствата, — биологическитѣ науки принѣсоха тоже реални ползи. Така, рационалното експлоатиране на горитѣ, — се дължи на изслѣдванiята на вегеталната (растителната) биология. Една рационална култура, основана на научни знания, е направила толкова подобрения, върху толкова видове растения, — полезни намъ, — както отъ глѣдна точка на домашната економия, така и отъ аптекарска. Болѣститѣ, които опустошаватъ растенiята, сж лѣкувани следъ *ембриологическитѣ* изслѣдвания на толкова животни що живѣятъ по тѣхъ.

Завѣденията, които се занимаватъ съ развѣжданieto на рибитѣ, отглежданieto на пчелитѣ, бубеното сѣме, на винената лоза и пр. даватъ на държавата огромни приходи. Колкото тѣзи области на културата сж базирани на научни данни, толкова цѣлото производство е по-голѣмо.

Ето прочее — въ кратцѣ — теоритическитѣ и практически ползи, извлѣчени отъ изучаванieto на биологическитѣ науки. Като вънѣцъ на всичко туй, е и помощта, която ни даватъ въ разрѣшението на социалнитѣ задачи.

Аномалиитѣ, които съществуватъ въ днешното общество, не ще изчезнатъ, докато въ изучаванieto на социалнитѣ явления не се строго приложи сщия методъ, както въ изучаванieto на биологическитѣ явления.

Антропологическата школа въ Парижъ, на която трuдовѣтѣ ще съставятъ епоха въ историята на чловѣческата мисль, ни е дала до сега редъ изслѣдвания въ тази смисль. *Морала, Семейната, Правосъдието* и пр. . . , толкова социални задачи сж изслѣдвани отъ еволютивна и научна точка.

Въпросътъ за *криминалността*, единъ отъ най-забѣлжителнитѣ и най-тѣжкитѣ за законодателя, не ще да бѣде напълно разрѣшенъ, освенъ тогава, когато биологическитѣ изслѣдвания и специално ония на антропологията, не сж произнесътъ окончателно. Голѣмитѣ юрисконсулти, чакатъ съ нетърпѣние окончателнитѣ резултати на разпаления споръ, който се още продължава между антропологическата и медицинската школи, по този въпросъ.

Ра да се покаже по нагледно тѣсната свѣрзка, която съществува между социалнитѣ явления и онѣзи на биологията, нека вземемъ единъ примѣръ: Задачата на *правосъдието*, единъ отъ най-жучитѣ задачи на юрисконсултитѣ, печѣли, споредъ както ще видимъ, едно ново потвърждение чрезъ теорията на еволюцията. Вѣрваше се, че съществува едно противорѣчие между нея и основния законъ - на Дарвиновата теория, какъ че „въ борбата за съществуване, побѣдата е осигурена ономува, който е най-способенъ“.

Новиковъ въ писмото си¹⁾ се стреми да отмахне това противорѣчие, като казва: „На първъ погледъ, противорѣчието произтича отъ това, че се отождествява идеята за борба съ идеята за унищожение (клане, избиване). Ако между животнитѣ борбата взема *почти* *всѣкога* тази форма, далечъ е отъ да бѣде същото нѣщо и у човѣцитѣ. Благодарение на днешната цивилизация, побѣдата въ борбата между човѣкъ и човѣкъ, е осигурена не ономува, който е най-силенъ физически, но ономува който е най-силенъ интелектуално.“ При все това продължава Новиковъ „въ една интернационална срѣда, гдѣто владѣе анархия и насилие, едно разбойническо общество може лесно да разруши едно мирно общество, — ако и това послѣдното да стои много по-високо интелектуално. Въ сѣщность, казва Новиковъ, всички законодатели на цивилизуванитѣ държави нѣматъ освенъ една цѣль — онази, да осигурятъ побѣдата на най-интелигентнитѣ. Очова що ний наричаме *Правосъдие*, не е друго нищо, освенъ приложение принципътъ за съществуванieto на най-способния.“

Ето прочее едно потвърждение на една социална задача (*правосъдието*) дадена отъ биологическия законъ (законъ на борбата за съществуване на Дарвина).

Явява се сега питаніе: Днешнитѣ държавни закони осигоряватъ ли побѣдата на най-интелигентнитѣ и най-трудящитѣ се? Законодателитѣ достигнали ли сѣ цѣльта? Не вѣрвамъ. Толкози несправедливости (произвѣжданieto и распредѣлението на богатствата) сѣ едно явно доказателство, че побѣдата не е осигурена на най-интелигентния и най-способния.

¹⁾ M. J. Novicow. Les luttes entre les sociétés humaines et leurs phases successives. Paris Felix Alcan. Читателътъ може да намери и едно извлечение въ Revue Scientifique отъ 29 Януарий 93.

И когато Новиковъ казва, че социалнитѣ закони осигуряватъ побѣдата на най-способния, вѣрвамъ го малко искрено, защото той намѣква на съществуващитѣ днесъ социални закони. Истина е, биологическия законъ си остава непокътнатъ; но пълно съгласие между него и социалнитѣ закони нѣма да има, освенъ тогава, когато тѣзи закони не осигурятъ въ дѣйствителностъ побѣдата на най-интелигентния и най-способния.

Биологическия законъ на Дарвина ще бѣде, прочее, въ пълно съгласие съ законитѣ на едно бѣдѣще общество, за реализиранieto (осъществлението), на което всичко дѣйствува. Бихъ билъ не искрененъ, ако не признавахъ, че въ днешнитѣ държави съществуватъ и нѣколко добри закони. Но тогава защо сж оплаквания за несправедливостъ отъ страна на тѣзи, които се подчиняватъ на тѣзи закони? причината на злото, — и може би една отъ най-суровитѣ въ този случай, е нечестното прилагане на тѣзи закони. И ето какъ: Въ една държава, отдѣлни групи хора, классове или съсловия, както щѣте ги нарѣчете, воюватъ едни срѣщу други. Сумма обстоятелства (случайности), — много пѣти нечестии, — отъ които единъ отъ классовѣтъ е знаеялъ да се възползува, го застава да приложи тѣзи закони. За мнозина классовѣтъ или съсловнитѣ интереси сж имъ много по скѣпи, отъ колкото общия интересъ на държавата. Ще прилагатъ прочее нечестно закона и ще извадятъ побѣдители въ борбата за съществуване мързеливитѣ и посрѣдственнитѣ въ загуба на трудолюбивитѣ и интелигентнитѣ.

Голѣмо нещастие е за чловѣка — резултатъ на едно нещастно възпитание, — онова, да употребява толкози срѣдства за да бѣде най-способенъ. Истинно високо интелигентни човѣкъ, не може — да стане по-способенъ въ борбата за съществуване, освенъ въ силата на честния плодъ на неговата интелигентностъ. Интелектуално упадналия човѣкъ прибѣгва къмъ други срѣдства: хитростта, подмилкването, прѣстѣплението и пр. . . . И ако классовитѣ или съсловнитѣ интереси не би окуражавали всички тѣзи, -- оплаквания за несправедливостъ не би съществували. Каква защита би могла да има вишсия човѣкъ предъ съществуващитѣ социални гнилости?

Навѣрно, едни страдатъ, слѣдѣйки мълчеливо пѣтътъ къмъ тѣхния идеалъ, защото съществуващия законъ, ако и

добъръ, може би не ги никакъ удовлетворява; а други отъ единъ по живъ темпераментъ воюватъ или си изливатъ злобата чрезъ сарказми върху всичко що имъ излѣзе напредъ.

Като свършвамъ статията си, искамъ да прибавя:

Хората на науката, които посвѣтвяватъ десетина години отъ живота си за да изучатъ, напимѣрь, организацията на едно животно, колкото и малко да било то, могатъ да бждатъ смѣтани, като едни прости дърводѣлци или кермитчи и пр. . . . Тѣ ни даватъ основнитѣ познания, които ще ни послужатъ за съгражданieto на всичката сграда. И тази сграда въ биологическитѣ науки е теорията на еволюцията или днешния трансформизмъ; — теория, която удовлетворява днесъ болшинството на научнитѣ умове. Но сега модернитѣ изслѣдвания не правятъ друго, освенъ да укрѣпаватъ малко по малко тази теория.

Ламаркъ, Дарвинъ, Уоеллсъ, Хеккелъ и др. широки и проникателни умове сж голѣмитѣ архитектори на тази сграда.

Веднѣжъ потвърдена теорията, идятъ производителнитѣ, философскитѣ умове (Спенсеръ, Гюйо, Фр. Енгелсъ, знаменитоститѣ на антропологическата и медицинската школи), които като прилагатъ принципитѣ на теорията на трансформизма (за нещастие, едни погрѣшно), спорятъ за всичкитѣ задачи, които ни прямо интересуватъ (задачата на правосъдието, фамилията, морала, възпитанието, криминалността и пр. . .). Най-сетнѣ юрисконсултитѣ, като бдятъ надъ спора и разрѣшението на тѣзи задачи, създаватъ законитѣ, спорѣдъ които трѣбва да се водимъ.

Много сж факторитѣ, които ускоряватъ вървежътъ на човѣчеството къмъ единъ по-добъръ животъ. Между тѣхъ сж и биологическитѣ науки, та и цѣлата наука въобще.

Биологическитѣ науки, спорѣдъ както видѣхме, повече отъ всички други, иматъ право да се произнесатъ въ разрѣшението на задачитѣ, отъ които зависи подобрънието на всѣкидневнитѣ отношения между човѣкъ и човѣкъ.

Lausanne
18-й Фев. 95.

Превѣлъ отъ ромънски
Мирко отъ Пичиняга.

НА ПОЧИВКА

(Разказъ отъ Уйда).

Макаръ че тя всѣкогажъ ставаше въ пѣтли, тозъ пжтъ, обаче, тя се боеше да не би да се оспи и затова никакъ не лѣгна.

— Ще дойдешъ ли ти съ менъ? — попита тя мъжа си.

— Че защо, Споза? макаръ че синъ ни е миличѣкъ момѣкъ, но наистина, не си струва да се пжтува 20 мили, за да се иде при него, когато житото още не е прибрано, а трѣбва да се очакватъ вече и *бури*.

Тежкия трудъ и лишенията затвърдиха бащиното сърдце, и за сина си, комуто той бѣ далъ живогъ преди двадесетъ и една година, не би пожертвувалъ нито единъ работенъ день.

Такива глупости могатъ да вършатъ само женитѣ.

— Та че и безумно е да се върви толкова далечъ, Споза! — прибави той.

По распоредванието на началството, подиръ дълги лутания, назначи се лагера при Бельва, гдѣто Споза можеше да се види съ свой синъ, съ своя любимецъ, синеокия Даннаилъ, когото тя не бѣ виждала огъ врѣмето на постжпванието му въ полка. Два кални дрипела хартия съ нѣколко реда и съ молба да му се пише — ето всичкото, което тя бѣ получила отъ свой Нейло¹⁾ за тази половинъ година.

Бащата и майката живѣяха подъ наемъ въ една жалка каменна колиба, принадлежаща на строгъ ступанъ, но бодро прѣнасяха своята тѣжка сждба, благодарение на многото здрави и послушни дѣца, работящи и силни, и въпрѣки обзателната постна и оскѣдна храна, отъ бобъ и чиста вода, живѣехъ тѣ злѣ, но сговорно.

1) Умалително отъ Даннаилъ Прев.

Пътувачъ търговецъ съобщи на майката, че войската ще замине на 16 мили далечъ отъ тѣхъ.

— Впрочемъ, каква полза отъ това ваше отиванне, нима ще узнаете сина си между толкова народъ?

Да не позная сина си! Тя се размѣ. Въ сжщность раздѣлата за бѣднитѣ е нощъ, нощъ безъ свѣтлинка, понеже на тѣхъ не сж достъпни тѣзи тѣй лесни срѣдства за съобщение, съ които се ползватъ богатитѣ.

Наистина, на майката казахъ, че синъ ѝ ще се върне, но кога, защо, какъ?

Държавата — това е слѣпа, неизмѣнна, сждбоносна сила и тази държава го държеше въ своитѣ силни ржцѣ.

Въ единъ прѣкрасенъ день Рюффо, търговецътъ, се яви съ цѣла кошница, игли, конци, ленти, ширити, и пр.

— Азъ напраздно убѣждавахъ сина ви — каза той, — че пътувание отъ 10 мили е твърдѣ тѣжко за вашитѣ крака. Той настойчиво ми повтаряше едно и сжщо: „кажете на майка ми да дойде.“ Азъ изпълнихъ това задължение, сега — ваша работа.

Майката, която навизваше въ това врѣме маниста, нито съ устни не шавна, само лицето ѝ просия.

— Въ всѣки случай азъ не ви съвѣтвамъ да отидете — прибави търговеца — затова, че военнитѣ планове често се мѣняватъ.

— Какъ намѣрихте вий сина ми? — понита майката.

— Измършавелъ малко — отговори търговеца.

Тя втречено го изгледа.

— Съ празенъ стомахъ твърдѣ не се надебедява!

Но нейното сърдце трепна; тя знаеше, че макаръ Нейло и да е боленъ, той никога не би се оплакалъ.

Вслѣдствие на този разговоръ, тя се отказа отъ спанье и за да не задрѣме, ходѣше по стаята и плетѣше слама, до като мжжъ ѝ и дѣцата дълбоко спѣха.

Къмъ половината на Юлий ноцитѣ сж къси, а при пълнолуние, тѣхъ като че ги и нѣма.

Въ четири часа тя напустиа къщата, като приготви на домашнитѣ за закуска коравъ хлѣбъ и кафяна вода; защото неможе да се нарече кафе това течено, малко почерняло питие.

Истокъ се червенѣше и розовата свѣтлина на начевающото се утро съвсѣмъ измѣняваше изгледа на безплодната, камениста мѣстностъ и ѝ придаваше почти поетически отгласъ.

Майката на Нейло имаше едва години, но тя изглеждаше два пѣти по-стара, така бѣ остарѣла отъ труда и изморяването. Нейнитѣ гъсти коси бѣха съвършено побѣдели, лицето набрѣздено отъ голѣми бръчки и само чертитѣ ѝ заглавяхъ антична чистота и правилностъ. Очевидно бѣ, че някога тя е била хубавица, но гърдитѣ изсъхнали, зхбитѣ испаднали, бузитѣ спаднали и сбръчкани; горѣщитѣ дѣта, ступенитѣ зими, бури, есеннитѣ ѝ пролѣтнитѣ вѣтрове, така се перемониха съ тази нещастна, както и съ сухитѣ листа. Тя плѣвеше, сѣеше, орѣше, влачеше дърва и вода, всѣкога млечливо и сѣрѣдоточено, което ѝ стана неизмѣнна привычка. Тя знаеше, че морето е на западъ, а тосканскитѣ равнини на истокъ. Тя знаеше още, че добитѣка и хората дѣлажатъ своята храна и вода на мѣстнитѣ хълмове и извори. Но това бѣ и всичко, което ѝ знаеше. Съ такъвъ запасъ отъ знания и рѣзанъ хлѣбъ тя трѣгна на пѣтъ, безъ да забрави да вземе градински ножъ, като смѣташе да се възползува отъ врѣмето и обстоятелствата, за да нарѣже по пѣтя трѣва и ѝ донесе на гърбъ дома.

За да запази, своята хубава, тъмно-жълта дрѣха, съ жълта талия, тя опаса дебела платнена прѣстилка. Вървѣше тя гологлава съ засукани до лактѣтъ рѣкави и носѣше чехлитѣ си въ рѣцѣтъ, за да се запазятъ здрави и чисти, за когато дойде при лагера. За подарѣкъ на сина си тя бѣ приготвила бѣлъ хлѣбъ и овче сирене. Тя на драго сърдце би прибавила къмъ това и вино, само, ако да не бѣ виното раскошъ за бѣдняка въ тази страна, допустимо само при богослужението. Тя вървѣше бодро и подъ милувкитѣ на прибрѣжния вѣтрѣръ бълнуваше за дѣтинството на Нейло. Отначало бѣ безформено въ пелени дѣтенце, което тя държеше до гърдитѣ си. Послѣ той се прѣмяташе, когато се опитваше да се искубне изъ нейнитѣ рѣцѣ. Еднажъ той падна отъ едно дърво, счупи си крака и се заливаше отъ плачъ и сълзи на плѣщитѣ на своята майка. Послѣ той прие първото причастие. Колко блѣщѣхъ неговитѣ очички; и макаръ той да бѣ сухъ и тънѣкъ въ своята басмена дрѣхчица (най-хубавата

дрѣха на майката, бѣ распрана по тоя случай), по той и се виждаше прѣкрасенъ, както малкия Иисусъ; отъ слънчевитѣ лъчи, като че сияние падаше надъ неговата руса главаца.

Той за всѣкога остана такъвъ цѣломъждренъ, послушенъ и прѣданъ на своитѣ брати. Но между него и майка му не очаквано застана държавата и на нещастната не оставаше нищо друго, освѣнъ да излива своята скърбъ предъ бога и да се моли за сина си! Двадесетъ и двѣ годишенъ трудъ и грижи отидоха на вѣтъра. Но не, тя ей сега ще се види съ него, това за всичко ще я възнагради!

Макаръ за една секунда да го види, о какво щастие! И какъ да се не обича, такъвъ любезенъ синъ? Е, че той и самъ я викаше. Когато иматъ почивка, той ще си ѣдне отъ нейното овче сирене и нейния пшениченъ хлѣбъ. Тя ще го пригрѣне. „Кажете на майка ми да дойде въ Бельва“. Ето завѣтнитѣ думи, благодарение на които ней и бѣ меко да стѣпва по каменитѣ и пекѣтъ никакъ не ѝ се виждаше голѣмъ.

Преди малко тя вървѣше по голитѣ скали, сега по плочести камъни, усѣяни тукъ тамъ съ туфери отъ буйна трѣва. За да устроятъ тукъ подземия, (за пежей), хората раскопали земята, но когато разработката на минитѣ се свърши, то останаха отворени дупки въ земята.

До сега нищо не нарушаваше тѣжкото еднообразие на пѣтя, само, отъ врѣме на врѣме, се мѣркаха овце, бѣдна черквица, или пощенска талига, да се връща на стапцията си. Но сто, показва се единъ старецъ, възсѣдналъ едно тѣжко натоварено муле. И какъ да се възползува отъ прекрасния случай и да не подѣли съ него прѣпълненото си отъ радостъ сърдце!

— Азъ отивамъ на срѣща на сина си — каза тя, — той ще премине съ своя полкъ презъ Бельва. Той самъ ме повика.

— Поздравлявамъ ви! васъ ви очаква голѣма радостъ — каза стареца — азъ самъ на врѣмето си съмъ билъ войникъ. Прощавайте, да ви дава богъ здравие и радости.

Поутихна тропота отъ копитата и изново се чуваше, само, крѣканието на жабитѣ, жужението на насѣкомитѣ, та и шумътъ на змийтѣ, които се мушкаха изъ между-камънетѣ. Никдѣ слѣда отъ растителность, — само въ страна

малко засъхнали борове и нѣколко мастикови дървета. Тя забрави всичко! забрави и горѣщината, и умореността, думата ѝ бѣ препълнена съ вѣсторжената мисль — ей сега Нейло ще е съ нея!

Падна ѝ на пътъ една вадичка, присѣдна за малко и очна да ѣде хлѣбецъ, като го мокрѣше съ бистра студена вода. Понеже изново чувствувахе потрѣбность да се исприобърна се къмъ селенитѣ, които стояхъ на прага на своитѣ колибки:

— Знаете ли, азъ изминахъ вече 20 мили и съвсѣмъ не осещамъ това, защото отивамъ въ Бельва, за да се видя съ сина си; той мя повика!

Да бъдешъ майка на войникъ! Тя се гордѣеше, но и въ сжщото врѣме се мъчеше.

Най послѣ далече, твърдѣ далече се обрисуваха борове, които обграждаха прохода Бельва.

Изведнѣжъ ѝ румна, че може да се случи това, за което говорѣше търговеца, можеше да се случи, че распоредителитѣ да сж изменени; сърдцето ѝ замрѣ; но това бѣ само на минутка, тя наддѣля себѣ си. Следъ два часа тя бѣ вече при борикитѣ, подъ жалката сѣпка на които се виждаше малка горска колиба.

Овчарѣтъ когото попита тя, каза, че войската вече стои въ прохода Бельва; скоро и тя сама забѣлѣза сълдати, които се расхождаха съ своитѣ бѣли ризи, видѣ пушки, коне, бѣли платки. Тя падна на коленѣ за да благодари Бога, и като румна, затича надолу по стрѣмния, извитъ пътъ.

— Азъ съмъ майка на Нейло, — каза тя, като доближи до първата случайна група сълдати, — Нейло ме поива, не можете ли ме заведе при него?

Отъ вълнение тя говорѣше съ запхтянъ гласъ, като преглѣждаше съ ржка вървѣта на прѣстилката си; главата ѝ се въртѣше непревикнала на този шумъ. Тя почна да мисли, че не ще може никога, въ тази бъркотия, да намѣри сина си!

Осмѣта отъ едни, прогонена отъ други, като се спѣваше отъ човалитѣ и пушкитѣ, тя най-сетнѣ стигна до една артилерийска батерия! тукъ едри конѣ, испрѣгнати и разбържани тѣпчѣха буйната трѣва, а хората се забавляваха съ тупаница; шумътъ и крикътъ я съвсѣмъ зашамадиха.

Единъ войникъ по-състрадателенъ отъ другитѣ, ѝ обясни, че предъ нея се намиратъ три батерии и единъ кавалерийскъ полкъ. Случи се, че той познаваше нейния синъ и ѝ каза, че на една миля къмъ лѣво тя непременно ще го намери. Като го обсипа съ благословии и като се радваше, че толкова близо до сина си, бѣдната жена бързо закри, като се смѣеше на часовоя, който се шегуваше съ нея за добри натѣпканитѣ ѝ джебове.

— Това е само пшениченъ хлѣбъ и домашно сирене, което нося за свой синъ!

Тя стигна най-послѣ до пехотата; тукъ солдатитѣ се расхождаха, носѣха вода, дърва, варѣха чорба.

Преди всичко ѝ обърна вниманието групата офицери подъ единъ голѣмъ брѣзъ. Тѣ сириозно, тайнствено и полугласно разговаряха за нѣщо.

Тя приближи, лицето ѝ се зачерви, жилитѣ на челото ѝ изглеждаха, като че ѝ сега ще се пукнатъ. Нѣколко войници жално гледаха на тримата си другари, които лѣжеха на гърба си подъ сѣнката на кестенитѣ.

Изведнѣжъ тя се уплаши.

— Какво е на тѣзи хора? — попита тя, — болни ли сж?

— Не, майчиде, тѣ сж мъртви . . . Пятъ отъ тридесетъ мили, помислете си, па и въ такава горѣщина! . . .

Майката на Нейло се наведе, махна една следъ друга покривалкитѣ, които покриваха мъртвитѣ. Срѣдъ тѣхъ тя позна Нейло

Такава бѣ нейната срѣща съ Нейло.

Превелъ: Р-въ.

РАЗЛАГАЮЩА И ВЪЗРАЖДАЮЩА СЕ БЪЛГАРИЯ.

II.

— Въ миналата ви статия — ще ни забълбжи може би нѣкой — като разгледвахте брошурката на г. Ризова ний заявихте, че напраздно сте се старали да разберете въ какво се състои „патологическото състояние“ на България, за което говори г. Р. Развѣ вий дѣйствително мислите че България е добръ, че нейната „интелигенция е правствена“, че въ нея нѣма произволи, неправди, съ една дума, развѣ ний считате че състоянието на България не е „патологическо“?

— Не, ще отговоримъ ний; ний далечъ не считаме България „Рай земя за който е живъ“. Нѣщо повече, тя въ много и много отношения стои на нѣколко десетки години назадъ отъ европейскитѣ държави, които сѣщо не считаме за земни райове. Но ний разгледвахме една брошура, въ която се говореше и разискваше за „патологическото състояние на България“ и разбира се ний бѣхме въ правото си да търсимъ да разберемъ въ що се състои това „патологическо състояние“. Авторътъ се върти около една тавтология която може да се предаде горѣ долу тъй: „патологическото състояние на България се състои въ безнравственността на нейната интелигенция, причина на тѣзи безнравственностъ е разврата на българската интелигенция“.

— Но г. Ризовъ — ще се обади пакъ затѣпчивиитъ читателъ — приведе доста поучителни факти изъ българското политическо минало и може би подъ патологиско състояние той е разбиралъ тѣзи факти и при това намира тѣхната причина, сирѣчь, възможността да ставатъ такива нѣща въ безнравственността на тѣхнитѣ автори. Азъ виждамъ источ-

ника на нашата обществена деморализация само въ правенно падение на нашата ръководяща интелигенция“¹⁾. Току що приведенитѣ думи не сж нищо друго освѣдѣдна нова тавтология, но нека се съгласимъ съ застъпчивитѣ читателъ и да предположимъ съ него наедно, че подъ „патологическо състояние“ и „деморализация“ г. Ризовъ е разбира политическата тирания, нарушенията на конституцията и т. н. Какво прави г. Ризовъ за да докаже това? Той превежда характеристики изъ живота на „ръководящата интелигенция“ най-напрѣдъ Екзарха, Помянова, Каравелова, Стамболова, Начевича и др.; послѣ той „хвърля камъни“ и въ собствената „емигрантска градина“ като говори за П. Станчева и др. Разбира се, че ния не само нѣмаме нищо противъ това, но и благодаримъ г. Ризову, гдѣто изважда на пазаръ нечитатѣ ризи на своитѣ бивши и бѣдѣщи, може би, подвижници. Обаче съ това неговото дѣло спечели ли нѣщо? Неговата тема станали по ясна? Ний не мислимъ и не виждаме друго, освѣдѣ че г. Ризовъ още еднѣжъ измѣчи логиката. Вѣрвамъ, на читателя сж още памятни витийствата на г. Ризова относително това, което той наричаше „невѣрното и извратено понятие, което се има у насъ относително ролята на личността въ историята“. Сжщо така читателтъ ни помни понататѣкъ г. Ризовъ споредъ Михайловский твърдеше, че „нито единъ политически гений не е успѣлъ да изрие ново корито на историята“²⁾. Но значението, което г. Ризовъ приписва на „ръководящата интелигенция“ не се ли състои именно въ това, че съ внасянието на „деморализацията“ между останалата частъ на интелигенцията и народа не сж дали на последниятъ възможността „да се добере до новиятъ брѣгъ още до денъ днешенъ“ или съ други думи на страна отъ естествено „корито“ въ което е текла до сега българската история, гѣ сж изринали „новото корито на историята“? Пещастна логика!

— Но, най-сетѣ ний трѣба да излѣземъ отъ този замагьосанъ кръгъ въ който ни тикна г. Ризовъ! Фактитѣ сж на лице, дайте имъ едно освѣтление!

— Нека вземемъ едно събитие или редъ събития, които изпълниха последната половина отъ нашиятъ независимъ по-

¹⁾ „Разл. и възр. Бѣлг.“ стр. 418.

²⁾ Сжщо тамъ, стр. 13.

литически животъ. Думата е за този режимъ, който се нарича режима на Стамболова. Никой другъ режимъ не е билъ напълнѣтъ тѣ често „безправственъ“, „патологически“, „непопътенъ“ и пр. Сжщо противъ този режимъ г. Р. упо-минава „най-юнашкитѣ си“ — както му е угодно да се излага — аргументи. Да освѣтлишъ появляението на този режимъ значи да освѣтлишъ сжщевременно и причинитѣ на „безправственостъ“, „деморализация“ и пр.

Всичкитѣ опозиционни вѣстници своята борба противъ Стамболовениятъ режимъ наричаха още „борба противъ Стамболовизма“. Дѣйствително, Стамболовениятъ режимъ не бѣше съществуванието на една личностъ, но на цѣлъ редъ личности. Всѣки градъ, всѣка паланка, всѣко село си имаше своитѣ стамболовци. Какво слѣдва отъ това? Отъ това слѣдва, преди всичко, че въ нашия народъ има безбройно число личности, че у всѣка изъ тѣзи личности „дреми по една свиня“ и че тѣзи свиния е готова да се пробуди, да загрухти и да нападне да рови всѣкой пѣтъ, когато жизненитѣ условия ѝ помогнатъ. Но не само това: очевидно е че тѣзи „свини“, които въ благоприятниятъ моментъ се появяватъ изъ всичкитѣ краища на българската територия, сж създадени независимо една отъ друга, че има една обща, лѣжаща вънъ отъ тѣхъ, причина която ги създава. Дѣйствително, ний ги виждаме всички надарени съ много общи черти, на които нито единъ отъ тѣхъ, отдѣлно, не е автортъ. Напр., ний виждаме всичкитѣ малки и голѣми Стамболовчета всички надарени съ голѣма алчностъ къмъ златото, ний виждаме всичкитѣ искатъ да печелятъ. И върху този пунктъ нѣма никакви разногласия, печалата е съставлявала всѣкога тѣхна най-главна цѣль. Но това стремление къмъ печала, тази жадностъ за пари, не е дѣло нито на Стамболова, нито на Славкова. Тя сжществуваше и преди тѣхъ и всичкитѣ надарени съ това стремление сж го получили не отъ Слевковъ и Стамболова. Сжщо така и съ другитѣ черти, съ които е надарена „свинята“. Ако тѣзи „свини“ не сж се създали взаимно, то още по-малко тѣ сж се родили и съ такива качества, отъ което тѣ ги получаватъ въ извѣстна общественна срѣда, че и тѣзи малки и голѣми стамболовци сж преди всичко продуктъ на истинни обществени условия.

Явленнието съ „свинята“ е много по общо и често отъ колкото може да си го прѣдстави на пръвъ погледъ человекъ.

Ако една от най-характернитѣ — даже най-характерната — черта на „свинята“ бѣше печалата, то „печалата е всеобщъ грѣхъ“ казва Гоголь въ своитѣ „мъртви души“, „печалницитѣ“ и „вѣрти квизницитѣ“ сѣж легионѣ. Обаче се наоколо си и вий на всѣка крачка ще срѣщнете „печалници“ и „вѣрти квизници“. Всички се надпреварват да печелятъ кой колкото може повече. Наистина, че преведено на буржуазенъ езикъ, значи „благородно сърѣщане безъ което нѣма напредѣкъ и прогресъ“ по все неговата реална основа си остава печалата. „Поминѣтието на занаятитѣ“, „развитието на индустриалната“ — това всичко днесъ нѣма друга цѣль и смисълъ, освѣнъ печалата. Разбира се, „че гдѣто се сѣкътъ дърва тамъ палатки и трѣски“. Така, до като едни за да печелятъ наематъ работници и подѣ формата на принадлежна стойностъ прибиратъ своитѣ кесии продуктѣ на тѣхниятъ трудъ — една легализирана кражба, но все пакъ кражба — други пъкъ крадатъ направо, като смѣтатъ, че най-краткиятъ пътъ между дѣветѣ точки е правата линия. Па и освенъ това и всенителството, както и всички други проявления на духовната дѣятелностъ, сѣж насочени къмъ печалата. Още отъ малкъ, като въ шкото, тѣй и въ обществото, тѣй и въ дома ти съзнателно и несъзнателно се проповѣдва на дѣтето. „Мама печелница!“ и „печелникътъ“ на мама расте и се развива успиванъ отъ идеята на печалата.

Погледнете на това българско общество за което ни е думата и вижте това, което обикновено наричатъ печелватиятъ „елитъ“, което ходи да „отговява“ и „заговява“ въ двореца, което ходи като депутации при Султанъ Хамида или при Александра III, което въ на чело на управлението, въ градскитѣ и окръжни сѣвѣти — погледнете, казваме, и вижте неговото значение, неговата властъ и сила не се ли основава на печалата — на прожитата? Печалата е идеалътъ не на толкова хора, но на *цѣла класа*, именно на буржуазията. И нашитѣ „свини“ сѣж вече не сѣмо единъ общественъ продуктъ, но тѣ сѣж въ сѣщето врѣме и продуктъ на известни *классови отношения*. Но классовитѣ отношения не представляватъ отъ себе си едно явление което може да бѣде исчерпано съ една дума: печала. За достиганieto на печалата различни хора употребяватъ различни пѣтища. Единъ

нѣма да се стѣсни ако му падне случай, да плячигой селенинъ даже 50 стотинки. Това е малко, но и въ все печала! Освѣнъ това неговата длѣжностъ е такава, много да се краде не може. Единъ високъ чиновникъ, Стамболовъ „презъ рѣцетѣ на когото минаватъ милиони“ то той благоволише да разказва на чуждестраннитѣ консуленти — единъ Стамболовъ, казваме, не ще удостои да даде свой погледъ малкитѣ сумми. Представете си сега на властъ единъ банкиринъ като Евлогия Георгиевъ, който самъ лично разполага съ милиони и участвова въ известни доходни прѣдприятия. За него властта е важна, толкова съ получаванieto на подкупи и съ крадението на чуждитѣ фондове“ да се обогати, колкото да намѣсти своитѣ собственни капитали. При такова условие явно той по малко и по неохотно — ако не и съвсемъ — ще се откаже до вулгарни кражби, които рано или късно ще го прометиратъ, а съ него наедно и неговитѣ бѣдѣщи прѣдприятия. За това и вулгарнитѣ кражби сѣж по често достояние на всички. За това и рагвенус-тата, на „невидѣната вѣра“ и всѣкожитѣ на рагвенус-тата, на „невидѣната вѣра“ и всѣкожитѣ прогледалъ“. Именно такива и бѣха всичкитѣ Стамболовци и Стамболовченца, които управляваха България презъ 7 години. Грамадното болшинство отъ тѣхъ принадлежаха къмъ тѣзи врѣдни и дребни буржуа, които цѣлиятъ си животъ сънуватъ печала и профити и сега, дошли на властъ, скоро и лесно можѣха да се похвѣлятъ. Подѣ министерскитѣ фракъ или депутатскитѣ мундирѣ, подѣ офицерскитѣ мундирѣ или чиновническото дрѣ, тѣ носяха душата и сърдцето на своятъ класъ. На тѣхъ класъ, който продава намѣсто вино — вода размѣсена съ вино, който туря въ брашното пѣськъ, подквасва млѣкото съ лой, а лойга продава намѣсто масло. Алчността и жестокостта на тѣзи хора бѣха и сѣж алчностъ и жестокостъ на цѣлъ единъ класъ. „Le petit patron est pire que le grand¹⁾“ казва французскитѣ работникъ. И дѣйствително малкиятъ господаръ се мѣчи да искара отъ двамата или трима работници това, което голѣмиятъ иска да искара отъ петъ.

Самото съществуване на дребната буржуазия — значи и всичкитѣ нейни качества — е възможно само при известни

¹⁾ Малкиятъ господаръ е по лоша въ отъ голѣмиятъ.

таваха праздни, тѣхъ ги поглѣщаше младиятъ държавен ханизмъ, който имаше нужда отъ всѣкакви чиновници, отиваха въ редоветѣ на бюрокрацията. Сжщо сегашниятъ вѣкъ за покровителствование на националната индустрия се чуваше, защото „националната индустрия“ тогава се тоеше въ нѣколко паечни фабрики. Сжщото маже да се види и за землѣделието едро и дребно: както първото тѣй и второто тогава се намираше въ организационниятъ периферия и едрото и дребното се развиваше на смѣтка на изоставеността отъ турцитѣ земи и тѣ не се намираха въ стѣлкновение между си. На партиитѣ отъ тѣзи епоха у насъ, не само мислехме това, което англичанитѣ наричатъ икономически „шмателни форми“ но, което е въ свѣзка съ първото, на партиитѣ имаше *съзнателни партизани*. Политическата борба, която имаше, бѣше още единъ отгласъ, едно въспоминание на турскитѣ врѣмена — едно слабо продължение на старата борба между „чорбаджии“ и „интелегенция“. Ядрата на политическитѣ партии се състоеха изъ чиновници и учители. Щомъ като паднеше едното министерство съ него падаха и всичкитѣ чиновници до последния разсипенъ. И разбира се, останалата безъ служба, значи и безъ хлѣбъ чиновническа масса, употребяваше всички усилия, туряше въ движение всички сръдства легални и нелегални, за да дойде отново на власт. Съ една дума, извѣстно икономическо състояние правеше възможно само такава една сформировка на политическитѣ партии. Несъмнено либералната партия имаше нѣкакви политически платформи, до толкова до колкото тя представляваше дребната буржуазия, до колкото тя запазваше принципитѣ на всѣобщото гласоподаване, на свободата на печата и събранията. Сжщо така изъ редоветѣ на тѣзи дребна и средна буржуазия излѣзваха и прѣдставителитѣ на либералната партия. Но както видѣхме и по горѣ нуждитѣ на самата дребна, та и средна буржуазия, при новитѣ условия на живота не бѣха се още опредѣлили и политическата власт се явяваше не толкова като сръдство за прокарването на извѣстни икономически начала, колкото като цѣль: властта за самата власт. Достатъчно бѣше, че тѣзи власт гарантираше — което тя и правеше — постепенното развитие на дребната селска собственост, както и свободната размѣна и свободната търговия вътрѣ въ самата страна. Въ това собст-

но се състеза и за дребната буржуазия преимуществата на новия режимъ прѣдъ стариятъ. За тѣзи свобода тя собствено се и бори противъ турския режимъ. При тѣзи икономически условия, при това общо затихване на икономическитѣ апетити или по-добрѣ, тѣхното широко удовлетворение, водеше фатално слѣдъ себе си политическата апатия, което възможно малко или много продължителното господство на бюрокрацията. Нашата политическа история отъ освобождението насамъ прѣдставлява отъ себе си най разюзданното измѣнението именно на тѣзи бюрокрации. Нея нѣмаше кой да забави, защото вниманието на всичкитѣ общественни слоеве беше погълнато въ новиятъ икономически прогресъ създаващъ въ дребнитѣ и едри землевладелци, за търговцитѣ и индустриалцитѣ — съсипателенъ за занаятчийтѣ. Слѣдъ това не е удивително въ това, че единъ Каравеловъ или Цанковъ, единъ Стоиловъ или Начевичъ разигравали съ години коньетѣ въ България безъ да срѣщатъ контролъ и съпротивление, единъ въ едно малко количество противници, които единъ по единъ бѣха въ опозиция, защото не тѣ лично, а други бѣха да оказва влияние на нашитѣ вътрѣшни отношения, защото ти имаше работа не съ единъ класъ, още по малко съ народа, а съ отдѣлни личности, на които бѣше достатъчно да подхвърлишъ една златна кесия, да обѣщашъ единъ богатъ постъ, да ти отворятъ портитѣ на София, да испѣдятъ княза и да подържатъ Каулбарса. При такива условия и единъ Стамболовъ, и единъ князь, и една княгиня могатъ исторически факти, както и една сламка може да прѣтури колата, когато последната е прѣпълнена. При тѣзи условия може да се развие политическата тирания, при такива условия може да се пробуди, да грухне и рови „дремящата“.

Но дребната селска собственост, както бѣше и слугата съ дребната буржуазия, както и нейното съществуване съ едрата, слѣдствие на многото земи, всичко това е възможно при извѣстно състояние на производителнитѣ сили. Най дойдохме до сжщото заключение, до което дойдохме и по-ранѣ, когато разгледвахме появяването на „Стамболовщината“. Началото, до което ний дойдохме, (състоянието на производителнитѣ сили опредѣля характера и съдържанието

на политическия и духовния животъ въобще) води фатален слѣдъ себе си цѣлъ родъ други заключения. Той намира значатъ Ризовиѣ, „деморализация“, „безнравственностъ“, „политически развратъ“, „чистоплътна нравственностъ“, „нравствена чистоплътностъ“. Прѣди всичко послѣдното е единъ такъвъ nonsens (безсмислица) какъвто въобще самъ Ризовъ може да каже, то е се също да речешъ „нравствен чърва“ или „дървени сълзи“. А другитѣ думи какво означаватъ? Тѣ свидѣтелствуватъ за извѣстно състояние на духовния животъ въ обществото. Но пий видѣхме и духовното състояние на обществото — значи и всичко което може да се разбира подъ горнитѣ думи — се намира въ причинна свръзка съ извѣстни классови отношения, а послѣднитѣ въ непосредствена свръзка съ състоянието на производителнитѣ сили. По натакакъ логически слѣдва, че премахването на извѣстни духовни състояния на обществото може да стане само слѣдъ премахването на причиняващитѣ го классови отношения. Само съ исчезването на тѣзи классови отношения ще исчезне и съотвѣтствующето имъ състояние на духовния животъ. Само съ исчезването на капитализма, „на классовитѣ отношения, които той създава, ще исчезне „деморализацията“, „безнравствеността“, „нечистоплътната нравственостъ“. Исклучение прави „нравствената нечистоплътностъ“, която нѣма да исчезне до тогава, до когато литератуствуватъ фразиолози à la Ризовъ, Петковъ и под.

Кога и какъ ще исчезнатъ буржуазнитѣ классови отношения и наедно съ тѣхъ „деморализацията“ и „безнравствеността“? Явно е прѣди всичко, че унищожението на съврѣменнитѣ классови отношения не може да се очаква нито отъ буржуазията, нито отъ нейната интелигенция. Буржуазията и нейнитѣ прѣдставители живѣятъ на смѣтка на тѣзи классови отношения и ще ги защитаватъ, защото това е въ тѣхния интересъ.

Но има други единъ классъ комуто тѣзи буржуазни отношения не привасятъ никаква полза; който наопаки е жертва на капиталистическата експлоатация; робъ на тѣзи классови отношения — това е работническия классъ. Неговия классовъ интересъ му диктува борба противъ съществуващата общественна наредба. Той е, който ще събори тѣзи наредби, който ще прекоси въ коренътъ развратътъ, тира-

тата, човешката експлоатация — и всички присящи на днешният строй, пороци.

Това пий дължихме на брошурката. Остава ни да кажемъ още няколко думи, които дължимъ на читателя си.

Ний видяхме по горѣ какъ вслѣдствие новитѣ икономически условия, всичкитѣ общественни слоеве слѣдъ освобождението се прѣдадоха на своитѣ „мирни занятия“. И за селени, и за занаятчи, и за търговци, и за едри землевладелци — за всички имаше мѣсто върху колелото на щастиято. Всичкитѣ се развиваха мирно, едни до други, безъ да влизатъ въ стълкновение, безъ да се притискатъ. Турцитѣ бѣха оставили толкова земи, щото имаше широко и за селени и за чифликчи. Новия държавенъ механизъмъ имаше нужда отъ цѣла армия чиновници, която набавяха интелигенцията и испадналиятъ занаятчи. Сжщото може да се каже и за другитѣ общественни слоеве. Обаче тази буржуазна идилия взе да отстъпва мѣсто — ако не го е отстъпила вече съвсѣмъ — на буржуазната драма. Селенинѣтъ съгледа, че въ своето стрѣмление да накупи — а нейдѣ просто да награби — много земи, той не е работилъ освѣнъ за лихварѣтъ, земледѣлческата касса, или държавниятъ бирникъ. Процесътъ на разлаганieto на занаетитѣ вървеше няколко пѣти по скоро отъ колкото растяхъ нуждитѣ на държавниятъ механизъмъ за жандари и разсилни. Отъ друга страна, едритѣ землевладелци вѣззоха въ стълкновение съ селенинѣтъ, защото послѣднитѣ колкото и земи да имаха, но съ постепенното распространение на културата и при нерационалното обработване на земята, тѣ захванаха да изораватъ и господарскитѣ земи. Най сетнѣ появяването на едриятъ индустриаленъ капиталъ, както и на прѣдприемаческия капиталъ, — сто дѣйствиата на новата буржуазна драма. Всичкия този икономически процесъ постави на сцената нови въпроси, плодъ на новитѣ нужди. Тѣзи нужди и тѣзи въпроси внасятъ нови съдържания въ дѣятелността на нашитѣ политически партии. Сега се захваща една нова и опредѣлена классова борба. На врѣме направи и своето появяване върху политическия хоризонтъ на България и социалистическата партия, която по този начинъ още отъ началото на новия икономически животъ ще може да взема учатие въ работитѣ на страната.

III.

Г. Ризовъ е руссофилъ, но собствено той трѣбва да е руссофилъ по *неволя*. Неговитѣ „демократически“ идеи и неговата „прямолинейна нравственностъ“ не би му позволили да приема рѣка на реакцията и тиранията. Нѣщо повече, той счита за унизително да полемизира съ г. Бобчевский, редакторъ на „Черно Море“, защото този господинъ билъ нѣкое врѣме сѣдебенъ приставъ [разбира се това не пречи на г. Ризова да приема помощъ отъ г. Петкова и косвенно, значи, да приема *крадени* пари]. Случаятъ съ Бобчевски ви показва какво „отвръщение чувствува“ г. Р. къмъ полицията, тиранията и деспотизма въобще. Също така, предполагаме, той не би искалъ да става „воененъ и политически оплотъ на Руссия въ Балканския полуостровъ“ — т. е. не би поддържалъ най деспотическото, най варварското и полицейско правителство въ Европа. Но какво ще правимъ „ако Руссия ни налегне утрѣ съ черноморскиятъ си флотъ?“ Ами „ако единъ злочестъ день Руссия махне съ рѣка на насъ, и, избравши благоприятния политически моментъ, се хвърли върху ни съ колосалната си военна и морска [морската сила не е ли военна г. Р.?] сила“¹⁾ Читателятъ вижда безисходното положение, въ което пада „нравственната чистоплътностъ“ т. е. г. Ризовъ. Намѣсто да очакваме да ни постигне „сѣдбата на обѣднитѣ наши братя поляцитѣ“ — което ще бѣде тѣй, ако ний не слушаме рускиятъ деспотизмъ — то по хубаво да го послушаме — да удовлетворимъ неговитѣ желания. Рано или късно ний това трѣбва да направимъ само съ тази рѣзлика, че колкото по рано направимъ своето подчинение на Руссия, толкова по добрѣ, защото тогава нѣма да испитаме ужаситѣ на „колосалната морска и военна сила“. Между задлженията, които България трѣбва да вземе къмъ Руссия сж и слѣдующитѣ:

- 1) Да не води външна политика враждебна на Руссия.
- 2) (България) да служи на Руссия като политически и воененъ нейнъ оплотъ на Балканския полуостровъ.
- 3) Да взима отъ Руссия военни специалисти ако ѝ потребватъ.

¹⁾ Първий цитатъ е изъ „М. България“, а вторийтъ изъ брошюрката сл. стр. 80.

4) Да не допуска въ своитѣ граници революционни русски

елементи опасни за вътрѣшното спокойствие на Руссия.

5) Неизмѣнение на православieto и ненапуцанието на Свирлицата.¹⁾

Това предлага Ризовъ, а не русското правителство. г. Ризовъ като „демократъ“ „прогресистъ“ и „свободолюбецъ“, разбира се предлага това, което е съвместимо съ „демократизма“ и „чистоплътната нравственност“. Предложенията на русското правителство трѣбва да сж още по строги. Собствено надали сж възможни задължения по строги отъ тѣзи. Тѣ съдържатъ въ себе си всичкитѣ елементи които би напранили отъ България една втора Полша. Първото нѣщо, което всѣкой читателъ е заключилъ е, че щомъ вземаме известни задължения къмъ Руссия, то послѣдната съ това спечелва правото да контролира нашитѣ работи въобще. Съ една дума ний ще бъдемъ изложени на постояннитѣ нейни *вмѣшания*. Формулата „България да служи на Руссия като политически и воененъ неинъ оплотъ“ не значи нищо друго, освѣнъ България да служи на русскитѣ политически и военни интереси. Какви сж русскитѣ политически и военни интереси, това вѣрваме всѣки челоувѣкъ, който познава течението на русскитѣ работи, знае. Недавно, прѣди нѣколко недѣли, Побѣдоносцевъ, единъ отъ „свѣлитѣ умове“ и „неизмѣнитѣ българофили“, въ едно засѣдание на „славянското благотворително дружество“ — политическата школа на г. Ризова — поканваше русското общество да вземе мѣрки „противъ идущитѣ отъ западъ мрачни облаци на *либерални* доктрини и *космополитически идеи*“. Ако ний приведохме този случай то е само, защото той изражава идеитѣ на настоящитѣ, както и на бившитѣ правителственни кръгове въ Руссия т. е. на тѣзи кръгове съ които ний ще се „миримъ“. Обаче и безъ това никой не ще стори пагубната погрѣшка да счита русското правителство за либерално или просто *цивилизовано*. Ако България подпадне — както къмъ това се стремятъ руссофилитѣ и г. Ризовъ е съ тѣхъ — подъ вниманието и политическото опекунство на Руссия, дѣйствиелно за нейното бъдѣще никой не може да се съмнява. И не е нужно щого България да стане по име „Задунайская губерния“,

1) Гл. стр. 115.

— тя може да си остане пакъ „България“, но България подобна на „Черна-Гора“. Та и въ забърканата глава на България се рисува като бѣдаща Черна-Гора, която той наедно съ „руския държавенъ мъжъ“ — противопоставя на Полша¹⁾. Ще имаме и ний нѣкой князь Никола, който ще располага съ нашитѣ глави — подобно на тава що става днесъ въ Чера-Гора съ „черногорскитѣ соколи“, както стопанинъ съ своитѣ пилци. *Неминуемо* тамъ ще стигнемъ, ако България има нѣкои пътъ злощастieto да послѣдва съвѣтитѣ на Ризова. Ний казахме по горѣ, че сами за себе говорятъ „пунктоветѣ“ на Ризова. Напр. „6-ий пунктъ“ за „неизмѣненieto на православието“ въ живота ще се осъществи съ създаването на цензура, на религиозни и политически преслѣдвания. Най напредъ ще пострадатъ „либералнитѣ и космополитически доктрини“, които, извѣстно е, съдѣйствуватъ за премахването на заблужденията и, значи, на православието. Щомъ като българското правителство се обѣщае, че ще съхрани „православието неизмѣнно“ то трѣбва да вземе и нуждитѣ за това съхранение мѣрки — надѣмъ се че „прямолинейниятъ“ Ризовъ не иска да лъже руското правителство! — а „стамболовщината“ при тѣзи мѣрки ще бѣде цвѣте. Сжщото може да се каже и за всичкитѣ останали пунктове. Представете си такъвъ случай: „българскитѣ народъ поведе външна политика враждебна на Русия“. Послѣдната разбира се ще направи своитѣ заявления. Българското правителство може да заяви, че то не е отговорно за тѣзи „враждебна политика“, а отговорно е народното представителство. Ако послѣдното влѣзе въ стълкновение съ Русия при тѣзи условия, ясно е на коя страна ще бѣде побѣдата. Русия, която е получила вече *формални* задѣлжения отъ страна на България, този пътъ не може да бѣде въспрѣтна отъ никоя европейска държава, дѣйствително ще влѣзе съ „морската си и военна сила“ и ще наложи своята воля. Или же руското правителство ще подаде ръка на всѣки авантюристъ, който ѝ би поискалъ „пълномощие“ и би се обѣщатъ да ѝ удовлетвори желанията. И това, читателю, не само несъмнено тѣй ще бѣде, *но това вече е бивало тѣй*. Началото на извѣстнитѣ „пълномощия“ и на „преврата“ бѣше *абсолютно* такова. Въ

¹⁾ Гл. стр. 109.

пананието“ на търновската конституция толкова участие
 Русия, колкото и консерваторитѣ.

Ако ний разгледахме нѣкои отъ „пунктоветѣ“ на Ризова,
 ний направихме съ единственната цѣль да покажемъ
 фалшивъ, реакционенъ е демократизмътъ на Ризова.

Ний социалиститѣ и Русия не можемъ да се „миримъ“:

сме по *принципи* врагове, както на *всѣко* деспотическо
 ителство, тѣй и на руското правителство. И, за избѣг-
 на на всѣкакви недоразумения, нека кажемъ, че руското
 ителство ний отдѣляме отъ руский народъ; колкото по-
 нѣма е нашата умраза и ненавистъ къмъ петербургската
 тократия, толкова по голѣма е нашата любовъ къмъ Не-
 совиятъ „безгласенъ мизерникъ и робъ“. Всѣкой отъ насъ
 го счете за свой най свѣщенъ дългъ, ако може да по-
 ме за събарянieto на това здание на вѣковно варварство
 аматски деспотизмъ — руското правителство.

Ний ненавиждаме официална Русия не само защото тя
 истрира своитѣ хищнически рѣцѣ къмъ насъ — ний нена-
 виждаме руското правителство не само като *българи*, но още
 като социалисти. Ако ний се намирахме съ Русия въ па-
 ствен отношения, както напр. Румѣния, то ний пакъ би не-
 виждала Русия сѣщо тѣй, както я ненавиждатъ нашитѣ
 румѣнски другари, сѣщо тѣй както я ненавиждатъ въобще
 ичкитѣ социалисти. Единъ отъ смъртнитѣ врагове на со-
 циализма е официална Русия, защото тя е „грѣбнака“ —
 както много хитрово се изражава Жюль Гедъ на европейс-
 ната реакция. Социализмътъ не ще въстържествува до като
 не строши този „грѣбнакъ“. Така нашата умраза къмъ Ру-
 сия излиза непосредствено изъ нашитѣ общечеловѣчески и
 свободолюбиви идеи. Трѣбва да считаме като едно щастливо
 съвпадение обстоятелството, гдѣто нашитѣ отношения къмъ
 Русия съвпадатъ напълно съ отношенията, които сж имали
 къмъ нея революционеритѣ отъ турската епоха. Като захва-
 немъ съ Раковский, най консервативниятъ и свършимъ съ
 Ботева — най радикалниятъ представител на емигрантската
 революционна школа — всичкитѣ сж се обявявали врагове
 на „Монголска Русия“, както я нарича Раковский.

Наопаки, русофилството не е нищо друго освѣнъ *отри-*
чанне както на либералнитѣ идеи, тѣй и на *буржуазниятѣ*.

патриотизмъ, даже и това отрицание извършвано въ откатителна форма.

На свършване нека поправимъ една фактическа грѣшка, която г. Ризовъ е направилъ. Такива грѣшки г. Ризовъ прави твърдѣ често: това, разбира се, не говори добро за неговитѣ исторически познания по най извѣстнитѣ факти изъ нашиятъ животъ. Ако бѣше само този недостатъкъ на Ризова! На стр. 11 въ своята брошура той казва: „даже църковната си самостоятелностъ едва ли би я извоювалъ самъ (българскитѣ народъ) безъ помощта на единъ църковенъ Игнатиевъ, на една Руссия“. Ето какво пише по сѣщия въпросъ и г. Свѣтъменникъ въ русофилското списание „Б. Сбирка“ (с. 1 кв. IX стр. 678—679): „Великийтъ везиръ Махмудъ Недимъ Паша казалъ на българската делегация, че патриархътъ и балжкията (рибаръ) му казвали че българскитѣ владци били главната причина гдѣто немогатъ да се споразумеятъ и спогодятъ българитѣ съ гърцитѣ, заради това той, садразаминътъ отдалечилъ владцитѣ въ Цариградъ за нѣколко дни, дамо българскитѣ първенци се съгласятъ и помирятъ съ грѣцката патриаршия“. Както вижда читателя тука се говори за заточаването на българскитѣ владци, което станало главно по съвѣтитѣ на патриарха и балжкията. А кой е билъ този балжкия? Съ турската рѣчь „балжкия“ (рибаръ) простодушниятъ старецъ Махмудъ Недимъ Паша е наричалъ генералъ Игнатиева — тогава руски посланикъ въ Цариградъ. За да стане още по ясна ролята на „неизмѣнимия българофилъ Игнатиева“ по черковния въпросъ, нека приведемъ и слѣдующия пасажъ изъ „Министер. Сборн.“ (кн XI стр. 330) гдѣто се казва, че Игнатиевъ е билъ който казвалъ, „че въз основа на правдинитѣ на грѣцкия патриархъ, припознати съ султански фермани, раздѣляване на православната църква въ турско не бива да стане. По настояването на руското посолство въ Цариградъ високата порта не се рѣшаваше да припознае българската самостоятелна църква отдѣлна отъ грѣцката... Това сѣщото посолство съвѣтваше грѣцката патриаршия да не отстъпва нищо на българитѣ“. „Неизмѣнимиятъ българофилъ Игнатиевъ“ ни се представя тука въ истинската си историческа физиономия: клѣветникъ на българскитѣ владци прѣдъ Високата Порта, поддържникъ на патриаршията и врагъ на църковната самостоятелностъ на българитѣ. Случаия съ

Игнатиева ни показва ясно по какъвъ начинъ се създава у русофилската легенда. Тази флагрантна лъжа на Ризова минава въ русофилскитѣ кръгове за истина и недавна истина. Момчевци, Китанчевци и др. поздравляваха Игнатиева, казваха за „църковната независимостъ“ и пр. Тѣмо по сѣщия начинъ се създаде и постъпенно легендата за освобождението ни отъ Руссия“. Когато Руссия обяви война, толкова бѣше нашата политическа независимостъ, колкото е же- щата и нашата църковна независимостъ. Тя сѣ излъга въ истината смѣтка: ние получихме нашата политич. независим. само по силата на нея и съ това не се заличава истинското ѣ завое- телно побуждение. Руссофилитѣ систематически се стремятъ да представятъ хищническитѣ, егоистическитѣ и завоевателни стремления на Руссия за „братски“, „хуманни“ и „освобо- дателни“. Въ сѣщностъ г. Ризовъ не само по отношение на Игнатиева, — който съставлява неговата слабостъ (Игна- тиевъ покаралъ единъ въ славянското благотворително об- щество Ризова да „заличи срамътъ на България“ който ѣ билъ нанесълъ извѣстиятъ Ризовъ братъ по сѣдба П. (Панчовъ)¹⁾, но въобще той изнасилва историческата дѣйстви- телностъ. Историческата истина и Ризовъ това сѣ двѣ раз- лични и несъвмѣстими нѣща. Така, недавно въ своятъ еже- дневенъ вѣстникъ „Млада България“ той заявяваше, че сѣрбскитѣ нѣкогашни „социалисти“ и сегашни радикали били едно вѣрме и марксиста. Обаче никой, исключая Ризова, не отрича обстоятелството, че между едноврѣмешнитѣ сѣрбски генерали „социалисти“ и марксизма има толкова общо, колкото между Ризова и логиката. Сѣщо така въ вѣстника той твърди че Жоресъ — извѣстиятъ французски социа- листъ — възвръщалъ се къмъ „радикализма“, когато тѣмо фактното е съ случайгъ: всѣкой, и повърхностно даже запоз- натиятъ съ историята на французскитѣ социализмъ знае, че Жоресъ всѣпни въ социалистическата партия всичко отъ три години и че по напредъ той е билъ простъ радикалъ. Сѣщиятъ случайтъ и съ Милерана. На друго мѣсто Р. твърди, че Гобле — извѣстиятъ бивши министръ предсѣдатель и фран- цуски радикалъ — билъ водителъ на социалиститѣ! Обаче неговото незнание на фактитѣ е нищо при теоритическата

¹⁾ Гледай стр. 60.

и философската му босота. Но за този неговъ особенъ „чистоплътностъ“ читателътъ ще чете въ слѣдующата глава.

IV.

Въ послѣднѣо врѣме се появиха у насъ цѣль редъ критици на Социализма. И, което е обикновенно съ критиката на социализма, българскитѣ критици сѣщо не познаватъ прѣдмета който сѣ се наели да критикуватъ. Въ своето невежество тѣ приписватъ на социализма различни абсурди, които послѣ се стараятъ да оборватъ. Така напр. г. Минцесъ когото единъ приятель разгледа на сѣщото, тука мислено твърди на 84 стр. в. „Български Прегледъ“ (1894). Марксъ доказвалъ въ своето съчинение: „Нищетата на философията“ какъ „собствеността—това е кражба“. Обаче съвсѣмъ обратното е истината. Именно въ „Нищетата на философията“ Марксъ се смѣе на тази формула която, за прѣдметъ е искавалъ Бриссо и слѣдъ него я е повтарялъ Прудонъ. Тази формула е смѣшна и глупава, „защото „кражбата“ т. е. насилственното нарушение на собствеността, предполага още отъ по рано съществуването на послѣдната.“¹⁾ И тъй като „кражбата“ предполага вече съществуването на собствеността, то тя не може да бѣде причина за появляването на собствеността.

Твърдението на Минцеса прочее не е нищо друго освѣтено едно безочливо фалшифициране на чуждитѣ книги, които или той не е челъ или не е разбралъ.

Това е единъ откъслекъ на буржуазна критика. Друга една характеристика на буржуазна критика ни дава платинаторътъ Деборовъ изъ „Българска Сбирка.“ Този господинъ дѣйствително се постаралъ да докаже на дѣло, че началото на литературната кариера е кражбата, защото той, безъ да укаже источникътъ по най безсвѣстенъ начинъ е крапцѣли мисли, предложения и изречения¹⁾ изъ повърхностнитѣ

¹⁾ Карлъ Марксъ. Нищета Философий, Женева 1886. Стр. XXIV.

²⁾ Така, напр. г. Деборовъ за убожество на Марксизма той привежда мнението на другото това обстоятелство, че Марксизма нѣма още голѣма литература, а само казвалъ „pas une grande sans un grand Littre il n'ya“. Тѣзи нещастни думи на Вундтъ, които не означаватъ друго нищо освѣтено че можешъ да пишешъ голѣми книги и въ тѣхъ все така да нѣма никаква философия — тѣзи думи повтаряме, направиха една обиколка прѣзъ Германия, Русия за да

критици на Марксизма и ги представя за свои. Но не се състои само босотата на г. Деборова. Той просто разбралъ прѣдмета на критиката си. Слѣдъ това си създалъ няколко фикции, които приписва на Марксизма и захваща критикува. Такива двѣ фикции сѣ разумътъ и языкътъ. Разумъ и языка челоу еството не би достигнало до нѣкоя стѣпенъ на култура и развитие. Слѣдователно, разумътъ и языкътъ сѣ главнитѣ причини на челоуѣскитѣ прогресъ, а не на „економическия факторъ“. Слѣдъ това, разбра се, той вика „побѣда! побѣда!“ и марксизмътъ е окончателно поразенъ. Нѣ въ своето наивно увлечение Деборовъ разбира, че като се говори за прогресса на челоуѣскитѣ прогресъ, то съществуването на разумъ и языка се предпоставя, то съществуването на разумъ и языка се предпоставя и въпросътъ е, не кое е причината на разумъ и языка (това ще ни кажеть сравнителната психология и лингвистиката), а въпросътъ е: коя е причината гдѣто едни отъ челоуѣскитѣ общества, при даденъ разумъ и языкъ се развѣтватъ въ едно направление, а други — въ друго. Всичкитѣ челоуѣшки общества сѣ надарени съ разумъ и языкъ и по нѣкоя проста причина, нито разумътъ, нито языкътъ не можеть да се считатъ за причина на това развитие, което приема разнообразни форми. Но фокусникескитѣ способности на Минцеса и наивността на Деборова, както и общото имъ невежество далечъ, далечъ оставяеть задъ себе си безподобната забърканостъ, нелогичностъ и босота на г. Ризова.

Послѣдния сѣщо се наелъ да критикува социализма. Ний слѣдваме неговата критика страница по страница. Що е социализмъ? „Собственно, социализмътъ, отговаря г. Ризовъ, е домогва до създаването на такъвъ единъ общественъ строй при който силния и богатия не би могли да експлоатиратъ слабия и бѣдния, при който челоуѣшкия трудъ би билъ единствения источникъ на челоуѣшкото богатство и пр.“¹⁾ Тѣзи е дефиницията на социализма споредъ Ризова. Отъ гдѣ е взелъ той тѣзи дефиниция? Тя е израсла изъ общественното му невежество. Социализмътъ, тѣй както го

насятъ най-сетѣ „Б. Сбирка“. Най напредъ като аргументъ противъ Марксизма тѣзи думи бѣха цитирани отъ единъ „крайно повърхностенъ“ нѣмски писателъ Вайценгрюнъ. Отъ него ги взе единъ руски Вайценгрюнъ и ги постави въ „Российская Мисль“ преди четири години нѣщо. А изъ „Р. Мисль“ ги преписалъ Деборовъ.

¹⁾ Стр. 87.

разбиратъ милионнитѣ работници отъ всичкитѣ страни „домогва“ да унищожатъ *классовитѣ* и експлоатацията, и когато той достигне своята цѣль, не ще има вече *богати* нито *бѣдни*. За г. Р. богатитѣ и бѣднитѣ съществуватъ днесъ — ще експлоатиратъ вторитѣ. Сигурно змѣтъ не се „домогва“, щото „человѣческиятъ трудъ“ да е единствения источникъ на човѣшкото богатство“, по проста причина, че както въ бѣдѣ тѣй и днесъ и всѣхъ „единствениятъ источникъ на човѣшкитѣ богатства“ е „человѣческиятъ трудъ“. Всичкитѣ „человѣшки богатства“ създадени отъ труда и усилията на цѣлото общество за и социалиститѣ заключаватъ че „человѣшкитѣ богатства“ трѣбва да принадлежатъ на цѣлото общество, а не на отделни личности. г. Р. си създава своя собствена дефиниция на социализма и, разбира се, че неговиятъ социализмъ вѣма нищо общо съ този социализмъ, който той се наелъ да критикува. Ний оставяме г. Р. да критикува своето собствено създадено и да го нарича „велика и съблазнителна (Sic) утопия, но не таки утопия“. Обаче г. Р. — въпреки обикновенното си фанатство — се показва много скроменъ и той не взема горѣ си славата за изнамѣрванието на новия социализмъ, иска да раздѣли тѣзи слава съ Платона, Плутарха, Исуса Христа, Томаса Морусъ, Кампанела, Морели, Кобѣ, Шарля Фурие, Сенъ-Симона, Оуена и пр. Но всички тѣзи хора са били скромни дѣйци и писатели на човѣшкия прогресъ, които за никакви земни слави не би искали да споменатъ глупоститѣ на Ризова. Така послѣдниятъ би сторилъ много по-добрѣ да не ги закача. Въ сжщностъ тѣ много не губятъ, тъй като Р. се ползува само съ имената, защото тѣхнитѣ идеи и съчинения той не е челъ никога и не познава изключая може би романописеца Беллами. (И то кой знае?)

Социализмътъ, — не Ризовиятъ, а истинскиятъ — научениятъ, е непосредственъ идеенъ резултатъ на това философско-мировѣзрение, което се нарича „икономическиятъ материализмъ“. Въ що се состои икономическиятъ материализмъ? „Производството на *материалниятъ животъ*“, казва нойдѣ въ своятъ „капиталъ“ Карлъ Марксъ, господствува надъ производството на умствениятъ и духовниятъ животъ въобще. Съ други думи добиванieto на храната, облѣклото, жилището и пр. т. е. на „материалниятъ животъ“ опредѣля съдържа-

на политическитѣ и юридическитѣ учреждения, на литературнитѣ произведения, на художеството, религията и на човѣшката психология. Послѣдната не е нищо друго, освѣнъ малко или много вѣрното отражение на отношението между хората въ процеса на „производството на *материалниятъ животъ*“. Това истинско гениално откритие принадлежи на Карла Маркса. Прѣвъ той ни обясни при-чината на „всички явления изъ общественниятъ животъ“ и на „человѣческата история не ни представлява вече нищо друго, освѣнъ безцѣлни и безсмислени борби, а единъ естественъ процесъ, въ който всѣко нѣщо си е на мѣстото. Ако би било истина, захваща г. Р., че Марксъ е успѣлъ да открие „всѣко явление въ общественния животъ въ свѣрка на *материалниятъ животъ*“, то неминуемо щеше да слѣдва, че Марксъ открие оная „философски камѣкъ“, който напразно се е търсело толкова вѣкове и който и днесъ не се счита за из-откритъ“¹⁾. Прѣди всичко г. Р. игнорира този извѣстенъ фактъ, че „философския камѣкъ“ на първоначално се състоеше въ сръдството, чрезъ което може всѣко вещество да бѣде преобърнато въ злато. Марксъ какво е „открилъ“? — Законътъ за развитието на *человѣческитѣ общества*. Какво общо има между тѣзи два предмета? Абсолютно нищо. Но нека бѣде волята на г. Р. нека приемемъ за всѣки, който търси и намира законъ за развитието на извѣстна група факти или явления, че „философския камѣкъ“. Разбира ли г. Р. какъвъ е този камѣкъ? Но г. Р. толкова малко разбира въобще, че бихме се удивили, ако той разбере собственото си невежество. Така „неминуемо слѣдва“, че Дарвинъ, който откри законътъ за развитието на животнитѣ видове, е открилъ „философския камѣкъ“. А тъй като послѣдния се счита за „неоткритъ“, то Дарвинъ нищо не е открилъ. Г. Р. — съ-завѣждайки на Дарвина и Маркса въ България — претендираше, че открилъ, съ помощта на Д-ра Гладстона, свръзката на „человѣческото явление изъ общественния животъ“ въ България „съ-завѣждайки му“. Тази причина, както той претендира, се съ-завѣжда въ „нравственната нечистоплътностъ“. Отъ туеъ „не-открито слѣдва“, че г. Р. е открилъ „философския камѣкъ“.

А тъй като послѣдния се счита за „неизнамѣримъ“, нищо не е открилъ. Развѣ толкова скоро Ризовъ да се отрѣче отъ „скъпо спечелнитѣ си знания и опити прилаганието въ живота на които той е готовъ да сложи пжти спасената си глава“? Горкия Ризовъ! „Тази продължава Р., доктрина (економическия материализмъ) мжчи се да обясни ходътъ на човѣческата история само економически причини... Види се, самъ Марксъ е сляпо късно тая печална истина (не съвѣстмъ научното снование), защото самъ е говорилъ за себе си, че марксистъ“. Енгелсъ въ книгата си „Ludwig Feuerbach“ тѣй говори за нея (за доктрината): „... Тя показва колко недостатъчни сж били нашитѣ (на Маркса и Енгелса) познания въ областта на економическата история“. Така мислятъ самитѣ автори за „тая доктрина“¹⁾. Тука свършваме цитата на г. Р. Ний сме чували и други, отъ тѣзи отъ които г. Р. го е научилъ — да рѣтъ, че Марксъ билъ провъзгласявалъ, че „не е марксистъ“. И тѣй, като тѣзи думи идатъ отъ вражескийя ни лагеръ, ний съ пълно основание можемъ да се съмняваме въ тѣхната истинностъ. *Обаче съвсѣмъ не е удивително Марксъ да е говорилъ подобно нищо.* Прѣдставете си, че Ризовъ се явилъ на Маркса и захвана да му говори за „философския камъкъ“ и да му предлага своята дефиниция на социализма, че, напослѣтокъ, всичко това г. Ризовъ представи за „марксизмъ“, както това прави въ своята брошура, не ще никакво съмнение, че Марксъ ще побърза да замисли, че Г-не ако нелепоститѣ и измислицитѣ, които вий ми поднеса сите считате за Марксизмъ, то „азъ не съмъ Марксистъ“. И ако Марксъ е казалъ нѣкой пжтъ послѣднитѣ думи, несъмнено той ги е казалъ при такъвъ единъ случай. Той говори непрепоръчително само за нашитѣ врагове. Но наши врагове сж обикновенно такъвъ глупавъ народъ, щото взематъ подигравкитѣ, които имъ праватъ, за „отстъпление“. Такъвъ е случаятъ съ прослудутото писмо до рускиятъ философъ Михайловски. Що се касае до цитата изъ Енгелсово съчинение за „Фейербаха и пр.“, тука работата взема въ по-сериозенъ характеръ. г. Р. претендира даже съ доказател-

¹⁾ Гл. Стр. 92.

на ржка, взети изъ самиятъ Енгелсъ, че послѣдниятъ сяко се отрича отъ своята доктрина. И това свое отричане Енгелсъ прави нигдѣ другадѣ, а именно въ книгата си „Фейербаха и пр.“, гдѣто той развива, доказва и обяснява своя доктрина. Както ще видимъ тука се повтаря случаятъ Минцеса, само въ по-голѣми размѣри. Вънъ отъ всѣкакво съмнение е за насъ, че г. Р. не познава „Фейербаха“, (собствено въ това той самъ се исповѣда) както въобще и нито социалистическо съчинение. Както относително историята, и къмъ философията и историята на социализма, той е изключително „чистоплѣтенъ“. Нито слѣда отъ сериозно знание просто *съвсѣмъ* отнасяние къмъ прѣдмета си. А цитата на Енгелса? г. Ризовъ въ този случай е ударилъ прѣзъ доккви: той ни повече, ни по малко *фалшифицира* единъ изъ Енгелса, който пассажъ, той е срещналъ у Михайловски навѣрно. А послѣдниятъ е взелъ този цитатъ навѣрно изъ прѣдисловіето къмъ „Людвига Фейербаха“. Въ това предисловіе Енгелсъ казва между другото и слѣдующето: „Прѣди да испратя на печатание тѣзи редове азъ изпратихъ и прочетохъ стариятъ ръкописъ отъ 1845—46 г.“¹⁾ Цитатътъ за Фейербаха въ него не е завършенъ. Готовата цитата прѣдставлява отъ себе си *изложение* на материалистическото разбиране на историята, *което* (изложение) показва каква стѣпенъ сж били непълни тогавашнитѣ наши Историко-икономически свѣдения“. Ний оставяме на страна гдѣто Енгелсъ казва „Историко-икономически“ съ „Икономическата история“ и нека се задоволимъ само да повториме, че както читателтъ вижда, тука е думата не за „доктрината“, а за едно съчинение написано въ 1845 г. — половинъ вѣкъ назадъ. Ний имаме всички причини да събърваме, че това искривяване, (направено съ известна цѣль: да се изведе, че нашия български социалисти ставатъ по Марксиста и отъ самиятъ Марксъ и проповѣдватъ доктрина, отъ която самитѣ Марксъ и Енгелсъ сж се отрекли“) на чуждитѣ мисли и думи е останало по скоро нарочно отъ колкото по невѣжество. Още повече, че това е въ духътъ, както на „нравственната

¹⁾ Тука е думата за едно съчинение — Критика на послѣдната Хегелска философия, което Енгелсъ и Марксъ написали въ 1845 и което не е можало да бъде напечатано на врѣмето си: За всичко това глед. предисловіето къмъ „Л. Фейербаха.“

чистоплътност", тъй и на „чистоплътната нравственност". Г. Р. може да продължава своето занятие да фалшифицира историческата истина, нека му е известно само, че всъщност се намъри кой да го изобличи. II каква тогава неблагодарна работа да лъжеш! Не само, че нищо не печелиш, но изгубваш и малкото уважение, което могат да имат хората към тебе. Право, ний не съветваме г. Ризова и не напръдъ да постъпва тъй. Наопаки, ний му даваме единствен съвет преди да пише напр., че Гобле е водач на социалистите да вземе и да прочете пълно параментска или агитаторска рѣчь на Гобле. Преди да говори за Жореса или Бебеля, Геда или Фолмара да прочете тяхнитѣ рѣчи и съчинения и тогава той по рѣдко ще бъде изложен да говори нещности, или же прости флагагантски лъжи.

Ако ли же г. Р. усѣти нѣкакви мъжнотий при разбиранieto на социалистическитѣ съглашения, брошурки и рѣчи, то много другари социалисти би му се притекли на помощ.

Г. Р. удостоил „економическият материализъм" съ епитетътъ „шатка доктрина", какво друга единъ неговъ колега „умствено напредналиитъ" А. Л. изъ „М. България" удостоява учението на социалистите съ епитетитѣ: „ретроградно", „ограничено", „тѣсно". Ний не ще останемъ да защитяваме социализма отъ обвинението, което хвърлятъ отгорѣ му Ризовъ & С-ие. Едно само трѣбва да констатираме, че колкото „тѣсенъ" и „ограниченъ" да е социализмътъ, но той е много широкъ за тѣснитѣ глави на неговигѣ критици. Така ний видѣхме по горѣ, че тѣ просто не го разбиратъ. Така сжщо не разбиратъ и економическият материализъм, когото наричатъ „шатка доктрина". Друго едно доказателство за неразбиранieto на „економическият материализъм" е слѣдующето:

Г. Р. систематически свежда „економическият материализъм" къмъ въпроса „за стомаха". Той, нещастникътъ, не може да направи едно толкова просто заключение: „економическият материализъмъ обяснява развитието на човѣческитѣ общества. Стомахътъ не може да бъде причина на това развитие, защото той (стомаха) е съществувалъ всѣкога и е останалъ всѣкога и презъ всички епохи еднакъвъ на себе си, когато хората отъ една епоха се различаватъ по нравитѣ си, учреж-

тата си и пр. отъ хората на другата епоха; човѣческитѣ общества сж се различавали едно отъ друго въ различнитѣ епохи. Очевидно, причината е нийдѣ си вънъ отъ стомаха", — казалъ би това г. Р. и постаралъ се би по послѣ да разбере въ какво се състои „економич. материализмътъ". А ний постоянно приписва на социалиститѣ и марксиститѣ (това двѣ понятия, които напълно покриватъ едно друго) своитѣ собствени малко или много „патологически" мисли и идеи. Ний примѣръмъ още: г. Р. е единъ отчаянъ авантюристъ т. единъ отъ тѣзи хора, които живѣятъ отъ бунтоветѣ, комюнитѣ, превратитѣ, отъ политическитѣ бури и пр. Това сж политическитѣ акули, които подобно на морскитѣ акули живѣятъ само на смѣтка на корабокрушенията. Авантюризмътъ на г. Ризова е толкова мило и скъпо нѣщо, колкото и обикновенната му персона. Ето той дохажда и приписва на социализма сжщитѣ качества: „Тѣ [българскитѣ социалисти] не вѣнватъ, че най симпатичното нѣщо на социализма не сж неговитѣ шатки и научно неподкрѣпени теории, ами съдържащия се въ туй учение авантюризмъ!...“¹⁾ Обаче за оправданіе на г. Р. трѣбва да кажемъ, че този начинъ на сжжданіе не е негова измислица. Той е преминалъ у него отъ първитѣ диваци, които както знаемъ оухотворяватъ, т. е. пренасятъ своята собствена душа върху всичкитѣ окръжаващи предмѣти. Всичко това не свидѣлствува освѣнъ за крайно слабото развитие на г. Ризовата мисль.

Г. Ризовъ противопоставя „психологията" на „економическия материализмъ". „По на долу азъ ще се старая, пише той (той нийдѣ не се старая) върху въпроса дали историческото платно може да бъде наткано само отъ интереси — както мислятъ... нѣкои социалисти — или пъкъ неговиятъ вътакъ трѣбва да бъде народната психология“.²⁾ А тъй като подъ интереси г. Р. разбира „стомаха", то той пише още и слѣдующето: „Ний имаме социалисти, които апелиратъ на човѣшкия коремъ безъ да държатъ смѣтка за човѣшката психология“.³⁾ Както става обикновенно съ Р. той и тукъ е ударилъ прѣзъ просото, самъ не разбралъ, а приписва своитѣ глупости на социалиститѣ. Своитѣ собствени видѣния той прѣнася на вънкашнитѣ предмети, своитѣ собствени

1) „М. България" брой 10.

2) Гл. Стр. 9—10. 3) Гл. „М. България" брой 3.

сжнища взема за дѣйствителностъ. Дѣйствително Р. е еднѣ чистъ литературенъ сомнамбулъ, всичката психология на г. Р. гото се свежда къмъ безбройни халюцинации. Въ цитиранихъ думи г. Р. не казва друго нищо освѣтъ това, което казва т. е. никой други освѣтъ него не е казалъ подобно нищо. И човекътъ съ малко логика би разбралъ, че даже ако послѣдната точка на социалистичитѣ и да бже „човѣшката психология“, то тѣ пакъ немогатъ да не държатъ смѣтка за „човѣшката психология“. За да апелирашъ къмъ „човѣшката психология“, трѣбва да апелирашъ [и иначе въобще е невъзможно] къмъ „човѣшката психология“. Всичкихъ отправления на човѣшкия организмъ иматъ своитѣ териториални представи тели въ кората на човѣшкия мозъкъ. Ъдението, и пиѣнието т. е. това което Р. разбира подъ „човѣшкия стомахъ“, това сж въ сжщото врѣме и цѣлъ родъ осѣщания на приятно, вкусно и пр., за които ний си даваме смѣтка само чрѣзъ „човѣшката психология“. Да апелирашъ къмъ стомаха, значи да апелирашъ къмъ тѣзи осѣщания, — къмъ „човѣшката психология“. Така по единъ апелъ къмъ „човѣшкия стомахъ“ дѣйствително правятъ всѣки день русофилитѣ, но не и социалистичитѣ.

Социалистичитѣ „държатъ смѣтка за човѣшката психология“ и много, несравнено повече отъ колкото г. Р. Обаче социалистичитѣ знаятъ, че „човѣшката психология“ се образува при извѣстни материални условия и тя е отражението на тѣзи материални условия. Може би г. Р. не разбира смисълъта на тѣзи думи? Нека му я обяснимъ. Човѣшката психология се състои въ цѣлъ рѣдъ представления, които преминаватъ въ идеи и наопаки идеитѣ преминуватъ въ представления и представленията въ осѣщания. Представленията сж основата, както на най грубитѣ наши чувствования, тѣй и на сложнитѣ обобщения, каквито сж мисълъта, съзнанието и пр. Тѣ сж основата, разбира се, чрѣзъ една серия малко или много фантастически обобщения, и на тѣзи глупости които г. Р. ни поднася. Слѣдъ Лока, който турна началото на философскитѣ детерминизмъ, научна истина е, че нѣма вродени идеи. Слѣдователно причината, както на първичнитѣ представления, тѣй и на идеитѣ, понататѣшенъ резултатъ на обобщенията, трѣбва да се търси вънъ, въ материалнитѣ условия. Но кои сж тѣзи материални условия, които най вече пораждатъ представленията

и понятията? Въ първитѣ моменти на човѣшкото общество, когато то се е намирало подъ непосредственото господство на природата послѣдната е била, която е давала съдържанието на „човѣшката психология“. Когато човекътъ малко по малко се е освобождавалъ отъ властѣта на природата и е попадалъ подъ властѣта на общественото производство, послѣдното е давало съдържанието на „човѣшката психология“. Може би г. Р., както е обикновено съ него, да не разбира значението на послѣднитѣ ни думи? Нека му ги обяснимъ. На стр. 87 въ своята книжка г. Р. прави най долу съ ситни букви една забѣлѣжка, която той е взелъ отъ нѣкой си руски писателъ, но смисълъта на което нито той, нито рускиятъ писателъ сж разбрали.

Тѣзи забѣлѣжка е слѣдующата: „допусканieto на робството въ Платоновата република е данъ платена на тогавашнитѣ общественни понятия“. Въ какво се състоели тѣзи общественни понятия? Г. Р. не ни казва, защото той незнае и ако той би знаелъ и разбралъ тѣзи общественни понятия, той би разбралъ и „икономическиятъ материализмъ“. Платонъ е принадлежалъ, както въобще всичкитѣ негови съграждани философи къмъ Атинската аристокрация. Послѣдната живѣше отъ труда на робитѣ, както буржуазията днесъ живѣе отъ труда на работницитѣ. Както експлоатиранието на работническата сила се счита отъ буржуазнитѣ писатели и отъ г. Р. въ това число, за най законно нѣщо и за вѣчно, тѣй и тогава робството се е считало за най законното и вѣчно учреждение. Платонъ сжщо така е считалъ робството за законно и вѣчно и го е принесълъ въ своята идеална Република“. Вий виждате тука нагледно какъ извѣстни форми на производството създаватъ извѣстни понятия на „законност“, „справедливост“ и пр. Ето какъ се създава човѣшката психология.

Въ Руссия има цѣлъ рѣдъ „повърхностни писатели“, — както справедливо ги нарича г. Бельтовъ — на които, наший Ризовъ тѣй усърдно подражава и които считатъ своитѣ собствени сѣнища за дѣйствителностъ. Капитализмътъ въ Руссия се развива особено слѣдъ Кримската война съ бързи крачки; само фабриченъ пролетариятъ Руссия брои около 2.000.000, а тѣзи „повърхностни писатели“ твърдятъ, „че Руссия не ще

прѣкара капиталистическиятъ стадиумъ на развитието“. ¹⁾ Това твърдятъ г. г. В. В., Михайловски и Сіе. Обаче „Михайловски и Чернишевски, ²⁾ продължава г. Р. сж могли да изменятъ въ това отношение и мнѣнието на самиятъ Марксъ“. Слѣдъ това г. Р. прѣвожда слѣдующиятъ пасажъ изъ едно недовършено писмо на Маркса, (което послѣдниятъ се канялъ да испрати въ редакцията на „Огечественни записки“). Ето пассажа, който цитира Р. „Този ученъ (думата е за Чернишевски) въ забѣлжителнитъ си статии изслѣдва въпроса дали е дълга Руссия да мине въ капиталистическиятъ строй, да почне съ унищожението на поземелената си община, както се иска на либералнитъ икономисти, или же, напротивъ тя [Руссия] може безъ да претърпи сичкитъ мѣчения на този строй да усвои всичкитъ негови плодове, като развива собствени исторически данни. Той [Чернишевски] се изказва въ полза на послѣдното рѣшение И той почтенъ критикъ (думата е тукъ за Михайловски) имаше доста основания, за да заключи, че азъ раздѣлямъ възгледитъ на Чернишевски по тоя въпросъ“ ³⁾. Тука свършва цитата на г. Р. Както казахме по горѣ това писмо на Маркса не е било довършено. Марксъ не ни казва при какви условия Руссия може да премине капиталистическия строй и въ сжщото врѣме „да усвои всичкитъ негови [на капиталист. строй] плодове“, то е неговото фатално заключение: колективизма. На това ни дава отговорътъ самъ Марксъ въ своето предисловие къмъ Русското издание на „Манифеста на Коммунистическата партия“. Това предисловие е написано въ 1882 г. 22 Януарий, т. е. 14 месѣца прѣди смъртта му. Въ това си предисловие той казва тѣй: „Пита се сега може ли руската община — тѣзи наистина много разложена форма на първобитното колективно владѣние на земята — да мине, непосредствено, въ по високата коммунистическа форма на землевладѣнието? Или, напротивъ, тя трѣбва да прекара сжщия процесъ на разложението присищъ на историческото развитие на Западъ?“

¹⁾ Гл. Стр. 93.

²⁾ Между твърденията на Чернишевски и Михайловски има тѣзи разни, че първитъ познава Руссия прѣзъ и недълго слѣдъ Кримската война и слѣдователно Черн. не е можълъ да прослѣди този процесъ, който измѣни физиономията на Руссия.

³⁾ Гл. стр. 94.

Единственият, възможен о говоръ за сега на този въпросъ се заключава въ слѣдующето: *Ако руската революция послужи за сигналъ на работническата революция на Западъ, така щото тѣ двѣтъ да допльнатъ една друга, то съвършенното руско землевладѣние може да се яви за изходенъ пунктъ на комунистическото развитие*.¹⁾ Исно става за всѣхъ, изключая Ризова и Сие, при какви условия Руссия може, „като развива своитѣ исторически данни“ да мине въ „по високото комунистическо землевладѣние“ и въ колективизма въобще. Но както въ устата на Ризова тѣй и въ нашитѣ се говори за *възможността*, щото руската община — тѣй наречений „миръ“ да мине въ по висока комунистическа форма на владѣние. И Марксъ като говори това ни най малко не казва, че „Руссия е влязла още въ капиталистически стадиумъ на своето развитие“, както това билъ „основателно доказалъ (sic) г. В. В.“. Но г. Р. е премълчалъ тѣзи частъ отъ писмото на Маркса, гдѣто се говори тъкмо обратното на това, което той претендира. „Въ главната на „първоначалното натрупване“, пише Марксъ въ *сѣщето писмо*, азъ съмъ искалъ да нарисувамъ само този пътъ, по който въ Западна Европа, капиталистическиятъ строй излизе изъ недрата на феодалний економически строй... Какво приложение къмъ Руссия е можалъ да направи този критикъ при този исторически обзоръ? Само слѣдующето: че ако Руссия се стрѣмъ да стане капиталистическа страна, подобна на Западна Европа (*а тя въ послѣднѣо врѣме достатъчно се е потрудила надъ това*) то тя (Руссия) ще достигне това (капиталистическия строй) безъ предварителното превръщание на по голѣмата частъ на нейнитѣ селени въ пролетарий...“²⁾ Какво излиза? Че Руссия въ послѣднѣо врѣме достатъчно се е потрудила да стане капиталистическа страна и че тя върви неуклонно по пътя „когото избра послѣ 1861.“³⁾ И така Михайловски подѣйствувалъ на Маркса да си измѣни мнѣнието споредъ Р., а Марксъ споредъ Маркса си остава при сѣщето мнѣние. По на долу въ сѣщото писмо Марксъ ѣдко подиграва Михайловски, който не разбралъ

1) Гл. Манифестъ Комунистической Партии, Карла Маркса и Фр. Енгелса. Женева 1882 г. стр. VIII.

2) Гл. Писмото на Маркса въ „Вѣстникъ Народной Воли“, кн. V.

3) Т. е. послѣ освобожденнето на селенитѣ. Тука Марксъ разбира пътя на капитализма. Гледъ сѣщото писмо.

Маркса и направилъ отъ неговия „обзоръ за развитието и происхождението на Западно европейския капитализмъ, цѣла историко-философска теория за общия исторически път на народитѣ...“ Ний по горѣ казахми, че нашитѣ врагове въ своята наивностъ и незнание взематъ подигравкитѣ за „отстъпление“.

Съ каква цѣль г. Р. ни привежда писмото на Маркса и говори за Михайловски, В. В. и С-ие? Съ същата тѣзи цѣль, съ която преди нѣколко години привеждаха същото писмо г. г. Габе, Прокопиевъ и др. Ризовци: Да покажатъ на българскитѣ социалисти, че тѣ сж „по марксиста и отъ Маркса“. Но г. Р. приведе писмото на М. за да покаже още еднажъ, че не разбира абсолютно нищо.

„Менъ се чини [именно чини ви се г. Р.], продължава по-нататѣкъ автора, че нашата България се намира при благоприятни [?] отъ Русия икономически битови условия, за да не прѣживѣе западно европейския стадиумъ на капитализма“. ¹⁾ Така на Р. „се чини“, че България прѣдставлява по-благоприятни условия отъ Русия. Въ що се състоятъ по-благоприятнитѣ условия на България? Преди всичко нека припомнимъ на читателя, че благоприятнитѣ условия на Русия се състоятъ въ сѣществуванията — макаръ и вече сериозно разпадналата се земеделѣтска община. И тѣй като земята е тамъ до извѣстна стѣпень обща, то това могло би при извѣстни условия и т. н. да помогне на Русия да премине направо въ колективистическия строй, безъ да прокара цѣлата капиталистическа фаза. До като въ Русия продължава да се крепи „общината“ не може да се каже, че тя е напълно капиталистическа страна. На капиталистическия строй съответствува частната, буржуазна собственост. „По благоприятитѣ условия на България логически слѣдва, трѣбваше да се състоятъ отъ една страна въ сѣществуванието на общинното землевладѣние — и то въ стѣпень по-развита отъ руското — и отъ друга страна — въ отсъствието на частната буржуазна собственост. Въ България отсъствува именно първото — общинното землевладѣние и сѣществува именно второто — частната буржуазна собственост, съ тѣзи само особенностъ, че въ България прео-

1) Гл. Стр. 94.

дребното капиталистическо производство. Какво слѣдва? По-благоприятнитѣ български условия“ не съществуватъ, че България въпрѣки това, че „трѣбва да прескочи капиталистическия стадиумъ“ — се намира въ първитѣ на пълно капиталистическо производство. Оде какво? — Че Р. не е разбралъ нито въ що се състоятъ „благоприятнитѣ условия“ въ Русия, нито пъкъ що е капитализмъ. Както на всѣкъдѣ, тѣй и тука той проявява пълно неведение на прѣдмета, който разглежда.

... Икономическата еволюция на нашата България и трѣбва (sic) да прекрати, пише по-нататѣкъ Р. оня „жестокитѣ“ стадиумъ, който сж прѣживѣли (?) западно-европейскитѣ народи и който е създакъ у тѣхъ наедно съ несимпатичната буржуазия (къмъ която има честь да принадлежи г. Р.) и класовата борба... ¹⁾ Разбира ли г. Р. какво е несимпатичната буржуазия? Много се съмняваме. Ясно е само едно, че г. Р. се боява за страшенъ врагъ на „несимпатичната буржуазия“ — на „класовата борба“. Нъ той си въображава само, че е врагъ, а въ сжщностъ принадлежи къмъ пионеритѣ и разсадникитѣ на „жестокитѣ“ капиталистически стадиумъ“. Тѣй въ своята програма той пише между другото и слѣдующето:

„По народниятъ номинѣжъ: а) обезпечаване правилното и прогресивното развитие на народното ни производство, б) Застрахованieto на посѣвигѣ; в) Основаване на зѣмледелѣтски и промишленни банки съ ефтинъ кредитъ... г) Поддържане на ония наши занаяти, които иматъ задатки за живогъ; д) Създаването на индустрии можащи да издържатъ въ своята конкуренция... е) Изнамяние промишлени занаяти за нашитѣ селени прѣзъ зимното врѣме...“ ²⁾ Обаче развитието на дружествата, на кредитнитѣ учреждения и особено на други едри финансови учреждения не е ли това развитието на капитализма въ неговата най-свършенна биржева и спекулантска форма? А развитието на индустрията, поддиганieto на занаятитѣ не ще ли рѣче създаване на фабрики, работилници и заводи, значи създаване на капиталисти, фабриканти и на „несимпатичната буржуазия“? Не значи ли въ сжщото врѣме създаването на работническата армия, на пролетарията и предизвикването на класовата борба?

¹⁾ Гл. стр. 95.

²⁾ Гл. стр. 137.

Всичко това тъй и още много друго значи, че г. Р. и проявява пълното си неразбиране на такива прости неща като „кредитни учреждения“, „индустрия“, „подиганни заняти“ и пр. Също така неговото желание да „изпадне“ промишленни заняти за нашите селени през зимно време не значи нищо друго; освен „да превари въ фабрика котелъ българскиятъ мужикъ“. ¹⁾ Последното той приписва на социалистите, обаче самъ той се заелъ за неговото изкарване въ живота.

Върваме да сме си причистили сметките по социализма съ г. Р. Ако сме пропуснали някой аргументъ на г. Р. нека той ни го посочи, ний ще се повърнемъ пакъ. Извършване ний прѣпоръчваме на автора на „Разлагающата се България“ най голѣма осторожность въ бъдещите литературни авантюри. Ако не друго г. Ризову трѣбва да извѣстно поне това, че тиквата е твърдѣ неудобенъ съдъ за се ходи съ него за вода.

Съ разглеждането г. Ризовата „Критика“ на социализма ний свършваме и разглеждането на неговата брошура въобще. Но каква неблагоприятна работа, читателю, да разгледвашъ едно произведение подобно на Ризовото! Ний се движите изъ единъ хаосъ на неразбранщина; нигдѣ една свѣтла, една здрава, една малко много последователна прокарана мисль. г. Р. е последователенъ само въ едно: въ безпознати безмислици и противорѣчия, които у него следватъ съ същата регулярность, съ която въ българската поезия слѣдъ „часъ“, слѣдва „азъ“ или „тогасъ“.

Нито една оригинална мисль. Неговата „критика“ на социализма не е нищо друго освѣнъ лошаво предадената критика на някои руски „повърхностни писатели“. Даже „чистоплътната нравственностъ“ и нея той взелъ у извѣстниятъ ренегатъ Тихомировъ, или пъкъ у някой изъ сътрудниците на „Русское Богатство“. г. Р. е оригиналенъ само съ едно: негово собствено създаване е „нравственната чистоплътностъ“ ²⁾. Колкото и да е западнала легалната съвършенна руска философска литература, но трѣбва да ѝ отдадемъ тъй справедливостъ, тя не е въ състояние да измисли такъвъ колоссаленъ non-sens. Затова е способенъ само г. Ризовъ. Соб-

¹⁾ Гл. 93 стр.

²⁾ Гл. стр. 79.

ство това особенъ родъ творчество г. Ризовъ не държи особено. Той го раздѣля съ много други и между другите г. Бендеревъ, за когото „бъдещето на земниятъ шаръ“ принадлежи на Русия“.

При това книжлото на г. Р. биде похвалено и „го-“ прѣпоръчано“ отъ вѣткой вѣстници и списания. Произ-“ нието на Р. ще остане като единъ документъ за „че-“ инката психология“ отъ нашето време. Въ сжщностъ, то биде единъ документъ изъ българската политическа бур-“ жанна литература, която не се е подигала по горѣ отъ вѣст-“ нските антрефилета. А похвалитъ на буржуазнитъ пуб-“ листи просто доказватъ извѣстната вече истина, че „между“ интъ и едноосийтъ е царъ“.

К. Р.

Дѣятелността на руското общество за народното свѣтяване.

Интелигенцията и правителството. — Женскитъ курсове. — Дѣятелността на земствата, градскитъ свѣти и на комитетитъ за грамотността. — Народнитъ аудитории, читалища, библиотеки. — Участието на интеллигентний въ народното образование.

Силното движение на Западъ между интелигенцията, из-“ стено въ Англия подъ името „University Extension — Move-“ ment“ ¹⁾, което съ голѣмъ успѣхъ напредва въ послѣднитъ 10 години и което все повече и повече се разраства, не може да се не отзове и между руската интелигенция. Движението за тази цѣль захваща да вълнува и руското об-“ щество и интелигенцията, което, ако и слабо отъ самото начало, но въ настояще време приема твърдѣ напрегнатъ характеръ; то бързо крачи напредъ и общава твърдѣ много. Особено голѣмо внимание обръща въ послѣдне време въ-“ проса за началното народно образование и заедно съ това и въпроса за всеобщо или задължително образование, а тъй-“ също за висше женско образование. Движението въ полза на

¹⁾ Университетско движение за распространение на просвѣщението.

народното образование и свѣстяване на простата маса представлява единъ отъ въпроситѣ, които занимаватъ както частната, особено либералната, тъй и правителството на самото русско общество.

Не ще съмнение, че за окончателното разрѣшене тѣзи въпроси, за да е възможно по-нататъшното развитие първоначалното народно образование, като краенъ резултатъ на което трѣбва да се яви осъществяването на идеята за всеобщото образование, нужно е горѣщо съчувствие и съдействие на самото русско общество. Но за прѣуспѣването на това велико общенародно дѣло необходимо е и съчувствие и енергическо съдѣйствие отъ страна на правителството, необходимо е да се прѣмахне този запрѣтителенъ порядѣкъ, който съществува по отношение къмъ народното образование, трѣбва да се даде просторъ и пълна свобода на частната и общественна инициатива въ първоначалното народно образование и въ сферата на откриването разни училища, курсове, библиотеки, читалища и пр., а тъй също да се устройватъ публични лекции, бѣсъди и пр. Да, за пробуждането на тази стомиллионна тъмна и невѣжественна маса необходимо е съчувствието и съдѣйствието на руското правителство; трѣбва да се отворятъ очитѣ на руския мужикъ и да му се даде възможностъ да има достѣпъ къмъ тѣзи огнища на просвѣщението — училищата. Но всичко това не е нищо друго, освѣнъ едни желанія, които никакъ не сж приятни за руското правителство, защото осъществлението на тѣзи желанія ще послужи за по-скорошното подкопаване на неговитѣ основи, а като такива, тѣ се явяватъ опасни за него и то всячески се старае да имъ противодѣйствува. Наистина, не може друго нѣщо и да се чака. Не трѣба да забравяме, че всѣкога инициативата за такива велики общенародни дѣла се дава не отъ правителството, и още по малко може да бѣде отъ такова въ най-висока степенъ ретроградно правителство, каквото е руското, а отъ недрата на самото общество, отъ неговата напредничава частъ — интелигенцията. Правителствата, които се грижатъ и защищаватъ интереситѣ само на господствующия класъ — буржуазията, малко се занимаватъ съ нуждитѣ на многомиллионния пролетариятъ и почти никакво внимание не обръщатъ за просвѣщението на простата маса, а всячески се стараятъ да попрѣчатъ на нейното

пробуждане, защото тѣ сж учреждения классови, а не общественни въ пълната смисълъ на думата, и като такива, тѣ могатъ да служатъ, освѣнъ въ интереситѣ на оня класъ, само за прѣдставляватъ.

Но колко повече може да се отнесе това къмъ такова охранително правителство, каквото е руското?! . . . Може ли да се очаква нѣщо прогресивно отъ такова едно правителство, което дѣйствува съвършено произволно, безъ да има смѣтка за своитѣ постѣпки и дѣяния и което съвършено безцеремонно се старае да разиграва както си ще тази стомиллионна маса! И наистина, такова едно правителство, което затваря очитѣ си прѣдъ народнитѣ нужди и интереси и запушва ушитѣ си предъ охканията и стѣнанията на този измѣченъ и съсипанъ въ всѣко отношение народъ, такова правителство, казваме, никога не може да защищава интереситѣ на масата, то не може да съчувствува, а още по-малко да дѣйствува за просвѣщението на руския народъ. Напротивъ, руското правителство всячески се старае да го държи въ невѣжество и не се спира и прѣдъ най-низкитѣ прѣдства, за да попрѣчи на народното пробуждане, защото много добръ знае, че умственото развитие и свѣстяване на масата лесно може да подкопае фундамента на изгнилото и безъ това здание и да стане сждобносно за съществуващия режимъ. Ето защо то енергически поддържа въ гимназитѣ всѣкъ опърпанъ классицизмъ, безъ да се гледа на врѣдата, която той принася на младото поколение. Мъртитѣ езици, които ученикътъ изучава просто по привуждение, пораждатъ неохота въобще къмъ труда и силно истощаватъ неговитѣ умствени способности, а привуждението развращава ученика въ нравствено отношение; по на правителството това му и трѣбва, и то затова поддържа този изгнилъ классицизмъ, защото той на всѣкъдѣ сѣе пустота и тѣпоумие.

Не по малко се старае руското правителство да попрѣчи на напредѣка на тѣй нарѣченитѣ „школи грамотности“ (първоначални училища за народа, които се откриватъ отъ разни комитети, съ които ще се запознаемъ по надолу). Тѣй като тѣзи школи бързо захващатъ да се умножаватъ и на всѣкъдѣ разпрѣскватъ свѣтлина изъ тъмната маса, то за да попрѣчи поне на това бързо разпространение, правителството постановява, щото всичкитѣ съществуващи и новооткривающи

се школи на грамотността да се намиратъ подъ правото
ководство и наблюдение на мѣстнитѣ священници, които
само че не се грижатъ за прѣуспѣванieto на школитѣ.
всѣкога се стараятъ да ги затворятъ, а най главното е то
че освѣнъ длъжността завѣдующий школата, тѣ изпълнява
още чисто полицейска роль т. е. надзираватъ за направлението
на школата и нейния учителъ и всѣкога могатъ да
мѣрятъ, макаръ безъ всѣкакви основания, че направлението
на школата е врѣдно и опасно, и учителя ѝ неблагонадеженъ.
Тѣй щото отъ това може да се сѣди, до колко здрави гледища
иматъ за себе си тѣзи школи на грамотността, които
всѣкога могатъ да бѣдѣтъ затворени само по каприза
нѣкой си невѣжественъ попъ. — Съ една дума, всѣко едно
движение, което прямо или косвенно може да послужи
пробуждане на народното съзнание, поставя на стража правителството
и то непрѣмѣнно ще се постарее да го заглуши.
Такова правителство, разбира се, никога нѣма да даде инициативата
за нѣкакво прогресивно обществено движение.
Тамъ гдѣто народния гласъ е съвсѣмъ заглушенъ и отъ волята
на единъ човекъ зависи всичко, тамъ, гдѣто и дума
не може да бѣде за народно участие въ законодателството
и полицейскитѣ агенти на варварското правителство се ползватъ
съ пълна безконтролностъ и самовластие, гдѣто общественото
мнѣние се замѣнява съ кефѣтъ на одного и печатътъ е
свършено подавленъ, тамъ не може и дума да става за нѣкакви
благи намѣрения на правителството по отношение къмъ
массата, тамъ е немислимо нѣкакво културно-прогресивно
движение отъ горѣ.

Но безъ да се гледа на всички тѣзи прѣпятствия, на
такъвъ страшенъ гнетъ, на такава силна и подавяюща реакция,
безъ да се гледа на всичко това, руската интеллигенция
никога не е прѣставала да се бори съ тази непосилна реакция
и всѣкога е упѣтвала своитѣ братя въ пѣтя на свѣтлината.
Наистина, слѣдъ 1-ий Мартъ 81 г. се забѣлѣзва, силенъ
застой въ борбата, който си оставаше такъвъ въ продължение
на нѣколко години, но това не можеше да се продължава
дълго врѣме; интеллигенцията захвана малко по малко пакъ
да се вѣвлича въ неравната борба и да се опомнюва отъ
опова замаяване, което ѝ причини силнейшата реакция

1-ий Мартъ.*) А смъртта на Александра III ѝ даде
неочакванъ импулъсъ. Движението въ полза на народо-
образование, което бѣше почнато въ послѣднитѣ 3—4
години, по което крачеше много бавно вслѣдствие на силната
реакция, съ смъртта на Александра III захвана да крачи
по-бърже и получи твърдъ обширенъ характеръ. И това
бѣше сѣди интеллигенцията, а тѣй сѣди и самото
руско общество, бѣше напълно естествено, защото
представлящата реакция на Александра III лѣжеше като
огромна и тѣжка плоча, която затискаше цѣлий руски
народъ, убиваше и най малкия зародишъ отъ самостоятел-
ностъ и подъ която се чуваха само думитѣ: „мълчи и не
мѣдай!“ Смъртта на Александра III, като че момен-
тно отмахна тази угнетающа плоча и всичко живо, всичко
що захвана по свободно да дѣхъ и си въображаваше,
надналъ вече този тѣжъкъ товаръ, който руския на-
родъ непрѣстанно ѣ носилъ на плещитѣ си цѣли 13 години.
Смъртта тогава нѣмаше край; всички вѣрвахъ, че реак-
цията ще отслабне, нѣкои даже фантазираха за настѣпване
на нѣкакво си блаженно врѣме, че младия императоръ ще
да си своитѣ обятия на народа и ще употреби всички уси-
лия за неговото подигане въ всѣко едно отношение; съ една
дума рускиятъ народъ ще блаженствува! Но този периодъ на
надежди и желания не се продължава дълго. Отговорътъ на
позива императоръ на адреса поднесенъ отъ Тверското зем-
ство, по случай възшествието му на прѣстола, даде да се
види, че всички тѣзи желания и надѣжди сѣ чиста суета.
Новия императоръ отъ висотата на своето величие заяви,
кой никога нѣма да позволи на прѣдставителитѣ на зем-
ство т. е. на народа да се мѣсятъ въ вътрѣшното управление
въ господарството и че той твърдо и неуклонно ще защитава
самодържавието, както го е защищавалъ и неговия баща.
Такава заявка на монарха свършено разсѣя всички мечти
за демократизъмъ на руското общество за нѣкакво ослабване на
реакцията и всички надѣжди за нѣкакви прогресивни ре-
форми отъ страна на правителството, на което заявлението

*) Този застой се продължава чакъ до 1891 г., когато на Русия налѣ-
гоу два грамадни бѣдствия — гладътъ и холерата, който бѣше слѣд-
ствие отъ економическото разорение на населението, послужи като поворотенъ
моментъ за движението на руската общественна мисль.

на монарха бѣше тѣкмо по угодата и което му вдѣхна гия и му даде силна морална поддръжка въ неговата цювна дѣятелност. Това ясно доказваше, че безмисленни бѣдѣтъ всѣкакви надѣжди за нѣкакви благи намѣрени страна на такова едно обскурантно и регроградно телство, което никога не е мислило за просвѣщението руския народъ, а напротивъ всѣкога се е старало да зародиша на всѣка прогрессивна мисль. Това още веднага доказва на руското общество и интелегенция, която добръ разбираше низкитѣ стрѣмления на своето правителство че духа на всѣко едно движение за просвѣщението на руския народъ е била и трѣбва да бѣде самата интелегенция че при такъвъ силенъ гнетъ и натискъ никакви реформи могатъ се издѣйствува безъ борба, че за распрѣсканieto този мракъ и невѣжество и за пробужданieto на своитѣ братя необходима е борба противъ общия врагъ — врагъ на прогресса и цивилизацията. И ето тя сама се завзема за тази работа и рѣшително стѣпа въ непосилната борба да внесе скромната си лепта на изгубенитѣ въ мракътъ свои братя. Подобно на онова движение въ 60-тѣхъ и 70-тѣхъ години, въ настояще врѣме се води силна агитация въ печата и живота въ полза на народното образование и резултатитѣ отъ тази агитация, въпрѣки всички давлени отъ страна на правителството и консервативния печатъ, почнаха да се проявяватъ по всичкитѣ краища на Русия. Като първа побѣда на общественото давление и това на либералната пресса може да се счита откриванieto на отдавна очакванитѣ женски медицински курсове, което ще послѣдва скоро.

Излишно ще бѣде да се указва на грамадната полза отъ тѣзи медицински курсове, на тѣхното значение и въобще на значението и ползата отъ висшо женско образование, както частно за руския, тѣй сѣщо и за самото русско общество. — У руската жена се забѣлѣзва силно стрѣмление къмъ висше образование. До колко е силна жаждата къмъ висше образование и до колко е голѣма нуждата за руския отъ такова едно висше учебно заведение, каквото сѣ женскитѣ медицински курсове, може да се сѣди отъ това, че въ много западно-европейски градове болшинството на женитѣ въ висшитѣ учебни завѣдения сѣставляватъ руски-

нитѣ. За примѣръ на това може да послужи напр. Парижъ. Въ този градъ числото на студентитѣ въ тамкашната медицинска школа е 169, отъ които само 16 сѣ французойки, а отъ останалитѣ болшинството сѣ рускини. — Това стрѣмление на женитѣ къмъ висше образование напълно опрѣдѣлено се е появило още въ знаменитата за руския мужикъ 1861 год., но то не можа да се осѣществи дори до началото на 70-тѣхъ години. Наистина, още въ началото на 60-тѣхъ години Петербургската медицинска академия, а тѣй сѣщо и нѣкои отъ рускитѣ университети подъ силното давление на общественото мнѣние и на прессата въ онази пламенна епоха на руското прогрессивно движение, допуснахъ нѣкои жени въ университетитѣ, но това бѣше за твърдѣ малко врѣме, слѣдъ което и академията и университетитѣ сѣвършено станахъ непристъпни за женитѣ. Но това никакъ не можа да попрѣчи на самото стрѣмление на рускинитѣ къмъ висше образование. Щомъ рускитѣ висши учебни завѣдения отказахъ категорически на жаждущитѣ за висше образование, рускинитѣ съ стотини се втурнахъ задъ граница въ чуждитѣ университети, гдѣто се усѣвършенствувахъ по разнитѣ клонове на науката. Подъ влиянието на това силно стрѣмление на рускинитѣ къмъ западнитѣ университети, стрѣмление, което бѣше като единъ видъ протестъ противъ несправедливото отказване на руското правителство въ удовлетворение напълно естественната и въ висша стѣпень симпатична и справедлива потребност на женитѣ за висше образование, а отъ друга страна подъ влиянието на силното умствено движение и агитация въ 70-тѣхъ год., както и по причина на все повече и повече възрастающата необходимостъ отъ висше женско образование, въ Русия най-послѣ бѣше направена първа постѣпка. Отъ най-напрѣдъ захванахъ да се откриватъ разни публични лекции и курсове за попълнение на срѣдното женско образование, нѣ тѣй като тѣ бѣхъ твърдѣ неудовлетворителни, то още повече усилихъ стрѣмленieto на женитѣ къмъ висше образование. Най-послѣ въ 1872 год. се открихъ първи висши женски курсове, а въ същата година, въ Петербургъ при медицинската академия се откриха акушерски курсове, които въ 1876 год. се преименувахъ въ „женски медицински курсове“. Всички тѣзи завѣдения успѣхъ да дадѣтъ на Русия хиляди жени

съ висше образование и поставихъ рускинята на такава солидна висота въ културно отношение, щото тя съ полза може да бжде истинна майка на семейството и достойна възпитателка на обществото. Но съществуването на тѣх курсове — това истинно благо за руската жена, не се продължава дълго врѣме. Силната реакция която настѣпи слѣдъ убийството на Александра II нанесе силенъ ударъ на женското образование, а главно на медицинското. Въ 1882 година руското правителство закри медицинскитѣ курсове (последния випускъ бѣше въ 1888 год.). Не ще съмнѣние че тази непосилна реакция бѣше страшенъ тормозъ за всѣко умствено движение, за всѣка прогресивна мисль и че при такава една реакция отъ руската жена се изискваше твърдо постоянство и усилена борба за да може да си отвоюва своето право. Но рускинята не падаше духомъ; тя никакъ не е забравила грамадната полза, която ѝ сж принесли тогавашнитѣ курсове и не губяше надѣжда, че ще може рано или късно отново да си добие своето право. Движението въ полза на висшето женско образование все повече и повече се усиляше и въ последне врѣме то прие твърдѣ интензивенъ характеръ. Силна агитация се водеше както въ печатъ тѣй и въ живота; отъ много градове изъ провинцията испратихъ въ Петербургъ, въ господарственния съвѣтъ ходатайствува за откриванieto на женскитѣ медицински курсове, които сж биле подписани отъ голѣмо число жени.

Това женско движение за образование прѣдизвика пълно съчувствие въ най просвѣтената частъ на обществото и на негова помощъ се яви и руското прогресивно общество, което винаги е било отзивчиво къмъ такива въпроси отъ първостепенна важность, и усилията и жертвитѣ на което напълно се възнаграждаватъ отъ ползата, която принасятъ на народа си образованиѣ рускини въ различнитѣ области на общественната дѣятелность. Тѣй щото при всичко, че въ Руссия не сжествува онова грамадно прѣимущество, което даватъ другитѣ европейски държави — политическата свобода при всичко, че тази всеподавяюща реакция бѣше твърдѣ голѣма и непрестѣпна прѣграда за всѣко колко годѣ прогресивно движение, но рускинята успѣ съ своето си постоянство въ борбата да разбие прѣградитѣ въздигнати по пътя къмъ висшето образование. На 22 Априлий т. г. втори

Цѣль се разглежда проекта за откриванieto на виспитѣ медицински курсове и тъй като средствата за устройството и поддържанieto на курсоветѣ бѣхъ усигорени, то господарствения свѣтъ рѣши окончателно да се откриятъ бившитѣ женски медицински курсове подъ название: „женски медицински институтъ“. Проектътъ за откриванieto на медицинския институтъ се разглежда първий пътъ още въ 1891 година, но тогава господарствения свѣтъ го отклони, понеже частнитѣ пожертвования не бѣхъ напълно достатъчни за устройството и поддържанieto на института, а правителството не искаше да ассигнува даже най нищожната сума за тази цѣль. Но частната и обществената инициатива не захсняхъ да осигорятъ напълно материалното съществуване на този институтъ и ето четири години съ нетърпение се очакваше по скорошното му откритие.

Не ще бѣде излишно да запознаемъ българскитѣ читатели съ условията които се изискватъ за постъпване въ института, съ неговата программа и съ правата, които се даватъ на свършившитѣ този институтъ.

Цѣльта на този институтъ е, прѣди всичко, да даде на лицата отъ женския полъ медицинско образование, приспособено прѣимущественно къмъ лѣчението на женски и дѣтски болѣсти и къмъ акушерска дѣятелностъ. Курса е петъ годишенъ (распрѣдѣленъ на 10 полугодия). Прѣподаването и произвежданieto на экзаменитѣ ще става сжщо, както и на медицинскитѣ факултети. Въ программата на прѣподаването влизатъ почти всичкитѣ прѣдмети, които се прѣподаватъ въ медицинскитѣ факултети, съ исключение само на сждебната медицина, която не влиза въ программата на института. Послѣ свършването на курса слушателницитѣ сж задължени да се занимаватъ отъ една до три години съ практика въ родоспомагателнитѣ заведения, въ специални болници и въ женскитѣ и дѣтски клиники. — За слушателници въ института се приематъ жени на възраст отъ 20 до 35 и повече години, които сж свършили курсъ въ женскитѣ гимназии или въ други равни съ тѣхъ женски учебни завѣдения и които освѣнъ това издържатъ при института экзаменъ по латински и гръцки въ такъвъ обемъ, какъвто е нуженъ за получение зрѣлостно свидѣтелство въ классическитѣ гимназии. Тѣзи, които сж свършили курса на С.-Петербургскитѣ виспи жен-

ски курсове и сж издържали тамъ экзаменъ по древни езици, а тъй сжщо тѣзи, които сж свършили курсъ въ женскитѣ классически гимназии, — които иматъ право да издаватъ зрѣлостно свидѣтелство (въ Руссия само тѣзи получаватъ „атестатъ зрѣлости“, които сж свършили классическа гимназия, а не както у насъ) се освобождаватъ при постѣпването въ института отъ допълнителенъ экзаменъ по латински и грѣцки езици. — Освѣнъ това, тѣзи жени, които не сж достигнали още 20 годишна възраст, трѣба да удостовѣрятъ при постѣпването си въ института, че на това сж съгласни родителитѣ имъ, или ако родителитѣ имъ сж умрѣли, то изисква се съгласието на настойника; тъй сжщо за постѣпването на женитѣ въ института изисква се съгласието на тѣхнитѣ мъже. — Платата за обучение въ института е 100 рубли за година.

Слѣдъ свършването на курса въ института слушателницитѣ получаватъ дипломъ съ звание „жена — лѣкаръ“ и могатъ да се занимаватъ на всѣкъдѣ съ практика, да заематъ лѣкарска длѣжностъ при женскитѣ учебни въспитателни и богоугодни завѣдения, при женскитѣ и дѣтскитѣ болници и родоспомагателни завѣдения, а тъй сжщо да завеждатъ околийски участъци, селски болници и пр. Занието „жена — лѣкаръ“ не дава право на свършившитѣ курсъ въ женския медицински институтъ да завеждатъ общи градски болници, да изпълняватъ въ тѣхъ обязанность на дежуренъ лѣкаръ, да участвуватъ въ наборни комиссии и да производатъ сѣдебно медицинска експертиза.

Не ще съмнѣние, че само единъ медицински институтъ за такава една обширна държава и за толкова милиона народонаселение, е съвършено недостатъченъ и никакъ не ще може да задоволи нуждата, която се чувствува между рускитѣ жени. Въ него ще могатъ да посѣпатъ твърдѣ малко въ сравнение съ грамадното число жаждущи за висше медицинско образование, а толкозь повече, че въ материално отношение постѣпването за голѣма часть отъ рускинитѣ ще прѣдставлява голѣмо затруднение. Отъ друга страна, отъ изложенитѣ тукъ условия за постѣпване въ института се вижда, че много голѣмо прѣпятствие се явява пакъ онзи одрипанъ классицизмъ, противъ когото още въ 60-тѣхъ години Писаревъ бѣше подигналъ цѣла буря и още тогава доказа

съвършенната негова безсмисленност и пустота. И тукъ пакъ явяватъ на сцената съвършено не нужнитѣ езици — гръцки и латински, по които се изисква экзаменъ при постъпването въ института. Тѣй като почти въ всичкитѣ женски гимназии въ Русия не се изучаватъ древнитѣ езици, то слѣдъ свършването на гимназията рускинята трѣба да се заеме съ такъвъ неблагодаренъ и отегчителенъ трудъ — съ изучаването на гръцки и латински езикъ. Всичко това руското прогресивно общество много добръ съзнава и всячески се старее, ако не съвсѣмъ да исхвърли, то поне да намали значението на този останалъ по традиции классицизмъ, който не дава на младото поколение никаква естествено историческа подготовка.

Въ това отношение заслужава внимание програмата на санитарния отдѣлъ въ VI-ия конгресъ на рускитѣ лѣкари въ паметъ на Пирогова, който ще се събере въ 1896 г. въ Кіевъ. Прѣдсѣдателътъ на този отдѣлъ е распротилъ тази программа по всичкитѣ крайща на Русия въ множество екземпляри за да могатъ всичкитѣ лѣкари, които ще участвуватъ въ този конгресъ да обсъждатъ добръ всичкитѣ въпроси, които сж указани въ поменатата программа.

Главното, на което се обръща внимание е слѣдующето :

Тѣй като числото на лѣкаритѣ въ Русия е съвсѣмъ малко по отношение къмъ огромното число народонаселение, то необходимо е да се увеличи лѣкарския персоналъ, а за тази цѣль конгресътъ трѣба настоятелно да ходатайствува: 1) да се увеличатъ числото на медицинскитѣ факултети (между прочимъ, отъ идущата учебна година въ Одеса ще се открие и медицински факултетъ), 2) да се допускатъ на медицинскитѣ факултети свършившитѣ курсъ въ реалнитѣ гимназии, на това основание, че тѣ сж несравнено повече подготвени да слушатъ медицинскитѣ науки, отъ колкото свършившитѣ курсъ въ классическитѣ гимназии, които не получаватъ никакво естествено-историческо образование и които губятъ 8 години за изучаване на съвършено безполѣзнитѣ мъртви езици — гръцкия и латинския и 3) да се допуснатъ на медицинскитѣ факултети въ всичкитѣ руски университети да слушатъ медицинскитѣ науки и да получаватъ, послѣ трѣбуемия экзаменъ, всички права и прѣимущества на медицинската служба, на равно съ лѣкаритѣ — мъже, и жени, както

женени тѣй и неженени, които прѣдставятъ свидѣтелство за свършване курсъ въ женскитѣ гимназии, институти и т. ж. женски учебни заведеия, безъ всѣко трообавие отъ тѣхъ жени нѣкакъвъ экзаменъ по свършено ненужнитѣ езици — гръцкия и латинския.

Освѣнъ това, необходимо е да се подобри и урѣди какъ прѣподаванието, тѣй и экзаменуванieto на медицинскитѣ факултети и вмѣсто практикущата се сега свършено безсмысленна система (чисто гимназическа) да се въведе системата на западнитѣ университети, отъ които руситѣ сж взели само формата, но не и истинския смисълъ на университетското образование.

Въ программата, освѣнъ това, се затрогаватъ твърди интересни и отъ голѣма важностъ въпроси, но тѣй като тѣ не влизатъ въ рамкитѣ на нашия очеркъ, то ще упомянемъ само въ нѣколко думи за заключението на поменатата програма. — Тѣй като за народа сж крайно необходими медицински, особено хигиенически познания, то конгресътъ трѣба да ходатайствува щото всѣкой единъ лѣкаръ да има право да чете въ всѣкой градъ и село на народа популярни медицински бѣсѣди. Но понеже най голѣмо значение въ дѣлото за народното здравие има народното образование и просвѣщение, то трѣба да се позволятъ на всѣкъждѣ народни четении, тѣй като именно образованието сѣставлява краежгълния камѣкъ — основание на което се гради благосѣстоянието на народа, а отъ тѣхъ — изъ образованието и благосѣстоянието — разцвѣтява истинска разумна свобода.

Но допущанието на женитѣ само къмъ медицинско образование не можеше напълно да удовлетвори руското прогресивно общество. То никога не може забрави многочисленнитѣ висши женски курсове въ 70 тѣ години, отъ които сж останали само едни жалки остатѣци въ Петербургъ — Бестужевскитѣ курсове и педагогическитѣ. Ето защо заедно съ откриванieto на медицинския институтъ, води се силна агитация и за възобновлението на нѣкогашнитѣ висши женски курсове.

Въ руското общество, между женитѣ сжществува потребность въ сериозно обставено научно образование, потребность, която отъ день на день все по ясно и релефно се проявява и въ наличността на която никой не може да

се сѣмнѣва. Тя опрѣдѣленно се е проявявала и въ прѣдишнитѣ врѣмена, когато е прѣдизвикала цѣль рѣдъ женски курсове, а не е могла да изчезне и послѣ, когато курсовѣтъ се биле закрити, и твърдѣ ясно се проявява въ постояннитѣ опитвания да се даде тѣй или инѣкъ удовлетворение на тази потребностъ.

Послѣ закриванieto на съществуващитѣ по напрѣдъ висши женски курсове, захвана да се забѣлѣзва значително увеличение слушателницитѣ на педагогическитѣ курсове, на общитѣ и специални лекции отъ различно съдържание, които случайно се откриватъ; въ нѣкои мѣста се създадоха даже особенни организации, които се стараятъ до колкото е възможно да попълнятъ огромната пустота, която се почувствува слѣдъ закриванieto на курсовѣтъ. Като примѣръ може да се укаже на дѣйстващитѣ при московското общество на възпитателницитѣ и учителкитѣ тѣй наречени колективни уроци, на които се съобщаватъ свѣдения както по физико математическитѣ, тѣй и по историческитѣ науки. — Въ разнигѣ провинциални, неуниверситетски даже градове, напр. въ Нижний Новгородъ, Тифлисъ и др. сж се устроили подобни организации, като не говоря за публичнитѣ лекции, които иматъ обикновено на всѣкъждѣ голѣмъ успѣхъ и които тѣй сжщо се явяватъ единъ отъ суррогатитѣ, тѣй да се каже, на отсъствающитѣ висши женски курсове.

Въ това отношение заслужава внимание опитването въ послѣдне врѣме да се дойде систематически на помощ на женското стрѣмление къмъ научно образование.

Въ Януарий н. г. въ Харьковъ, по съглашение между мѣстното общество за взаимно спомогание на учителкитѣ и историко-филологическото общество при Харьковския университетъ, послѣдното организира систематически курсъ по различнитѣ науки отъ историко-филологическия факултетъ. Въ този курсъ влизатъ слѣдующитѣ прѣдмети: психология, история на философията, всеобща и русска история, история на всеобщата литература, история на изкуството, география и етнография. На чело на това дѣло е поставена коммисия отъ три члена на историко-филологическото общество, лектори сж членовѣтъ на това общество, професори отъ Харьковския университетъ. Тази година имаше чтения по нѣколко отъ горѣпомѣнатитѣ прѣдмети и сж имали голѣмъ

успѣхъ; отъ идущата година числото на четенията значително ще бѣднѣе увеличени. — Тѣй щото благодарение на старанията на Обществото за взаимно спомагане на учителскитѣ и отзивчивостта на историко филогическото общество въ Харковъ вече се организираха систематически курсове за женитѣ по твърдѣ широкъ отдѣлъ на науката, като не забвяха да принесатъ искрата за възпламеняването на женското движение и въ другитѣ по важни университетски и неуниверситетски градове. Този рѣшителенъ шагъ къмъ удовлетворението ненаситната духовна жажда на руската жена и изпълнението на нравствения дългъ предъ обществото, застави интеллегенцията и отъ другитѣ градове, гдѣто по напрѣдъ е имало висши женски курсове, да се завземе енергически за издѣйствувание на тѣхното възобновление. Тѣй напр. въ послѣдне врѣме въ Киевъ по инициативата на единъ отъ мѣстнитѣ професори се състави единъ женски кружокъ, който енергически се зае да издѣйствува *систематически* женски курсове по примѣра на Харковскитѣ. Депутация отъ този кружокъ ходи при много отъ мѣстнитѣ професори, които обѣщаха своето съдѣйствие, а тѣй сѣщо и безплатно четение на лекциитѣ. Остава само да се получи разрѣшение отъ министерството за откриванieto на тѣзи курсове, което макаръ и да се получава трудно, но енергията, съ които се агитира въ полза на това дѣло и постоянството на рускията нѣма да замедлятъ врѣмето, когато въ Киевъ ще се възобновятъ съществуващитѣ нѣкога висши женски курсове.

Съ една дума на всѣкъждѣ се забѣлѣзва стрѣмление да се прѣсне свѣтлина изъ тъмнитѣ маси, забѣлѣзва се това и въ университетитѣ, между професоритѣ, които до сега оставаха глухи къмъ народнитѣ нужди и искания. Въ повечето университетски градове самитѣ професори устройватъ публични лекции по своитѣ специалности, на които се събиратъ съ стотина слушатели и които на всѣкъжде се ползватъ съ голѣмъ успѣхъ. Такива има напр. въ Петербургъ, Москва, Киевъ и мн. др. — Студентитѣ отъ Казанската духовна академия сѣстроили още миналата година лекции за арестантитѣ.

Миналата година въ Москва обществото на московскитѣ лѣкари е избрало особена коммисия, която изработила програма за четение на публични популярни лекции по медицината и естествознанието, и въ настояще врѣме тѣзи пуб-

популярни лекции привличатъ отъ день на день все повече слушатели. Въ Киевъ още отъ 1887 г. съставляватъ такива лекции при обществото на киевскитѣ лѣкаръ, освѣтъ това комиссията по устройството на тѣзи на- медицински чтения издава евтини популярни медицин- книжки особено по хигиената.

Въ Одесса още миналата година е билъ подигнатъ въ- за четение на систематически курсове по разнитѣ кло- на естествознанието, а недавно този въпросъ е билъ подигнатъ отъ ново и обществото на естествоиспитателитѣ Одесския университетъ най послѣ окончателно го рѣшава положителенъ смисълъ. Тѣзи систематически курсове ще откритъ на 15 Септемврий т. г. Въ лекционнии коми- тѣ влизатъ много отъ професоритѣ при Одесския универ- тетъ. Главнитѣ положения на тѣзи курсове се свеждатъ слѣдующето: публичнитѣ курсове се откриватъ по ра- знитѣ отдѣли на естествознанието и се четатъ въ видъ систематически курсъ, а тѣи също и въ видъ на от- дѣлни глави (лекции); срока на курсовѣтъ е полугодисненъ. Лекциитѣ ще се четатъ всѣкой день отъ 6 до 9 часа вечеръ, тѣи също и въ недѣлни дни. За всичкитѣ прѣдмети ще се взема въ семестръ 25 рубли, за единъ прѣдметъ — 3 рубли въ семестръ, и за посѣщение или лекция — 50 копѣйки. Отъ общото число на постѣпившитѣ слушателници за слу- шание на лекциитѣ се освобождаватъ 10⁰/. Курсовѣтъ, спо- рѣдъ рѣшението на обществото, ще се откриятъ само въ такъвъ случай ако числото на слушателитѣ на всѣкой прѣд- метъ срѣдне число бѣде не по малко отъ 30. Въ курсовѣтъ ще влизатъ слѣдующитѣ прѣдмети: елементарна математика, физика, неорганическа химия, химия на питателнитѣ вещества минералогия, анатомия на чловѣка, зоология, антропология, ботаника, физиология, бактерология, астрономия и психология.

Наистина, всичко това движение по своитѣ размѣри и интензивностъ не може още да се сравни съ „University Ex- tension Movement“ въ Англия, за което поменахме по горѣ, понеже то се почнало сравнително не отдавна, а отъ друга страна то трѣбва да се развива и да процвѣтѣва при съвър- шенно други условия, които сж съвършенно неблагоприятни за всѣко едно малко-много прогресивно движение на обществен- ната мисълъ, за всѣко едно стрѣлѣние къмъ подигане ум-

ственния уровень на обществото, — съ една дума руската интелегенция е принудена да работи за народното съвѣщане при условия, които сѣ диаметрално противоположни западнитѣ условия. Но за това пъкъ относително начално народно образование, безъ да се гледа на всички прѣдпоставия по, пжтя къмъ неговото прѣуспѣвание, то твърдѣ много напредна и по размѣри и по интензивность. И това много трѣбва да се дължи на разнитѣ комитети на грамотностьтъ, комиссии за устройство на народни чтения (сѣбди) и дружества за распространение на полѣзни знания.

Задачитѣ на тѣзи комитети и дружества сѣ да се грижатъ за устройството на вечерни и недѣлни училища, публични лекции, устройство на библиотеки и безплатни читалища и пр. Освѣнъ това, тѣзи комитети издаватъ разни съветни книжки изключително за народа, популярно написани съ научно или беллетристическо-повѣствователно съдържание, разпращатъ библиотеки по селскитѣ училища и пр. и пр.

Централнитѣ комитети на грамотностьта сѣ въ Петербургъ (при „Волното економическо общество“) и въ Москва (при обществото на селското хозяйство), а клонове има почти въ всичкитѣ по голѣми градове и постоянно се образуватъ нови, както въ Харьковъ, Томскъ, Нижний Новгородъ и ма. др. — Петербургския комитетъ грамотности съществува още отъ 60-тѣхъ години, слѣдъ великата реформа въ 1861 г.

Що се касае до дѣятелностьта на разнитѣ комитети „грамотности“, то ний ще се постареемъ да изложимъ въ общи черти същностьта на тази дѣятелность и нейнитѣ главни проявления, като отбѣлѣзваме въ същото врѣме нѣкои по крупни факти за по хубава иллюстрация на изложението. Всички други факти, което сѣ цѣло множество и които иматъ чисто статистически характеръ, ний никакъ нѣма да отбѣлѣзваме, понеже за това не ни позволяватъ и тѣснитѣ рамки на нашия краткъ очеркъ.

Преди всичко, трѣбва да кажемъ нѣколко думи за народнитѣ читалища, а послѣ и за народниѣ аудитории (помѣщения за четение на лекции).

При московското дружество за распространение на полѣзни знания се организираа постоянна комиссия, състояща се отъ 75 члена, която се грижи за откриванieto на безплатни читалища, както за възрастнитѣ, тъй също и за

Така, още миналата година (24 Октомврий) тя откри^{ла}
 безплатно читалище специално за дѣца съ 500 екзем-
 плари книги и около 70 пълни за нѣколко години журнала.
 Дружество е обзърнало въ послѣдне врѣме сериозно
 начин за откриване на специално читалище за работници,
 тази цѣль то е издало въззвание, съ което моли съдѣй-
 ството на интелегенцията. Първо безплатно читалище въ
 Москва учредено въ паметъ на Тургенева е било открито
 въ 1885 г., по примѣра на което въ 1887 г. открива
 въ Петербургъ двѣ безплатни читалища при съдѣйствието
 градския съвѣтъ, който имъ ассигнува по 3000 рубли
 годишна издръжка на всѣко едно отъ читалищата. Къмъ
 откриването на тѣзи читалища обществото се е отнесло
 особѣ съчувствено, за което може да се сѣди отъ това, че
 съ първо поканване е било пожертвувано отъ различни
 лица около 7—8 хиляди лева и 4165 тома книги и всѣка
 година постѣпватъ все нови и нови пожертвования. Тѣзи
 читалища сѣ прѣдназначени за работниците по разни фа-
 брики и по другитѣ промишленни заведения и за слугитѣ въ
 частни и общественни учреждения.

Въ послѣдне време при московския комитетъ на гра-
 данскостъта се е организирила тѣй сѣщо коммисия, подъ
 председателството на едного отъ професоритѣ която ще се
 занимава за устройството на общедостѣпни литературни вече-
 ринки, а тѣй сѣщо и лекции. Цѣльта на тѣзи коммисия
 е да даде на мѣстното население възможность да се
 занимава съ разумни развлечения и да придобива полѣзни
 знания. Освѣнъ това тази коммисия е влѣзла въ спора-
 зѣнание съ нѣколко фабриканти и въ недалеко бѣдѣще
 да устрой литературно-музикални вечеринки въ фабричитѣ
 за работниците. — Между учителитѣ тѣй сѣщо се за-
 бѣлѣзва силно стрѣмление да помогнатъ до колкото имъ е
 възможно на работниците и занаятчиитѣ. За примѣръ ще
 приведа отношението на директора въ полтавското реално
 училище отъ 24 Априлий т. г. къмъ полтавския окръженъ
 съвѣтъ, съ което иска материална поддѣржка за устройст-
 вото при учебнитѣ заведения, прѣимущественно при занаят-
 чийскитѣ и тѣхническитѣ училища, вечерни и недѣлни за-
 нятии по рисуването и чертането за занаятчиитѣ и работ-
 ницитѣ при разни заводи, които занятия могатъ да иматъ

примѣнение къмъ тѣзи занаяти, съ които се занима-
тъ сѣщо за устройството на курсове по техно-
по физиката, химията и пр.

Но комитетитѣ на грамотността и въ другитѣ
дове не оставатъ назадъ отъ централнитѣ комитети въ Ма-
и Петербургъ; тѣ на много мѣста сѣ открили и про-
жаватъ съ успѣхъ да откриватъ безплатни читалища
библиотеки даже и въ селата. Миналата година комитетъ
народнитѣ чтения въ Орелъ откри безплатно читалище
случай 75 годишния юбилей отъ рождението на Тургеневъ.
Освѣтъ това този комитетъ устройва различни празници
бѣднитѣ дѣца, съ цѣль да въздѣйствуватъ на дѣтския
ховенъ миръ и да имъ дадѣтъ възможность да прѣдоб-
полѣзни знания. — Тази година въ Казанъ тѣ сѣ
откри народно читалище при мѣстното общество на въз-
жанието отъ спиртни напитки, което е сполучило осъ-
това да създаде цѣль рѣдъ учреждения, които привна-
голѣма полза на бѣдното население, като напр. помѣщен-
за пиение безплатно чай, гостинница за бѣднитѣ, домъ
нощувание, народно читалище, а въ настояще врѣме то
е заело съ устройството на болница за олкохолицитѣ въ не-
леко бѣдѣще ще открие и народни библиотеки.

Съ една дума числото на безплатнитѣ читалища и би-
блиотеки, комитетитѣ на грамотността се грижатъ още
за отварянието на народни аудитории. Въ тѣзи аудитории и
свършено лсенъ и популяренъ езикъ за народа се държатъ
разни научно-популярни сказки по разнитѣ клонове на есте-
ствознанието, историята, медицината и пр. и пр. Освѣтъ
това, често пѣти се четѣтъ беллетристически произведения
на извѣстни руски писатели, даватъ увеселителни литера-
турни вечеринки, на които между другото се четѣтъ от-
къследи отъ разни пиеси и пр. и пр. — Въ Нижний Нов-
городъ напр. чтенията се раздѣлени на двѣ части: по-сѣ
сериозното иде нѣщо по легко — беллетристическо, а въ
врѣме на антрактитѣ всѣкога има или пѣние или музика.
Често пѣти чтенията се придр ужаватъ съ различни твърдѣ
демонстративни картинки, възпроизвеждани посрѣдствомъ ма-
гически фенеръ; за тази цѣль Нижегородското об-
щество за распространение на началното образование има
на распорѣждане 6 магически фенери, които се испра-

изъ околията, гдѣто стане нужда. — Такива магифенери има при всѣка народна аудитория.

Успѣхътъ на народнитѣ аудитории на всѣкъждѣ е гра-тѣ всѣкога привличатъ голѣмо число слушатели, контингентъ на които се състои отъ занаячии, слуги, а тѣй сѣщо и ученици отъ първоначалнитѣ училища. напр. въ Астраханъ още въ 1888—89 г. сж устроени народни аудитории, които още тогава сж биле посѣщавани 14,000 слушатели. Въ сжщата тази година по инициативата на славянското благотворително общество въ Одесса съществуващитѣ тогава 2 народни аудитории сж биле посѣщавани около 46 бѣсѣди и въобще сж имали около 32,000 слушатели. Въ настояще врѣме тѣзи лекции се ползватъ съ голѣмъ успѣхъ помежду мѣстното население и благодарение на помощната и просвѣтената подържка отъ страна на Одес-градско общинско управление, въ Одесса сега е построено голѣмо и великолѣпно здание, въ което се намира ауди-театра за народни чтения и което коштува повече отъ 10,000 рубли.

На много мѣста числото на слушателитѣ по нѣкога до-е било голѣмо, щото е ставало нужда да се държатъ лекциитѣ на открито, тѣй напр. въ Екатеринославъ два пѣти били четени сказки по историята на самата улица и тога сж се събирали повече отъ 8,000 души народъ. — отъ день на день числото на народнитѣ аудитории по-мно нараства. Рѣдко ще се намѣри нѣкой по голѣмъ-тъ, въ които да не се открила народна аудитория, а на-много мѣста има открити и изъ селата.

Сжщото може да се каже и относително недѣлнитѣ учи-та. Тѣ отъ день на день се увеличаватъ и все повече и-че печелятъ симпатиитѣ на бѣдното работно население, то не можеше да не разбере, каква грамадна полза му-насятъ тѣзи училища. — До колко голѣма е привързан-остта и любовта на населението къмъ недѣлнитѣ училища-же да се сѣди отъ слѣдующия случай: въ гр. Черниговъ-имало недѣлно училище, което се е завеждало отъ учи-титѣ въ тамкалпната гимназия и благодарение на тѣхното-долюбие и ревностъ е могло напълно да придобие съчув-твенето на бѣдното население, което съ радостъ е ходило-къзз недѣля въ това училище. Но интригитѣ, както на всѣ-

кадѣ, и тукъ не отсъствуваха. Донесли на надлѣжността, че това училище служи за разпространяване на идеите за правителството революционни идеи и това е било достатъчно за да се тури край на неговото съществуване. Руското правителство, което се бои отъ сѣнката си, получаваха на такъвъ страшенъ доносъ моментално крива това училище и на слѣдующата нелѣпа, когато ученицитѣ дошли съ книжкитѣ си въ училището, съобщили че то е вече затворено. — Трѣба човѣкъ да е билъ такъвъ види сълзитѣ и даже оплакванията на тѣзи 50 годишни ученици, за да може да си прѣдстави до колко е била силна жаждата за образование и любовта къмъ тѣзи недѣлни лица, които имъ отваряхъ очитѣ и имъ даваха масса познания. Горкитѣ съ слъзи на очи съ умолявания имъ отворятъ пакъ училището, но всичко напразно, защото това не зависеше отъ основателитѣ и организаторитѣ на това симпатично и благородно учреждение, а отъ същото реакционно правителство съ цѣла плеада шпиони, на тѣзи пълнолѣтни ученици съ погукани ръцѣ и съ грамаденъ трудъ отъ 16—18 часа плащатъ тѣжки и прѣтѣжки данъци.

Освѣнъ това, комитетитѣ на грамотността се грижатъ тѣжко и за ученицитѣ, особено отъ първоначалнитѣ лица. За тази цѣль тѣ устройватъ въ недѣлнитѣ дни разни полѣзни бѣсѣди специално за ученицитѣ отъ първоначалнитѣ училища, а за по възрастнитѣ се устройватъ бѣсѣди, които иматъ за цѣль да ги запознаватъ прѣимущественно съ литературата. Отъ друга страна, при комитетитѣ на грамотността съ организирани особенни комиссии, които се разпрѣждатъ съ помощитѣ, които се даватъ отъ комитетитѣ на бѣднитѣ ученици. Такава една комиссия при Московскитѣ комитетѣ на грамотността, между другото, е открила гостиници при 20 училища, въ които съ стотина бѣдни ученици се хранятъ безплатно. — А за да могатъ ученицитѣ да си доставятъ учебници за ничтожна цѣна, комитетитѣ на грамотността откриватъ различни книжарници, въ които продаватъ разни книжки и учебници за много по малка цѣна, отъ колкото въ другитѣ частни книжарници.

Но комитетитѣ на грамотността не забравятъ и учителитѣ и учителкитѣ и по тѣхна инициатива се устройватъ разни учителски дружества за взаимно спомоществуване. Тѣхъ нап

и такава едно дружество въ Нижний-Новгородъ сж : се помага на учителитѣ съ парични пособия и да имъ даде занятие, ако останатъ безъ такова и 2) да се спомогне за попълняване на тѣхнитѣ педагогически познания за таки цѣль дружеството устройва библиотека, педагогически музеи и пр., а тѣй сжщо открива клонове въ околията. Тѣ да оказватъ подѣдржка на главнитѣ проводници на просвѣщеніето въ народа, комитетитѣ на грамотността въ селата въ време захванахъ да основаватъ и по селата библиотеки, специално за учителитѣ, за да могатъ да се ползватъ отъ учителите, които въ много случаи нѣматъ нищо друго освѣнъ едни учебници.

Тука му е мѣсто да констатираме единъ фактъ, който, една страна, много ясно показва какви сж отношенията между русскитѣ градски съвѣти къмъ учителската организация въобще и който трѣба да се показва за примѣръ на единъ градски съвѣтъ, а отъ друга страна той показва, до колко нашитѣ, — бѣлгарскитѣ градски съвѣти не разпознаватъ своята роль и назначение. Ето този случай: тѣзи съвѣти преди Великъ-день Казанския градски съвѣтъ постановили да се отпустне на учителитѣ и учителкитѣ въ града парично парично пособие предъ видъ на това, че много малко отъ тѣхъ, вслѣдствие на незначителната плата, която получаватъ отъ учителствуванието си, търпятъ въ материално отношение силна нужда, не само презъ такива голѣми празници, Великъ-день и др., но и въ всѣко едно време. За тази целъ градския съвѣтъ ассигнува 800 руб., при това изпълнението на туй постановление е било възложено на особенна комисиия, която се е съставила изъ помежду самитѣ учители.

При това, тука е важно туй, че попечителтъ на училищата и губернаторътъ сж искали да не се отпуща пособие на всички нуждающи се учители, а само на тѣзи, които пожелали мисли че сж благонадѣжни въ политическо отношение (а по бѣлгарската партизанска терминология това може да се изрази съ думитѣ: „само на тѣзи да се даде, които сж лоялни нашитѣ!“). Но градския съвѣтъ, въпрѣки всички тѣзи основателни претенции на високопоставенитѣ и въпрѣки всички заплашвания отъ страна на администрацията, рѣшава да се отпуснатъ пособия на всички нуждающи се учители безъ да обърща ни най малко внимание на тѣхнитѣ възгледи и убѣждения.

Този благороденъ и разуменъ постъпкъ на градски съветъ неволно натрапва на човѣка сраменостъ! Нашитѣ градски съвети, не само че не помисловатъ за нѣкакви си извънредни пособия, мизерни заплати, които получаватъ нашитѣ народни не се исплащатъ редовно и за да ги получатъ често пѣти сж принудени да подаватъ нѣколко писания до министерството, а въ продължение на това тѣ сж подвържнати на най силни бѣдствия. Нашитѣ съвети третиратъ учителитѣ не като възпитатели на щитѣ наши граждани, а като прости аргати; тѣхната напълно зависи отъ кефа на единъ невежественъ който ги разиграва както си иска. — Ами да казваме неприкосновеността на тѣхнитѣ убѣждения! — Учителитѣ!... На тѣхъ не имъ позволяватъ да мислятъ тѣ не могатъ да иматъ свое мнѣние. Тѣ непрѣменно винаги трѣбва да сж отъ „нашитѣ“, защото при всѣмъ смѣняване на градскитѣ съвети рискуватъ да имъ мѣстото. Съ една дума тѣ винаги трѣбва да сж „наши“ — Какво може да се очаква и въобще какво може да искаме отъ такива възпитатели, въ които отсъствува какъвъ самостоятеленъ духъ и инициатива, въ които заглушава всѣко самостоятелно проявление, отъ които послѣ, се отнема всѣко истинно човѣческо достоинство. — Такива възпитатели, които не се ползватъ съ пълна свобода на своитѣ политически убѣждения и които сж усигорени въ економическо отношение, жертвуватъ своитѣ най мили възгледи и убѣждения за да иматъ само кусокъ хлѣбъ, такива възпитатели, никога не могатъ да дадатъ полезни членове на обществото и добри общественни дѣятелности.

Това между другото, а сега струва ни се, че не бѣде лишно да приведемъ нѣколко цифрови данни за дѣятелността на комитетитѣ „грамотности“. За примѣръ вземемъ петербургския комитетъ.

Издателската дѣятелность на този комитетъ се проявява 10—12 години, въ продължение на които е издадено около, 1,300,000 екземпляра (58 названия) книги. Освенъ това много книжки, а особено на подобритѣ руски автори на брой около 350,000 сж прѣтърпели 3 то и 4-то издание.

Въ продължение на своята дѣятелность този комитетъ е разпространилъ по селскитѣ народни училища и въобще изъ народа повече отъ 1,000,000 книжки. Дѣятелността на този комитетъ особено се усилва въ послѣднѣ врѣме.

Въ 1894 г. комитетътъ е распродавалъ а тѣй сжщо давалъ е распространилъ изъ народа 200,000 тома, а е издалъ 24 названия въ количество около 500,000 екземпляра. — Освенъ това въ сжщата 1894 г. този комитетъ е учредилъ една специална коммиссия, която да изработи программы за издаването на народни книжки по различнитѣ отрасли на науката. Тази коммиссия е съставила вече программы по руската история, по всеобща история, по промишленность, метеорология и по физическа география. Тѣзи программы освенъ, че сж отъ голѣма важность за непосредственната дѣятелность на комитетъ, но тѣхното публикуване несъмнѣнно ще окаже сериозно влияние за оживляването на издателската дѣятелность и на другитѣ издатели. — Безъ да чака да се съставятъ всичкитѣ программы, издателската коммиссия въ послѣднѣ врѣме рѣшава да се почне за сега издаването на елементарни систематически курсове по различни отрасли на знанието, като ги направи кратки толкова, колкото да не повредятъ на живостта и обстоятелността на изложението. При това съ тѣзи елементарни курсове ще се стараятъ да дадатъ на читателя такива необходими основи на знанието, които въ сжщото врѣме сж способни да прѣдизвикатъ въ читающия любознателность и опредѣленно желание да се запознае основателно съ този или онзи наученъ въпросъ.

Въ 1894 г. петербургския комитетъ усили тѣй сжщо своята дѣятелность по устройството на народни библиотеки. Още въ началото на 94 г. комитетътъ се постара да събере достатъчно пожертвования, за което той напечата разни публикации въ вѣстниците, а тѣй сжщо и възвания къмъ интеллигенцията. Въ Априлий т. г. възванията за помощ на народнитѣ читалища и библиотеки, на които е било напечатано кратко съдържание на правилата за народнитѣ читалища се разпространили на всѣкъ брой около 50,000 екземпляра и свѣдения за тѣзи учреждения сж биле разнесени по всичкитѣ краища на Русия. И наистина, руското общество се отнесе твърдѣ съчувствено къмъ това дѣло и отъ всѣкъ захванахъ да испращатъ пожертвования; даже отъ най отдалѣченитѣ губернии,

като задкаспийскй край, Финляндия и много др. се получили масса пожертвования. Отъ Априлий до сега суммата на пожертвуванията надмина 26,000 руб. и постоянно продължаватъ да се получаватъ все нови и нови пожертвования. Комитетътъ се обръща съ въззвание и къмъ земствата (наши окръжни съвѣти) и моли тѣхното съдѣйствие за откриването на народни читалища и библиотеки за което комитетътъ се обѣщава да даде за всѣко читалище, открито отъ земствата, книги за 250 рубли. По голѣмата частъ отъ земствата съчувствено се отзовахъ на прѣдложението на комитета, като асигнуваха отъ своитѣ средства, а тѣй сжщо като привлѣкоха и срдствата на селскитѣ общества, и по този начинъ придадохъ твърдѣ здрава основа на почнатото дѣло. Независимо отъ непосредствения резултатъ, подигнатия отъ комитета въпросъ за устройството на народни читалища прѣдизвижа цѣль редъ, свършено независащи отъ комитета, парични сборове за сжщото дѣло въ различни губернии. По този начинъ възниквахъ твърдѣ много читалища, учредени отъ земствата, отъ частни лица и общества, отъ селскитѣ общества и пр. Общото число на тѣзи читалища прѣвишава даже числото на онѣзи читалища, които се учредяватъ отъ земствата при непосредствената помощъ отъ страна на комитета.

Заблѣжителенъ фактъ въ дѣятелността на С.-Петербургския комитетъ се явява прѣдприетото отъ него изслѣдване на свърѣменното състояние на народното образование въ цѣля Руссия. Необходимостта отъ такова изслѣдване въ настояще време се чувствува особено силно. Въпроситѣ за всеобщо образование, за външно и вътрѣшно подобрене на народнитѣ училища, за училищнитѣ библиотеки и бѣсѣди, за недѣлнитѣ училища, за народнитѣ библиотеки и пр. и пр. се обсъждатъ на всѣкъдѣ. Планътъ за изслѣдване е съставенъ и за тази цѣль по всичкитѣ училища сж разпратени бланки, на които ще се пишатъ всички нужни подробности отъ самитѣ учители или въобще отъ лицата, които завѣждатъ какво да е училище. Прѣдприетото отъ комитета изслѣдване ще послужи, като основа, за послѣдующето издаване на ежегодници по народното образование, които ще заключаватъ въ себе си всичкитѣ главни статистически данни по народното образование за опредѣлена година, обзоръ на дѣятелността

разни комитети и общества, нови узаконения и распорѣж-
даня по народното образование и пр. и пр.

Между другото, този комитетъ води твърдѣ обширна
трѣбиска съ разни учреждения и отдѣлни лица, въ която той
дава различни справки и указания по народното образование
(повече отъ 3000 исходящи писма).

Въ заключение, относително дѣятелността на комитетитѣ
„грамотности“, трѣбва да отбѣлежимъ още единъ твърдѣ за-
бѣжителенъ фактъ, а именно силното стрѣмление и аги-
тация въ полза на всеобщото народно образование. Този
въпросъ за всеобщо или задължително първоначално обра-
зование е билъ подигнатъ първи пътъ още въ 1864 г. и
послѣ отново възбуденъ въ 1876 г. а въ настоще врѣме
той трети пътъ се подига, но съ още по голѣма сила. За
тази цѣль при комитета „грамотности“ на московското селско-
хазййствено общество се е организирила особена коммисия
по въпроса за всеобщото образование, прѣдсѣдателя на която
се е обърналъ къмъ всичкитѣ губернерски статистически комитети,
да дадѣтъ свѣдения за числото на учителитѣ, ученицитѣ и
училищата въ всичкитѣ губернии. Тѣзи данни за положението
на народното образование ще послужатъ за материалъ при
разработванието на въпроса за всеобщото образование. А
въ началото на Май т. г. самия този комитетъ „грамотности“
при московското общество на селското хазййство е рѣшилъ
да образува въ всерусското селско-хазййствено изложение
въ Москва, което се устройва отъ самото общество, особенъ
отдѣлъ по народното образование.

Настоящето врѣме въ Руссия се характеризира, както
казахме, съ усиленъ и всестраненъ интересъ къмъ народ-
ното образование. Русското общество съзнава, че безъ ус-
пѣшното разрѣшение на този въпросъ, крайно сж затрудни-
телни по нататашнитѣ крачки по пътя на общественото
и економическото развитие на народа и за това цѣльта на
този отдѣлъ по народното образование въ селско-хазййст-
венното изложение е да се изложи миналото и съврѣменното
състояние на първоначалното народно образование въ Руссия
и до колкото е възможно да се прѣдстави желателното не-
гово положение въ най близко бѣдѣще. Комитета на грамот-
ността се обърна за това къмъ всички лица и учреждения,
на които сж скжпи интереситѣ на народното образование, да

приематъ участие въ изложението по единъ или други пунктъ отъ программата на отдѣла по народното образование. Вкратцѣ программата на отдѣла се свожда къмъ слѣдующето: I *статистика на първоначалното образование*: а) источники на първоначалното образование въ Руссия по статистическитѣ данни; б) движението на първоначалното образование въ послѣдне врѣме и съврѣменното му положение. II. Състоянието на градскитѣ и селскитѣ първоначални училища отъ разни типове и вѣдомства, а тѣй сжщо школитѣ „грамотности“, паралелни и филиални отдѣления, училища: фабрични, вечерни, недѣлни, повторителни, забавачници и др.: а) Свѣдения за распредѣлението на учителитѣ по полъ, материално обезпечение, занаятия и условия на тѣхния общественъ и духовенъ животъ и б) Данни за числото на ученицитѣ, распредѣлението имъ по полъ, възраст, съсловия и пр. III. Сподогателни учреждения, които служатъ за укрѣпване на грамотността въ народа: а) библиотеки, б) публични народни бѣсѣди и в) народни театристипически селски, народенъ театръ, фабрични и солдатски театри и пр. и пр. — Съ една дума това изслѣдване ще послужи за събиране даже и най нищожнитѣ факти изъ руския животъ, които право или косвенно влияятъ на народното образование.

Въобще въ русското общество въпроса за всеобщо образование на пълно е съзрѣлъ и чака по скорешното си разрѣшение. Още миналата година въ околийскитѣ и губернскитѣ земски събрания въпроса за всеобщото образование зае важно мѣсто въ земскитѣ постановления и сега се счита за дневенъ въпросъ въ всичкитѣ почти губернии.

Тука му е мѣстото да забѣлѣжимъ, че освѣнъ комитета на грамотността, не по малка роль въ дѣлото на народното образование сж играли и играятъ земскитѣ събрания (окръжни съвѣти). — До втората половина отъ царствованието на Александра II всичкитѣ народни училища сж биле черковно-енорийски (т. е. намирали се подъ вѣдомството на духовенството), а въ 1874 година тѣ ставатъ чисто земски. Въ врѣмето на Александръ III училищата ставатъ пакъ черковно-енорийски, но при това подъ вѣдомството на земствата останахъ и свои училища. До ввежданieto на земствата (1874 г.) всичкитѣ народни училища сж се намирали въ твърдѣ платевно състояние и населението се

стасало къмъ тѣхъ съ пълно недовѣрие. Следъ като по-
ставятъ такова печално наслѣдство, земскитѣ събрания енер-
гично се завзематъ, както и въ другитѣ области на своята
деятелностъ, за урѣжданieto на училищното дѣло: основа-
ватъ различни училища, откриватъ масса школи „грамотно-
сти“, читалища, библиотеки и пр. и пр. Въ настоящее
време земствата, както и по-напрѣдъ, продължаватъ да по-
лагатъ голѣми усилия за распространението и подобренieto
на народното образование и въ нѣкои мѣста сж направили
и голѣми успѣхи въ това отношение. Ний казахме, по-
срѣдъ, че когато петербургския комитетъ на грамотността
успѣхъ да усили дѣятелността си по снабдяването съ книги
народнитѣ училища и по устройството на специални народни
библиотеки, то земствата не забавихъ да се притекжтъ на
помощъ народу и въ настоящее време въ нѣкои отдѣлни
райони съществуватъ въ твърдѣ значително число такива би-
блиотеки, тъй напр. въ една само Сапожковска околия има
повече отъ 50, въ Херсонска 40 и т. н. въ много други
окружности. Въобще въ настоящее време нѣма ни едно земство,
което да не отдѣля извѣстна сума отъ бюджета си за това
народно дѣло: А до колко земствата се грижатъ за прѣуспѣва-
нето на народното образование и до колко тѣ сж щедри
въ това отношение, може да се сжи по това, че руското
правителство ассигнува за първоначалното народно образова-
ние само 2,000,000 рубли и то само на едни черковно-ено-
риѣски училища (въ послѣдне врѣме новия императоръ е
разрѣшилъ на тѣзи енорийски училища една субсидия отъ
700,000 р), а земствата и други частни общества харчатъ
за първоначалното народно образование повече отъ 13,000,000
рубли.

Но безъ да се гледа на всички грамадни субсидии и
поддржки отъ страна на правителството, черковно-енорий-
скитѣ школи никакъ не могатъ да завоюватъ съчувствието на
населението, и все таки най главни разсадници на народното
образование се явяватъ земскитѣ и градски школи, и тѣ сж
достигнали най голѣмъ успѣхъ както въ количественно, тъй и
въ качествено отношение. Типътъ на първоначалното училище
въ земскитѣ губернии, се явява въобще най цѣлесобразенъ,
и това училище си завоюва все повече и повече симпатията
на населението. — Руското правителство много пжти се е

опитвало да привлече земствата къмъ енорийскитѣ училища и да имъ подѣйствува, щото тѣ да подкрѣпятъ въ материнско отношение тѣзи училища, но никога не е могло да сръснѣе съчувствие отъ страна на земствата, които освѣнѣе, че намиратъ никакво прѣимущество въ енорийскитѣ училища предъ земскитѣ, но ги считатъ поставени на съвършенно лъжлива основа и като такива, тѣ не намиратъ за нужно имъ даватъ нѣкаква материална поддръжка.

Въ заключение ще кажемъ, че главното внимание на земствата въ послѣдне врѣме е обърнато къмъ школитѣ „грамотности“ и къмъ въпроса за всеобщото образование. Земскитѣ почти земства настоятелно ходатайствуватъ, щото школитѣ „грамотности“ да се турятъ подъ непосредственото вѣдѣние на самитѣ земства, а не подъ вѣдомството на разни попове. Ходатайствата за въвеждане на всеобщото образование, тѣй сѣщо постоянно се увеличаватъ и настоятелно иска отъ всичкитѣ земства. А за рѣшението на този въпросъ за всеобщото образование земствата ходатайствуватъ да се позволи сбиранието на учителскитѣ събори и въобще да се отстранятъ всички административни прѣпятствия за организирането на такива събори, тѣй като въ това отношение тѣ именно сѣ най компетентни и прѣдставляватъ единъ отъ най добритѣ способности за запознаване съ недостатѣцитѣ и най близкитѣ нужди на школното дѣло.

Дѣйствително, всѣкому въ Руссия сѣ извѣстни гражданскитѣ услуги, които земствата оказватъ на народното образование; но безъ да се гледа на всички тѣзи заслуги на земствата, а тѣй сѣщо и на тѣхнитѣ (земскитѣ) народни училища, които се явяватъ едни отъ най добритѣ въ всѣко едно отношение, при все това, казвамъ, русското правителство, както трѣба и да се очаква, се отнася къмъ тѣхъ съ голѣмо недовѣрие. Хубава иллюстрация на това може да послужи факта, че правителството се постара да измѣни положението отъ 1874 г., по което членовѣтѣ за училищнитѣ свѣти само се избирахъ, и съ друго едно положение отъ Май 1894 г. то подчини училищнитѣ свѣти на администрацията, като установи, че избранитѣ членове само тогава ставатъ дѣйствителни, когато ги потвърди мѣстния губернаторъ, който, ако избранитѣ лица му се покажатъ неблагонадѣжни, не ги потвърждава.

Но безъ да се гледа на всички тѣзи репресивни мѣроприятия отъ страна на правителството, земскитѣ училища сподручихъ напълно да придобиятъ съчувствието на населението и отъ день на день все повече и повече се развиватъ. Благодарение на честнитѣ и високитѣ стрѣмления и грижи на рускитѣ земства, просвѣщението въ Руссия успѣ да пустне дълбоки корени въ народното съзнание!

Съ това ний свършваме нашия кратъкъ очеркъ.

Въ общи черти ний видѣхме въ какво именно се състои дѣятелността на разнитѣ комитети „грамотности“, дружества и земства, каква полза сж принесли тѣ на руския народъ и какво сж направили въ дѣлото на народното образувание. Ний разгледахме отчасти и енергичната дѣятелност на руската интелигенция въ това поприще за народното пробуждане. Резултата отъ тази дѣятелност на интелигенцията е това, че народниѣ школи устояхъ да придобиятъ съчувствието на населението, което отъ своя страна имъ дава важна правствена и отчасти материална поддръжка, освѣнъ това съ своята дѣятелност интелигенцията все повече и повече привежда въ движение индеферентниѣ членове на обществото и по такъвъ начинъ постоянно попълнява и разширява своитѣ редове.

И наистина членоветѣ на руската интелигенция, на самото общество свѣто изпълняватъ този си дългъ, като не се спиратъ предъ никакви жертви. Всички еднакво съдѣйствуватъ за прѣуспѣванието на това велико общенародно дѣло бѣзъ разлика на полъ, звание, занятие и пр. Както мъже, тѣй и жени, професори, студенти, чиновници градски свѣти, земства и пр; съ една дума всички, които се чувствуватъ въ що годѣ способни за да помогнатъ на това дѣло всички се стараятъ да подготвятъ условията, които до нѣкога ще дадатъ възможност на массата да разбере законитѣ на своето сществуване и развитие и по такъвъ начинъ да бжде възможно коренното преобразование на руский общественъ и политически битъ.

Русската интелигенция много добръ познава своя великъ общественъ дългъ предъ този многострадаленъ народъ, къмъ когото тя принадлежи и отъ недрата на когото тя е излѣзла и, който съ своитѣ усиленни трудове ѝ дава материални сред-

ства за нейното съществуване; тя много добръ разбира своята велика мисия и всъкога високо е държала знамето на прогреса и културното и социалното развитие на своя милъ народъ! Руската интелигенция всъкога се е борила неустрашимо за разпръскването на всъкаквъ мракъ и невѣжество. Нейната история прѣдставлява цѣлъ редъ отъ геройски подвизи и самопожертвувания, цѣлъ редъ отъ бурни протести противъ всѣка реакция и насилие. И безъ да се гледа на тѣзи съвсѣмъ неблагоприятни условия, въ които тя е принудена да се бори, безъ да се гледа на такава всеподавяюща реакция и на цѣла плеада шпиони, съ които интелигенцията е заобиколена, тя силно встъпва въ тази неравна борба и геройски се сражава. Тя не пропуска никакво средство да не го употреби явно или тайно, и всячески се стрѣми да отмахне всички пречки за народното пробуждане, всички прѣчки на пътя къмъ прогреса. Българската интелигенция, както и всѣка друга трѣба да черпи отъ нейната история добъръ урокъ, защото отъ нея тя най добръ ще се научи какъ да се жертвува за своитѣ идеали и народното благо и какъ да се бори съ всѣка реакция и произволи, които изобилствуватъ у насъ!

18 Май 1895 год.

Р. А.

Въ допълнение на горѣказаното ний не можемъ да не упомянемъ въ нѣколко думи за едно крупно проявление въ умствения животъ на Русия, което се явява откликъ на онова грандиозно движение за разпространение на университетското образование на западъ, а особено въ Англия и С. Америка — „University Extension — Movement“. Думата ни е за едно ново опитване на руската интелигенция да разпространява университетското образование посредствомъ домашно четение по специално изработена за тѣзи цѣль програма и подъ ръководството на опитни въ това отношение лица. Инициатива за това дѣло е дало Московското общество за разпространение на технически знания, при което се е основало особена коммисия за организиране на домашно четение. Цѣльга и задачата на тази коммисия е да помогне на тѣзи лица, които желатъ посредствомъ домашно четение да попълнятъ празнинитѣ въ своето образование, а тѣй също да способствува за

самообразование. Въ сферата на общообразовател-
 зания, комиссията прѣдлага своето ръководителство
 на тѣзи лица, които желаятъ сериозно и основателно
 запознаятъ съ единъ или други наученъ отдѣлъ, но
 възможностъ да изучаватъ този отдѣлъ въ нѣкое висше
 Съ една дума посредствомъ домашно четение подъ
 руководствомъ на комиссията всѣкой желающъ ще може
 рие, тъй да се каже, единъ или други факултетъ, по-
 или други отдѣлъ на науката. За тази цѣль комис-
 се е заела съ издаването на програми за домашно-
 които съотвѣтствуватъ на програмитѣ въ универ-
 и въобще въ разни висши училища. За сега ком-
 е приела на себе си ръководството на домашното
 по слѣдующитѣ отдѣли: 1) физико-химически науки,
 биологически, 3) философски, 4) юридико-економически, 5)
 чески и 6) литература.

По всѣкой единъ отъ тѣзи отдѣли комиссията е съ-
 ла програма за систематическо четение разпредѣлена
 години. Въ края на миналата 1894 г. излѣзе програм-
 за 1-та година по всичкитѣ 6 отдѣла (за едно непро-
 тателно време тя излѣзе и второ издание). Комиссията
 старала да упрости до колкото е възможно програмата
 и я направи общедостѣпна.

Всичкитѣ указания на комиссията сж съставени тъй, че
 тъхъ ще могатъ да се ползватъ лица отъ три категории:
 Тѣзи лица, които съвсѣмъ не сж имали възможностъ да
 аватъ правилно средно образование, но малко много сж
 инали да четятъ сериозни книги съ популярно-научно
 жание 2) тѣзи лица, които сж свършили срѣдно учебно
 чение, но не сж получили висше образование и 3) тѣзи
 които сж свършили висше учебно заведение, но които
 ижелали да си освѣжатъ съ помощта на комиссията
 ченитѣ знания, да си попълнятъ празнинитѣ или да
 ъбнятъ нови свѣдения въ неизвѣстнитѣ на тѣхъ отдѣли
 науката.

Програмата се раздѣля на двѣ части. Въ първата частъ
 азаватъ подробно програмитѣ на всичкитѣ 6 отдѣла, а
 всички пособия, които сж необходими за изучаването
 стѣтвующия отдѣлъ, а тъй сжщо и много други спо-
 елни пособия. Освѣнъ това въ програмата се прави

кратък разбор на необходимите пособия, като се кои глави въ едно пособие сж разработени по добръ сж разработени подобрѣ въ другитѣ пособия, които като допълнителни. Освѣнъ това на читающия се внимание на важнитѣ моменти въ изучаването на всѣко отдѣлъ, а тъй сжщо има масса провѣрочни въпроси, на читающия трѣба да се старае да отговори; задаватъ се сжщо и разни теми на желающитѣ, които следъ като обработятъ могатъ да ги испратятъ на комиссията за цензиране. Въ втората частъ на тази программа сж

ложени программитѣ за четение по отдѣлни специални въпроси. Ръководството на тази комиссия при домашното четение може да се сведе къмъ слѣдующето: 1) читателитѣ могатъ да се обръщатъ къмъ комиссията за разяснение на нѣкои недоразумѣния, които могатъ да срѣщнатъ при четенето или които могатъ да възникнатъ при занимаването съ зададенитѣ имъ теми и 2) тѣ могатъ да прѣдставятъ на комиссията за рецензиране самостоятелни писмени работи или отговори на провѣрочнитѣ въпроси, които сж положени въ программата. За недостатъцитѣ на тази программа които не липсватъ и тука, както и въ всѣко първо издание, ний нѣма да говоримъ.

Ний прѣпоръчваме на нашата жаждуща за самообразование младежъ тази программа, която ще имъ бѣде като единъ пѣтеводителъ въ трудния пътъ къмъ изработването на ясно опредѣлено миросъзерцание, толкозъ повече, че всѣки отъ необходимите пособия, които се рекомендуватъ въ программата сж на русски езикъ, който въ всякой случай е на насъ повече извѣстенъ отъ колкото всѣкой други иностранный езикъ. Никой не може да отказва културното и социално значение на самообразоването и тъй като то ся явява като трѣбностъ напълно естествена и законна, която освѣнъ това обладава и морална санкция, то непрѣменно трѣбва да ѝ се даде пълень просторъ и свобода за нейното удовлетворение. Но едно само удовлетворение на тази напълно естествена и симпатична погрѣбностъ не е достатъчно; това удовлетворение трѣбва освѣнъ това да става по единъ цѣлесъобразенъ начинъ, ако искаме да не остава безплодно. „Грѣшката въ опредѣлението на цѣльта, която трѣбва да има самообразованието, казва Н. Карѣвъ въ своитѣ писма къмъ учащата

младежъ, или грѣшкитѣ въ избора на пътя, който води до тази цѣль, могатъ еднакво да окажатъ сѣдбоносно влияние на практиката на самото дѣло“. — Ето защо ний прѣпоръчваме на нашата учаща се младежъ и въобще на всички младежъ, жаждуща за самообразование, тази программа която ще ги прѣдпази отъ четение на разни нецѣлесъобразности съ които изобилствува нашата литература и ще ги въведе къмъ добра систематизация на знанията и къмъ работването на „пълно и стройно миросъзерцание“.

Р. А.

„Искусство за народа“

(P-anem et circences. Lie burgerliche Kunst und die besitzlosen Volksklassen. Von D-r Emil Reich. Leipzig. 1892).

Отъ П. Морозовъ.

Въ единъ отъ роскошнитѣ салони на виенския исторически музей е изложена една картина, която никакъ не бие на очи и обикновенно не бива забѣлѣвана отъ повечето посетители; тя е произведение на одавна починѣлия виенски художникъ, Дангаузера, написана въ 1836 г. Казва се „Расипане на Ламара. Както Бонифаций Веронезе, който дѣйствиущитѣ на тая притча е изобразилъ не въ библейско облѣкло, а въ облѣкло и обстановка на своето време, така и виенския художникъ е прѣнесълъ мѣстото и времето на дѣйствиущитѣ въ онѣзи обстановка, между която той самъ е живѣлъ и дѣйствувалъ. Въ картината си Веронезе е прѣдставилъ само весела гошавка, въ която главното внимание на зрителя се съсредоточава именно на пирующитѣ; тогава когато Дангаузеръ по дълбоко е проникналъ въ истинския смисълъ на Евангелския расказъ: въ картината си той е прѣдставилъ силната противоположностъ между блѣскавото богатство и безпомощната сиромашия, и на зрителя ясно е, въ коя страна сж отправени съчувствията на художника. На Дангаузера е неизвѣстна онѣзи хладна и безучастна обективностъ, която поставя за основно начало „искуството за искусства“; той е вложилъ въ картината цѣлата си душа, и при туй има смѣ-

лостта да си оставя пакъ субективенъ; но същеврѣмъ можемъ го нарече и тенденциозенъ, защото той рисува художникъ, а не като агитаторъ, не усилюва контраста, предѣля свѣтлината и сѣнката безъ несправедлива единичностъ, а просто, прѣдставлява работата тъй, както я види ежедневно всѣки, който има очи. И ако, въпреки всичко това, неговата картина се покаже на нѣкои класи отъ обществото оскърбителна, то толкозъ по злѣ за тѣзи

Предъ васъ сж нѣколко души, които сж се събрали весела гощавка въ раскошенъ салонъ, украсенъ съ цѣлѣ картини. На трапезата — най истѣнчени ястия и най-сладка вина. Единъ отъ пирующитѣ, красивъ момъкъ, мечтателъ, дрънчи струнитѣ на лютната; други пъкъ — дебелякъ — слаждава се отъ яденіето . . . И изведнажъ се явява несподяненъ гостъ: на салонскитѣ врата се показва жалка фигура на измжченъ и испокисанъ старецъ — сиромасъ, съ плахо умолителенъ погледъ; сиромасъ се надѣе, че отъ остатѣ на тѣзи раскошна трапеза, ще хвърлятъ въ продупчената смачканата му шапка, която той протяга напредъ. Но единъ залъкъ хлѣбъ . . . Но, погрѣшилъ вратата! Дамитѣ съ кресъкъ скокватъ отъ мѣстата си, кучето рѣмжи и е готово да се хвърли изъ подъ трапезата на несподяненъ гостъ, а лакея — негръ вече тича къмъ вратата да го испѣди. . . . На този пиръ той нѣма мѣсто, както и на жизнения пиръ. Гледанието картини и слушанието музика следъ яденіе, — както се изразяватъ гоститѣ на богатия търговецъ въ една отъ пиеситѣ на Ибсена, — „много добръ дѣйствува на пищеварението,“ но да видишъ подобно вмжжаваніе на груба дѣйствителностъ въ мирното огнище на изящни и щастливи хора, — е много неприятно и разваля расположението на духа и желудѣка. Щастливитѣ хора, може би, сж доста мекосердечни и по нѣкога не имъ прѣчи да не даждѣ милостиня; но тѣ никакъ не желажѣ да го беникожатъ когато обѣдватъ. Не се ли може поне една мипута да обѣдѣтъ спокойни отъ житейскитѣ тревоги и безъ пречки да се наслаждаватъ отъ всичко радостно и приятно, което животъ дава на своитѣ любимци?

Тѣзи картина на Дангаузера сжщо и въ наше врѣме не е изгубила своята съврѣменностъ, както и въ врѣмето на художника, — сжщо както и въ онуй врѣме, когато и

е била разказана притчата за Лазаря. Истина, въ по-сѣдне врѣме на всѣкѣждѣ по Европа, макаръ и твърдѣ бавно, въпроса за участъта на онеправданитѣ хора начева сѣ повече да интересува обществото и политическитѣ дѣятели; разбира се, ни единъ беспристрастенъ наблюдателъ, като ижеда тѣзи първи опити за правилно поставяне на въпроса, нѣма да почне да фантазира за „укрепяване на зданието“ и близостта на сериозни общественни преобразувания. Картината на Дангаузера сжщеврѣменно може да служи и единъ видъ символъ не само за отношенията на меншеството къмъ болшинството, но и за онова положение, каквото ще заематъ общественитѣ въпроси въ широката област на искусствата, защото тия въпроси и тѣкъ се явяватъ като несподявени и неприятни сиромаси, на които глѣдатъ съ ужасъ и отвращение и отъ които се мжчатъ по скоро да се избавятъ, както се отдалѣчаватъ отъ „тѣснитѣ граници на живота, — въ царството на идеалитѣ“. По мнението на повечето художествени критици и естетици, вънкашната житейска борба не трѣбва да има откликъ въ областта на искусствата; тѣзи областъ трѣбва да си остане затворенъ храмъ, въ когото не прониква уличния шумъ. Мѣстото на общественитѣ въпроси е въ парламента, а не въ галерията на живописѣта; па даже и въ театра; ножа на скулптора, кистѣта на живописеца, перото на поета, трѣбва да служатъ не на „врѣменното“, а само на „вѣчното“ . . .

Тѣй е въ теория. Но било ли е нѣкога тѣй въ дѣйствителностъ? Не, никога. Напротивъ, въ всички епохи на човечния животъ на човѣчеството религиозната, политическата и общественната злоба на деня, всѣкога по единъ най силенъ начинъ е влияла на художника, и искуството всѣкога е било на служба у силнитѣ на тоя свѣтъ; така щото, най-насътне се състави убѣждението, че то може да цѣвти само тамъ, гдето има меценати. Въ срѣднитѣ вѣкове отъ началото служеше на църквата, сетнѣ — на рицарството; въ епохата на възражданието папитѣ и дребнитѣ италиански князе обѣхъ най ревностнитѣ покровители на изящнитѣ искусства, които пакъ, (тия послѣднитѣ) отъ своя страна най устрдно се стараяхъ да имъ угаждатъ; френцуското искуство въ врѣмето на Людовика XIV-ий за най-висша цѣль поставяше прославянието на краля на слънцето, тѣй, както и испанското най

високо поставяше католическия култ и абсолютното крайство. Въ края на минълия вѣкъ, съ паданieto на аристокрацията и изкуството прѣстана да е аристократическо, а стана буржуазно, като отразяваше въ повечето свои произведения нѣтията и идеалитѣ на тѣзи нова за него сръда; най-честичерчетата на това буржуазно изкуство почнаха малко да се разширяватъ и да приематъ въ себе си елементи, които излизатъ изъ народната масса. Какви сж именно елементи, какво и що е направено отъ изкуството за народните маси, най-на-сѣтѣ — какво и що е направено и прави за художественното възпитание на тая масса, — сж въпроситѣ, за които разяснение е посвѣтена интересната и поучителната книга на Д-ра Емиля Рейха. Автора, професоръ-доцентъ на философията при виенския университетъ, отнася къмъ задачата си съ беспристрастие и добросъвестност на ученъ човѣкъ; той слѣди за развитието на новите клонове на изкуството, и внимателно отбѣлѣзва всичкитѣ важни проявления на това развитие въ скулптурата, живописъта и „изящната“ литература.

Относително скулптурата и живописъта, тѣ тѣ, въ сѣвременното си положение, служатъ, по мнението на автора, само за доказателство на недоброто разбиране отъ художниците своитѣ си задачи. „Искусството е длъжно да пробужда съчувствие къмъ най-висшитѣ идеали на своята епоха, а нашитѣ художници, по всѣка вѣроятностъ, знаятъ само два идеала: взаимно народоубийство и самодоволно наслаждение. Тѣ чувствуватъ себе си най-добрѣ тамъ, дѣто съ рѣки се лѣе кръвъ или вино; тѣхнитѣ любими сюжети сж боеветѣ и параднитѣ обѣди. Грижата за подържане националността въ наше врѣме се състои не въ братска любовъ, която да пробужда всичкитѣ членове на една и сѣща нация да иматъ общи чувства, а въ обща ненавистъ къмъ всичко, което говори на други езици, къмъ всичко което мисли съ други мисли; състраданието къмъ ближния заема между нашитѣ чувствувания много толковъ повече скромно, колкото по силно се пробужда у насъ — благодарение на фалшивото разбиране на националната гордостъ и любовъ къмъ отечеството — злобната радостъ къмъ чуждото нещастие. Нашето официално искусство е много патриотично, но съдържа въ себе си твърдѣ малко обществено, а още помалко — народенъ „елементъ“.

Но наредъ съ това „официално“ искусство, въ послѣд-десетина години, почна малко по малко да се развива друго, което, по направлението му, можемъ нарѣче „реално“ искусство. Авторътъ указва на нѣколко произведения отъ по-характеръ; по настоящемъ тѣ сж твърдѣ малко, но принадлежи бѣдѣщето.

Несравнено по-голѣмо внимание къмъ общественнитѣ въпроси, а особено къмъ положението на народната масса, изикаше въ друга една област на изкуството — поезията и изящната литература отъ послѣдното полустолѣтие. Искусството на сѣвременния капитализмъ и на могъщата индустрия — Англия заедно съ туй е и страна, дѣто най-сѣсе напада капитализма и неговитѣ прѣдставители. Крута промишленностъ и крупното землевладѣние породиха най-силенъ контрастъ мѣжду богатитѣ и сиромаситѣ; именно тукъ се чухъ първитѣ протести противъ неограниченото господство на първитѣ, и пламеннитѣ рѣчи въ поезията на вторитѣ.

Въ началото на 30-тѣ години, въ врѣме на борбата за върху житото, съ което при всѣка засуха зимедѣлното неселение се подхвърляше на всичкитѣ уязви на на литературната сцена стѣпи Ебнезеръ, Елиотъ, съ които сж „Стихове за хлѣбния законъ“. (Corn Law Rhymes). Бѣ първий прѣдставител на новата народническа литература, самъ бѣ излѣзълъ изъ тая сръда и за нея той тѣжно се застъпи. Подиръ него, по сѣщия пътъ, трѣгнаха други двама лирика — Барри Карнуолъ и Томасъ Худъ — които знаменита „пѣсенъ за ризата“.

Характеристична черта на това врѣме бѣ общепотрѣбното название на работниците — Hands („ръцѣ“). И тѣ, вснчки се грижеха само за туй, щото тия „ръцѣ“ работятъ колкото се може повече; а бѣхъ ли въ състоянието „ръцѣ“ съ изработенитѣ пари да прехранятъ себе — за това никой се не грижеше. За това прѣзъ 1842-3 има нѣколко случаи на вълнения между работниците, вълнения предизвикани отъ гладъ. По туй врѣме, при които вече трима поети се присѣдиниха още трима поети, отъ които всѣки единъ имаше грамадно влияние въ общественното мнение: въ 1843 год. се яви на сѣтъ поезията на Карлейля — „Миналото и настоящето“, въ

1845 година — романа на Дизраели — „Сивила“ и „Лъдните прикаски“ на Дикенса. По своите си политически убждения Карлейль и Дизраели бях консерватори, Дъблин стоеше настрана от политиката, така щото, никой от писатели не можеше да се заподозри въ тенденциозността. Карлейль търсеше, щото фабрикантите да бъдат за респектирните такива защитници и покровители, каквито бях селяните новобковните рицари за своите васали. Дизраели канеше аристократическата младеж да защити онеправданите; и двамата бях най-силни обвинения против тогавашния ред и стояха върху необходимостта от нови измѣнения. Дикенс пъкъ, като няколко-годишен вѣстникарски репортиер, имаше много случаи да се запознае съ мизерията на лондонските сиромашки квартали и съ своите раскази се мъчил да пробуди дивика въ закоравялата душа на сития, състрадание и гладния. Между романите му нѣма нито единъ, въ който, или инѣкъ, да не сж зачекнати обществените и економическите въпроси. По стѣпките на Дикенса трѣгна цѣла плеада от даровити писатели, които работѣх сѣ въ сжщото направление: Чарлс Кингсли, Дъгласъ, Джеролдъ; романистите Гериетъ Мартинъ, Гескелъ, Джорджъ Елиотъ и много други мѣжду които можемъ спомѣна и талантливия поетъ Уилямъ Мориса, — единъ отъ най-видните прѣдставители на съвременния социализмъ въ Англия.

Относително драматическата литература, въ отечеството на Шекспира вратитѣ на театра и до сега още сж затворени за всѣко драматическо произвѣдение, което затрогва обществените въпроси; а това се обяснява не само съ упадъка на английската сцена, а още и съ туй, че никѣдѣ въ Европа театрътъ нѣма интересъ да дава подобни пиеси на буржоазната публика, която разбира се, не желае за нейни пари да ѝ говорятъ неприятности. Корифеите на драматическата литература отъ XVI и XVII вѣкъ — Шекспиръ, Лопе де Вега, Калдеронъ, Корнель, Расинъ — отъ гледна точка на висшите съсловия се отнасях отрицателно къмъ народната масса; по послѣпните драматици рѣдко се уклонявах от тия възрѣния и, въ повечето случаи не прѣстѣпвахъ границите на буржоазния кръгъ и буржоазното мирозѣрцание. Въ втората половина на минѣлия вѣкъ старата трагедия отстъпи мѣстото си на „дребно буржоазната драма“, прѣдста-

влитѣ на тѣзи нова драма сами бѣх излѣзли изъ третото съсловие и пишех изключително за него. Подиръ Шекспира аристократическия поетъ — иде Шиллеръ — поетъ на третото съсловие. Тѣхъ отдѣлятъ тѣкмо два вѣка. Отъ Шиллера се измина още цѣлъ вѣкъ; ще ли се роди драматургъ на четвъртото съсловие, или, може би, ще чакаме още дълго време?

Всичко иде да ни увѣри, че този поетически мессия на четвъртата маса трѣбва да се яви, но до сега още го нѣма; гласътъ на народната драматургия, за сега още сж неслышимъ; но ни единъ отъ поетите въ наше врѣме не може вече да стои съвсѣмъ настрана отъ този узрѣлъ общественъ въпросъ. По поводъ на туй авторътъ на разгледаната отъ насъ книга прави една сжщественна забѣлѣжка: народната маса, въ туй, макаръ и да е прѣдставена въ литературата, не е нѣма свой прѣдставитель, т. е. — писателъ, който да е излязълъ изъ самата нея. Ахилесовата пета на народническата литература се състои въ това именно, че всичките дѣатели въ тази областъ не принадлежатъ на народа, а на другъ общественъ слой, възпитани сж на други възрѣния и за туй, въ всичката си искренности и любовъ къмъ народа, не могатъ да бъдатъ напълно изразители на неговите мѣнния, чувства и чувства. Това заключение, което по сжщността си разбира се, е справедливо, авторътъ потвърждава, като привелъ нѣколко драматически произвѣдения изъ живота на народа и работниците.

Първите опити за народническа поезия се появих въ Англия; първите поети които съчувственно споменахъ въ въведението си за народната маса сж Беранже и Барбе. Първия авторъ на „Пѣсните“, който отригна всички сили отъ страна на юлското правителство, слѣдъ падането на Бурбоните постави си за цѣлъ да защитава най-много отъ мѣжду бѣдните. — „Щастието на човѣчеството, това е въ прѣдговора си къмъ своите пѣсни, — бѣше казалъ прѣзъ цѣлия му животъ; безъ съмнение, това дължаше да бѣ туй съсловие, въ което се родихъ и на практическото отношение, което получихъ. Но необходими бѣхъ много извънни обстоятелства за да може единъ простъ пѣвецъ да даде отъ гласъ въ високите въпроси на общественото подобрене. Щастието, цѣлъ редъ отъ млади, смѣли, просвѣтени и пла-

мени хора въ кратко врѣме успѣхъ значително да развѣтлява въпроси и да ги направятъ почти общедостъпни. Бихъ желалъ, щото нѣкои отъ моитѣ стихотворения да свидѣтелствуватъ прѣдъ тия възвишени умове моето съчувствие къмъ тѣхнитѣ великодушни старания. И наистина пѣснитѣ си: „Четири вѣка“, „Потопъ“, а особено съвѣтъ на скитникъ“, — той блѣскаво доказва своето съчувствие.

Ако Беранже дѣйствуваше на чувствата съ добродѣтели, то Барбе, отъ друга страна, съ ювеналска гърмѣше надъ французското правителство и неговитѣ дователи, като считаше съврѣмения Парижъ не по-развратенъ отъ императорския Римъ. Той съ негодуване бичуваше експлоататоритѣ на революцията, господата тънкатѣ елегантни ржавички, които спокойно глѣдаха прозореца на кървавитѣ улични битки и сетнѣ помѣняха дѣлятъ политическата печалба“, — и поздравляваше германска „святата тѣла“ [la sainte canaille]. Подъ влиянието на събитията, двама отъ най-виднитѣ дѣатели на тогавашната французска литература — Жоржъ Зандъ и Викторъ Хюго — миняха къмъ новитѣ възрѣния. Въ своитѣ си романи Жоржъ Зандъ прямо мина на страната на народа; Хюго, въ своитѣ си „Contemplations“ и въ грамадния романъ „Les Misérables“ се яви пламененъ проповѣдникъ за участие и състрадание къмъ „най-малкитѣ братия“; въ сѣщия духъ е написанъ романъ на Евгений Сю — „Парижскитѣ тайни“.

Любимъ поетъ на юлското кралство бѣхъ драматическия Скрибъ и романтиста Дюма - Старий. Тия двѣ имена достаточни за да се характеризиратъ тогавашнитѣ литературни вкусове. При втората империя на първо мѣсто стои двусмисленната литература, и само при третата република писателитѣ почнаха да се връщатъ къмъ сериозния животъ. Най-виднитѣ съврѣмении французски романтисти — Жюль Вернъ, Емилъ Зола — дължатъ своята слава на особеноститѣ въ майсторското и вѣрното изображение тъмнитѣ страни на сегашната култура. Зола не припада на никоя партия; той се доверява само съ вѣрно прѣдаване онова, което той е видялъ и рисуванитѣ отъ него картини колкото повече сѣ вѣрватъ, толкова сѣ по ужасни. Въ тия картини на редъ се виждатъ „вотъ“ виждаме и народъ и при туй отъ най-долнитѣ слоеве на неукрасенъ, а сѣщински, какъвто си е въ дѣйствител-

Неговитѣ романи убѣждаватъ по силно отъ всѣкаки теоретически изслѣдвания за лошото положение на работитѣ и необходимостта отъ сериозни общественни преобразувания.

Поетъ съчувственникъ на тѣжката участъ на бѣднитѣ се явява Копе. Той е идеалистъ и не вѣрва въ грубата дѣйствителностъ; народътъ нему се прѣдставлява добъръ, благороденъ и, въ всѣки случай — по добъръ въ сравнение съ по виспитѣ классове на обществото; неговата непоколѣбима вѣра въ добритѣ качества на човѣшката природа, дѣйствува на душата на читателя съ трогателни картини, источникъ на което е дълбокото съчувствие къмъ всичко, което страда и се угнетява.

Наредъ съ тия писатели стоѣтъ и други, по малко извѣстни и по малко талантиливи, но които върватъ по сѣщия пътъ: за жалостъ, мѣжду тия писатели нѣма ни единъ драматургъ, защото и французската сцѣна, подобно на английската, е затворена за пиеси съ подобно направление.

Отъ французската литература, авторътъ минава къмъ руската и посвѣщава нѣколко страници на народничеството, като указва на произведенията на Григоровича, Тургенева, Достоевски, Толстой, Глѣба Успенски, Некрасова, Гаршина и Корolenko. Сетнѣ, като казва нѣколко думи за норвежската литература, — по поводъ драмитѣ на Ибсена и Бернсона и разказитѣ на Киланда, — той подробно се останавлива на отечественната си литература — нѣмската — и дава интересенъ очеркъ за развитието въ нея освободителнитѣ мотиви въобще и народническитѣ — въ особенностъ.

Новото движение въ нѣмската поезия се захваща прѣди 60 години, въ врѣмето на Шамиссо и на „Младата Германия“, видни прѣдставители на която бѣхъ: Гейне, Фрейлигратъ, Хервегъ и три австрийца — Бекъ, Хартманъ и Мейсперъ. Политическитѣ събития отъ 30-тѣ и 40-тѣ години съдѣйствуваха за развитието на тѣзи поезия, чието влияние не закѣснѣ да се отрази и въ романа; наскоро наченжлата се реакция изгони изъ поезията всѣко общественно съдържание и въдвори въ нея господството на „официалния идеализъмъ“. Врѣмето отъ 1850—1885 год. бѣше периодъ на постѣпенно упадване на нѣмската поезия, която може да се съживи само подъ влиянието на натурализма, който смѣло дойде въ разливъ съ старитѣ прѣдания. Любими книги за

четение на буржоазната публика по туй време бѣхъ романитѣ на Фрейтага и Шпилхагена, въ които, макаръ често и да се срѣщахъ стрѣмленията къмъ общественитѣ прѣобразувания, но сѣкога се осжждаха. Народническата струя бликаше само въ произвѣденията на Фрица Рейтера и въ пѣколко малки расказчета, расхвърляни низъ огромната журнална белетристика. Между тѣлпата поети, които бѣхъ наводнили литературата отъ 50-тѣ и 60-тѣ години, нѣмаше нито единъ видень; само старци, прѣдставители на прѣжното време — Гебелъ, Людвикъ и Грилпарцеръ — стоѣхъ на чело на тѣзи тѣлпа, като олицетворявахъ съ себе си прѣходътъ отъ классицизма къмъ реализма, — отъ мъртвия и минжлъ миръ, къмъ новъ и живъ. Тѣ търсѣхъ новъ пѣтъ, но неможѣхъ да го намѣратъ. Критицитѣ, които сѣщо признавахъ необходимостта отъ подновяване, утѣшавахъ се съ надѣждата на новия и свѣтлий периодъ на литературата, който, спорѣдъ тѣхното мнение, ще се начене съ появянieto на новата Германска Империя. Но империята се основа, а новото искусство още нѣмаше; поетитѣ се лутахъ по одавна истѣпченитѣ пѣтеки, като съчинявахъ, може да се каже, просто по навикъ, едни — повече по стилътъ на Шиллера, — други по стилътъ на Гете, и никой по свой собственъ. „Поетъ, който иска да намѣри откликъ въ нашитѣ сърдца, трѣбва да ни говори това, което още никой не е говорилъ; неговата рѣчь трѣбва да бѣде ключъ на гатанката, която ненадѣйно се явява прѣдъ насъ въ всячката си яснотъ и красота; писателитѣ отъ тѣзи епоха бѣхъ привлекателни, остроумни, красиви, интересни; притѣжаваха всевъзможни добри качества, у тѣхъ отсъствуваше само едно — а това „едно“ бѣ само най-нужното: умѣнието да увличатъ подирѣ си, да набаратъ да трептятъ всички сърдечни струни. Тѣхнитѣ мили произведения прѣдизвикватъ удоволствие, но не прѣдизвикватъ нищо подобно на онова трѣпетно изумление, каквото ни обхваща когато видимъ произведение на истински майсторъ. Изящно изрѣзаното украшение отъ дърво или слонова кость така сѣщо има художественна стойностъ, — но кой е она, който ще го постави наредъ съ ония колосални мраморни стѣлпове, изъ които Микелъ Анджело е изсѣкълъ могъщитѣ идеи? . . .

На нѣмската поезия отсѣтствувахе истински идеализмъ, който се стрѣми къмъ велики цѣли и мисли съ смѣли идеи; на негово мѣсто изникна лѣже-идеализма, който усвой всичкитѣ начини и форми на истинския идеализмъ, но въ сѣщность — пустъ и мъртъвъ, защото въ него отсѣтствувахе дълбоко убѣждение. „Поетътъ въ старо врѣме, ако той всецѣло потѣваше въ еретически сюжети, въспѣваше поне бога и народа си, свободата и човѣшкото достоинство. Сега, когато мечтанията за националното обединение се осществиха, патриотическата поезия изгуби вече прѣвния си интересъ; за религиозни въодушевления въ нашия безврѣнъ вѣкъ не може и да се мисли; философскитѣ теми сж пригодни само за една шѣпа хора; нашитѣ лѣже-идеалисти, нарѣдъ съ женитѣ и виното, въспѣватъ сѣщо и свободата и човѣшкото достоинство, като приспособяватъ всичко това само за буржуазията. По тоя начинъ нѣмцитѣ стигнахъ благополучно до оня културенъ периодъ, въ който най-любима тѣхна духовна храна станахъ историческитѣ романи на Еберса и Дана, епоса и лириката на Юлия и Рудолфа Баумбаха, комедиитѣ на Мозера и Шонтана, драмитѣ на Ливдау и громко звучнитѣ трагедий на Вилденбруха. . . .“

Причинитѣ за този упадѣкъ на нѣмската поезия, по мнението на автора, бѣхъ политическитѣ събития, а главенъ виновникъ никой другъ — освѣнъ Бисмаркъ*): той именно е убийцата на стария нѣмски идеализмъ. Това стана тъй: слѣдъ основанието на германската империя, захвана се „културна борба“, въ която пламеннитѣ идеалисти — прежнитѣ борци за свободата — станяхъ ревностни съюзници на канцлера. Съ своя си шумъ тѣзи борба напълни всичкитѣ 70 години; но при края на десятилѣтието „желѣзения водителъ“ изведнажъ хвърли орѣжието, заключи миръ съ немилостиво-преслѣдуемитѣ врагове и заява, че всичко, което стана, бѣше само „прѣдставление“. По тоя начинъ на обществото се даде паглѣденъ урокъ за „реална“ политика, а въ литературата изведнажъ се забѣлѣза отсѣтствието на опредѣленно нап-

*) Безъ съмнение погрѣшно е да приписвашъ нѣкому, пѣкъ билъ той и най-силния, такова дълбоко влияние. Самъ Бисмаркъ, както е извѣстно подиръ въстановлението на германската империя се яви прѣдставителъ на развившата се буржоазия, която искаше да печели и малко се грижеше за идеали. Бѣл. Прѣвод.

равление, защото всички идеали бѣхъ се претърколили съ дъното нагорѣ и се почна онова мжчително преживяване на стари идеи и културни форми и символи, които безъ всѣ какво право присвоихъ си името идеализмъ. Разбира се, противъ подобно безсдържателно минаване на врѣмето не закъснѣ да се яви реакция. Търсачитѣ на нови пжтища въ литературата почнахъ да говорятъ, че „за масштабъ и пробенъ камъкъ на поетическия талантъ трѣбва да служи способността за намиране поезия въ явленията на катадневния животъ и поетическо възпроизводство на съврѣменността, а не подгрѣвянето на старитѣ Шекспирови и Валтеръ-Скотови сюжети“ (Емерсонъ); съ други думи, — поезията трѣбва да слѣзне до земята и да черпи вдъхновението си отъ окръжаващата ни дѣйствителностъ. Тѣй се и яви новия натурализмъ, — отначало като стремление за изображение живота колко е възможно по вѣрно. Но така тѣсно и формално разбранъ въ принципа си, натурализма става нелѣпостъ, защото художественното произведение не може да бжде мъртво копие: само творчеството може да му даде стойностъ и жизненостъ, т. е., свободно и своеобразно отношение на художника къмъ природата. За това именно значението на натурализма се заключава съвсѣмъ не въ туй, че той изображава онова, което дѣйствително съществува, а въ туй, до колко въ неговитѣ произведения се отразява духътъ на съврѣменното общество. Нии, хората отъ 19-й вѣкъ, въ същностъ, слабо знаемъ нашето врѣме, ний много по добрѣ познаваме древността; но ний чувствуваме, че нашето врѣме е бескрайно далечъ отъ минжлото, че то се отличава съ съвсемъ особенъ характеръ и че, на туй съществено измѣнение на нашия животъ трѣбва да съотвѣтствува не помалко съществено измѣнение на нашето искусство. Но, за да знаемъ въ какво направление ще стане това промѣняване, прѣди всичко трѣбва да знаемъ какво сме ний самитѣ и какво ни окружава. Това познавание живота въ най-грубата му реалностъ дава ни именно натурализма; като представя „човѣшки документи“, той показва свѣтътъ какъвто си е, и въ по енергични натури, разбира се, прѣдизвиква съзнанието: че това не трѣбва да бжде тѣй. По тоя начинъ ний се виждаме на кръстопжтя мѣжду двѣ главни течения, които въ съврѣменната литература водятъ силна полемика и

отъ които едното означава съ себе си край на отживяла епоха, а другото — начало на новъ периодъ. Вѣстители на тоя новъ вѣкъ явяватъ се вече хора въ чиято душа живѣе непоколѣбима вѣра въ бѣдѣщето на човѣчеството; тия хора се обръщатъ къмъ тая частъ на човѣчеството, която до сега стоѣше вънъ отъ литературата — къмъ народната маса — и стараятъ се да бѣдѣтъ точни и вѣрни изобразители и изразители на нейнитѣ понятия, стремления и идеали, за които буржоазното искуство не иска и да знае. Буржоазното искуство избѣгва подобни неприятни сюжети; любовта въ всевъзможнитѣ ѣя проявления — това е неистощимия материалъ на поета и художника

Безъ съмнение любовта играе въ човѣшкия животъ важна роль, така щото глупаво би било да се отрича нейното право за видно мѣсто въ художественното въспроизвождане на живота; но не трѣбва да са забравя и това, че нарѣдъ съ любовта, живота се управлява още и отъ другъ фактъ, не помалко важенъ — нуждата, която така сжщо има право на художественното въспроизвождане, толкозъ повече, че тя, въ бескрайнитѣ и разнообразнитѣ си проявления, дава на поета и художника пълна възможность да явява таланта си; при туй, тѣзи тема, като сравнително нова, дава много по интересни и оригинални положения, отъ колко — любовнитѣ мотиви, вече истощени отъ вѣковнитѣ поетически обработвания.

Новото врѣме иска и нови пѣсни — и наедно съ старото буржоазно искуство малко по малко се развива и ново, общественно - народно. „Неговата цѣль е да се бори за правото на онеправданитѣ; то е длѣжно непрестанно да зашищава всички слаби и угнетени, като завоевава съчувствие не само на дума, но и на дѣло; неговия боевъ кликъ е — не „искуството за искуството“, а „искуството за народа“. Искуството, като въспроизвежда прѣдъ насъ съврѣмения животъ, дѣйствува върху насъ много по силно и по-дълбоко; отъ колко науката; неговитѣ живи образи сж по-силни отъ отвлеченитѣ формули на науката; нека, прочее, то съзнае своето си могѣщество и се възползува отъ него. Искуството е длѣжно да бѣде за насъ не само утешителъ въ скѣрбнитѣ ни минути, — като ни прави поне врѣменно да забравяме себе се и всичко що ни окружава, но то е длѣжно и въ ви-

хъра на катадневния ни животъ въ суровата житейска борба да бѣде въодушевяющъ водителъ, като ни сочи цѣлитѣ, къмъ които сме длъжни да се стрѣвимъ.

Такова е, по опрѣделението на автора, важната задача на „общественно-народното“ искусство.

Но за да бѣде искуството напълно „общественно-народно“, отъ голѣма необходимостъ е да бѣде, колко се може по-достъпно за народната масса, и при това, тѣзи масса да се интересува отъ него; а послѣдното е възможно само подъ условие на извѣстно художественно възпитание на народа. Ако до сега най-долнитѣ слоеве на народа сж познавали само грубо-материалнитѣ наслаждения, то виновни сж, разбира се, ония, на чиято обязанностъ лѣжи умственното развитие на маситѣ и събужданieto въ тѣхъ висши духовни интереси и потребности. Тия интереси и потребности, безъ съмнение, съществуватъ въ народа; значи, необходимо е само да се подържатъ и развиватъ.

Пита се: въ какво положение се намира сега всичко туй?

Отъ всички искусства най-достъпно на народа сега е архитектурата, на чиято произведения може свободно да се любува всѣки; но същевременно това искусство не съвсѣмъ е популярно, защото правилното разбиране на архитектурнитѣ произведения изисква знания, които народа не притѣжава. За най-популярно искусство трѣбва да признаемъ музиката, съ която всѣки може да се наслаждава по своему; но музиката повече и повече изчезва изъ народния животъ, защото тежкитѣ работи не оставятъ свободно врѣме за музикални занятия. Скулптурнитѣ и живописнитѣ произведения пазятъ се по музеитѣ и достъпни сж бесплатно всѣкому; но това е лошото, че на всѣкъдѣ по Европа музеитѣ и галерейтѣ се отварятъ въ дѣлнични дни тъмо тогава, когато работника пшкка подъ хумота на тежката работа, а по празниците се отварятъ вратитѣ само за 3—4 часа, прѣзъ което врѣме невъзможно е да се преглѣда всичко внимателно и съ полза.

Относително литературата, за нея може да се каже, че тя не е достъпна на народа. Истина, народътъ не чете книги, но не го чете за туй, защото много сж скъпи; има и евтини книги, но тѣ повечето сж плодъ на книжарски спекуляций,

което никакъ не сж строги въ избора на книгитѣ и при това печатятъ се тъй лошаво и слѣпо, щото прочитанието имъ за непривикнжлото ако не прѣдставлява удоволствие, а тежка работа.

Най-сетнѣ театра — най-висшето народно училище — сжстѣ е затворенъ за народа. Драматическото искуство, въ което идеята намира за себе си осязателно и нагледно изпълняване, трѣбва да е най-популярното изъ между искуствата, защото то най-добрѣ може да се разбере отъ народната масса и да упражнява надъ нея най-силно влияние. Театра не токо-тъй още при Темистокла и Перикла е служилъ за мѣрило на народната култура; неговото развитие и процвѣтяване трѣбва да бѣде прѣдметъ на постоянни грижи отъ страна на държавата и обществото, като се има прѣдъ видъ неговия възпитателенъ характеръ; но въ наше врѣме цѣльта на тия постоянни грижи е само да развличатъ празднитѣ хора и дембелитѣ, които нѣма дѣ да минатъ врѣмето и да харчатъ паритѣ си . . .

Отъ всичко се вижда, че искуството въ всичкитѣ си клонове не върви по сжщинския пътъ. То трѣбва да престане вече да служи само на буржоазията, а трѣбва да стане обще-народно; защото само като служи на цѣлия народъ то може да достигне цѣлитѣ си и да стане могща двигателно сила за всички, намѣсто да е мила играчка за малцина. Тълпата на императорския Римъ търсеше *panem et circences*, и въ наше врѣме народната масса се нуждае не само отъ „хлѣбъ“, а и отъ „зрѣлища“, т. е., отъ естетически наслаждения, а слѣдователно, трѣбва да се възпитава и за едното и за другото. Широката достъпностъ въ музеитѣ и галерейтѣ, бесплатнитѣ народни библиотеки и читални, публичнитѣ лекции, бесплатнитѣ концерти и ефтинитѣ театри, — ето могщитѣ срѣдства за умственното и естетическото развитие на масситѣ, грижата за които сега стои на всѣкѣждѣ по Европа на първо мѣсто. Въ това направление нѣщо е направено, но това още е скромненъ начетѣкъ, който трѣбва да се поддържа и развива колко се може по енергично.

Прѣвелъ Н. Наумовъ.

Послѣдния романъ въ живота на Лассаля

отъ

В. К.

(продължение отъ Стр. 211).

VII.

По тоя начинъ, подиръ нетактичната грѣшка, направена отъ Елена, новата, на гледъ, прѣпълнена отъ житейска опитностъ, но още по голѣма грѣшка на Лассаля, не е лишена впрочемъ отъ театраленъ героизмъ, поне има дълтъ редъ най-сериозни и печални послѣдствия. На пръвъ погледъ ни се струва доста естествено и даже трогателно, гдѣто Елена, като се връща у тѣхъ си, довѣрчиво открива на майка си тайната, която обѣщала да пази въ себе си. Въ сѣмйството радостъ; всички сж довольни и щастливи отъ годежа на по малката сестра, а радостта е заразителна и довѣрлива. Чудно би било, какъ така младата мома да не се открие на довольната и любящата си майка! Но не такива бѣха отъ одавна отношенията на Елена къмъ майка ѝ и баща ѝ. Тѣзи хора, отъ вредното влияние на които я избави покойната ѝ баба, тая майка, която искаше да я годи — още дванайсетъ годишно дѣте, този баща, съ когото тя бѣ почти непозната, бѣха за Елена хора чужди, за които тя говореше и мислеше въ този смисълъ. Нежността къмъ майка ѝ, която като че я прѣдрасполагаше да бѣде откровенна, бѣ искусствена, фалшифицирана, плодъ не на пламенността на чувства, а на нетърпеливото желание да говори за прѣдстоящото собствено нейно оженване, когато вече по-малката ѝ сестра е годена и обявана за невѣста. Положението на по-голѣмата сестра е всѣкога неловко, когато по-малката по рано се омъжва, но то е още по-калпако въ семейство прѣспълнено съ свѣтски и модни прѣдразсѣдци. Елена се отнесе не дотамъ сериозно къмъ своето положение и своитѣ сърдечни отношения; тя проговори за тѣхъ още

при първия случай, който ней и се стори за удобенъ. Но тая грѣшка все пакъ можеше да се поправи. Тя можеше да пише на Лассалю и да получи отъ него отговоръ, тя можеше при удобенъ случай и да избѣга и се вѣнчае съ него. Сега, подиръ грѣшката и на Лассалю, това бѣше вече много мъчно. Като повърна Елена на майка ѝ, Лассалъ, разбира се, бѣше въ сто пѣти по голѣмъ джентелменъ въ отношенията си къмъ него. Но Деннигесъ бѣше баварски дипломатически агентъ въ Швейцария, а това му даваше извѣстенъ кредитъ въ обществото и въ официалнитѣ сфери. Да възвърнешъ дъщеря му слѣдъ туй, когато тя е избѣгала отъ къщи, значеше великодушно и благородно да я прѣдадешъ въ рацѣтъ на това домашно правосѣдие, което е способно да влачи момата за космитѣ по улицата, да приготви за нея домашенъ тъмниченъ затворъ, и всѣкакъ да изнасилва волята ѝ. Самъ Лассалъ наскоро разбра важността на своята грѣшка и не жалеше за себе си най-остритѣ епитети въ писмата си до приятелитѣ. Но бѣше вече късно.

Въ тоя сѣщия день, подиръ сцената съ майката на Елена, на Лассалю направятъ посѣщение графъ Кейзерлингъ и Д-ръ Арндтъ, които му прѣдлагатъ да остави на мира Елена и избѣга отъ Женева, за да избѣгне неприятноститѣ, които може да му причини Деннигесъ, като дипломатически чиновникъ. Лассалъ отговаря съ отказъ на това и поиска, напротивъ, щото Деннигесъ да го приеме. За тая цѣль той му писва двѣ писма, на които отговоръ не се удостоилъ да получи.

Нощта той прѣкара въ силни безпокойствия, безъ сънъ. Силно се каялъ той и обвинявалъ себе си за възвръщанieto на Елена при баща ѝ, и рѣшава по който и да е начинъ да надвие на съпротивлението на послѣдния. Отъ тая нощ се захваща неговата неуморима, ежеминутна работа за постигание прѣдначертаната цѣль. Той туря на кракъ приятелитѣ си, извиква отъ Цюрихъ приятеля си, полковникъ Рюстовъ, като му извѣстява, че работата отива на животъ или смъртъ, пише на графинята, че той, който отъ петнайсетъ години незнае, що е сълзи, сега плаче и се кае за своята погрѣшка, за „прѣстѣпленieto на своята глупостъ, че той трѣбва да истрѣгне Елена или съ хитростъ, или съ сила, и а моли да дойде по скоро. „Ако азъ не искамъ работата

до край, — а азъ силно се съмнявамъ въ това — то ще бѣдѣ за всѣкога побѣденъ и ще свърша съ всичко, — мѣждо другото, писва той на графинята. — Съзнанието за моята глупостъ ще ме смаже, може би, още повече, отколкото загубата на момата. Ако азъ не поправа тая си глупостъ съ побѣда, то за всѣкога ще храня къмъ себе си най-голямо прѣзрѣние“.

Рюстовъ дохожда въ Женева на 6-ий Августъ, графинята сѣщо отговаря съ успокоителна депеша, като обѣщана да дойде отъ Вилдбадъ на 10-й или 11-й; но вече на 4-о отново посѣтиватъ Лассалъ графъ Кейзерлингъ и Д-ръ Арндтъ. Сега тѣ му съобщаватъ, че сѣ пратени отъ Елена, като му поднасятъ слѣдующитѣ редове, писани съ собствената нейна рѣка: „Туй което ще ви събщи моя роднина, е напълно съгласно съ истината — *Дрътето*“. А „роднината“ твърди, че Елена съвсемъ се отказва отъ Лассалъ, че тя изявила на баща си пълното съжаление за случившето се и вече отпътувала отъ Женева. Лассалъ хвърля тая записка, като истрѣгната съ насилие. И наистина, Елена още стояла затворена въ стаята си. Домашнитѣ употребявали всички срѣдства, за да навиятъ нейното съпротивление. При нея ходили сестритѣ ѝ и съ сълзи на очи я молили да отстъпи. Любимия ѝ братъ, като я заваря потънала въ сълзи, наедно съ нея заплаква; той се съгласява, че тя има право, като дири своето щастие, но, прибавя той, пѣ и „тѣ“ сѣ прави. Баща ни трѣбва да напустне службата; той и братъ му не могатъ да сганатъ, единиятъ — офицеръ, а другия — дипломатъ, така щото Елена ще расипе семейството, ако настоява на брака съ Лассалъ. Къмъ молбитѣ на сестритѣ и братията се прибавятъ и молбитѣ на майката и даже на грубия баща. Елена, неспособна за борби, изнурена отъ уединеността си и вътрѣшнитѣ мѣчения, наскоро се забравя и примирява съ положението си. Разбира се, цѣлото семейство дохожда въ вѣсторгъ отъ това; зарадванитѣ родители взематъ музика, събиратъ приятели, купуватъ шампанско и почватъ да пиятъ за здравие на раскаялата се дъщеря. Баща ѝ, който до прѣди малко държеше най-хамалски езикъ по отношение къмъ нея, сега я наричаше най-добрата дъщеря въ свѣта, своя любима дъща, идеална дъщеря. На 6-й подъ прѣдлогъ на болѣстъ, умирената, но още недосущъ

Елена, отправятъ въ Бе. Въ този сѣщия денъ Елена трѣщи заминаването си, тя писва въ Ваберкъ на мистрисъ Арсонъ, че счита себе си за не-разбита, но напълно се покорила на сѣдбата. Тя заедно съ друга една дама се отправила съ единъ вагонъ за станцията, Лассалъ излиза съ Рюстова по улицата и тѣ се срѣщатъ случайно. Елена приятелски имъ се махна отъ файтона; никой не подозиралъ тогава, че нея отправятъ отъ Женева. Като испратилъ дъщеря си, Ден-ска силно се загрижва, щото швейцарското правителство Лассалъ, прѣдава го като шпионинъ и агентъ на императора, но всичко остава безуспѣшно.

Намѣченъ отъ несполукитѣ си, силно негодующъ отъ отпътуването на Еленина баща, Лассалъ бѣ неуморимъ въ желанието си да надвие неговото бащинско дебелоглавие и да даде да почувствува неговото значение и сила. На 7, 8 и 9 Августъ той писвалъ на Елена дълги писма, въ които и обясняваше подробно, точка по точка нейнитѣ права и признавалъ отъ закона, моли я де не се подава на нейнитѣ обѣщания на родителитѣ си, доказва ѝ, че тя е права по закона, иска отъ нея още едно, послѣдно решение, ако тя вече е рѣшена да го отритне заради нея си. Въ писмото си отъ 10 Августъ той извѣстява на Елена, че ще замине за Карлеруе, за да се погрижи за своята работа, като остави своя пълномощникъ въ Женева — Рюстовъ, комуто да се довѣрва тѣй, както се довѣряна на него самия, като при туй я съвѣтва писмено да яви на адвоката Амберни за притесненията отстрана на баща ѝ. „Чакъ прѣзъ нощта срѣщу четвъртъкъ (послѣдната между тѣхъ и майката на Елена), чакъ въ тая нощъ разбрахъ азъ, като че по вдъхновение отъ горѣ, съдѣбата на моята любовъ къмъ тебѣ, — пише той на Елена на 10 Августъ. — Само страданието раскъса тая покривка на относително спокойствие, която обикновенно ме покрива отъ щастие, и моята любовъ излѣзе на свѣтъ въ всичкия свой разсѣленъ и страшенъ образъ! Азъ ще благославямъ гру-стията на твоитѣ родители, когато напълно те завладѣя. Твои безкрайнитѣ мѣчения, които ме ядѣтъ и сега, ми из-плаха, колко голѣмо е за мене твоего *дѣйствително* зна-ние! Елено! Ако ти би могла да ми измѣнишъ, да се

откажешъ отъ менъ, безъ да гледашъ на дадената кълтва, ти би станала недостойна за моитѣ страдания. Успокой ме макаръ съ едно редче! Мисля ти се отказвашъ отъ мене, ме докарва до състояние до безумие. И право казва Лесли, че въ такъвъ случай на свѣта е лъжа, и нѣма възможность въ нѣщо да върна Елено! пламенно и въ мжкитѣ на отчаянието любовноство! Увѣри ме, макаръ съ единъ редъ, че ти си остави твърда и върва“. На 12, пакъ като съобщава на Елена своето пътувание въ Карлсруе, той пише, че само ще повѣрва на нейната измѣна, когато тя сама му каже това, при лично свиждане, тъй като писменнитѣ и писма ния могатъ да бѣдѣтъ истрѣгнати на сила отъ баща и свършва писмото си съ думитѣ: „Ти можешъ да тържествувашъ! Моята любовъ къмъ тебе надминава всичко, нѣкога е възпѣвано за любовта отъ поезията и легендите. Бѣди непоколебима, et je me charge du areste!“

Но писмата на Лассалья не достигали до Елена. Била заобиколена отъ такъвъ внимателенъ надзоръ, никакви сношения съ нея не били възможни помимо строгия баща. Пъкъ и никой не знаелъ, гдѣ е закарана Елена. Никой се не досѣщаль, че тя е въ Бе.

На другия день слѣдъ написване послѣдното писмо заключителнитѣ редове на което прѣдадохме по горѣ. Лассалья се отправя за Германия, за да работи отъ тукъ противъ Деннигеса. Нѣколко дни прѣди това, той телеграфира на графинята да се спре и го чака въ Карлсруе. Въ Ижевска нева той оставя Рюстова съ пълна довѣреность да дѣйствува отъ негово име. Графинята нѣколко дни прѣди него пристига въ Карлсруе. На 15 той съобщава на Рюстова, че графинята ще отиде при мистрисъ Арсонъ въ Вабернъ, за да прочете писмото на Елена до нея и ще замине съ нея за Женева да води прѣговори съ майката и намѣри срѣдства да прѣдаде писмото му до Елена. „Дълбоко сърдечно отчаяние“ — така свършва писмото му до неговия пълномощникъ. Отъ аянието на Лассалья бѣ тъй дълбоко, щото той като дѣте, плачеше въ Карлсруе, когато расправилъ на графинята за своя неуспѣхъ. Всички срѣдства бѣха изплатени отъ него въ ходъ съ необикновена енергия, само да избави отъ това нетърпимо положение. Мисляйки, че род

Елена, като католици, считатъ за най-главно прѣ-
звѣстие за брака съ дъщеря имъ туй, гдѣто той принадлежи
къ католическо исповѣданіе, той даже се рѣши да приеме като-
лическо и помоли графинята да огледе при Майнския
Кеттелеръ, койго одобрително се откликваше на
неговата му дѣятелностъ, за да му изяви желанието му
да вѣрва си и намѣри подържка въ него при ба-
шата дворъ. Самъ Лассаль трѣбвало, при туй, да отиде
въ Мюнхенъ и дѣйствиува оттамъ на министра на външнитѣ
дѣла, като главенъ началникъ на Девнигеса. На 16 Ав-
густъ графинята бѣ вече въ Майнцъ и подробно писа на
Лассаль за срѣщата си съ епископа Кеттелеръ. Епископътъ
не само се отзовалъ за Лассалья и неговитѣ стрѣмления,
при туй съжалява, че подъ тѣхъ липсва трайний ре-
лигиозенъ фундаментъ; той изявява готовностъ да направи
всѣ възможности за да съхрани общото дѣло необходимо за
Мюнхенъ, който съ такъвъ успѣхъ бичуваше заблужденията и
раздѣлитѣ хорски, одобрилъ намѣрението на Лассалья да
иде въ Мюнхенъ, осѣдилъ постѣпката на бащата, поста-
вилъ се да успокои развѣлнуваната и обляна въ сълзи гра-
финята, но намѣрилъ за невъзможно да се намѣси въ работата
безъ прѣдварителна молба за това отъ самата мома, въ
която че тя е католичка, и иска да приобѣгне до покрови-
телството на черквата. Прощавайте, мое мило, добро, дѣте,
закрива писмото на графинята. — Азъ чувствавамъ
се мъртва и вътрѣшно и външно. Азъ все още виждамъ
въ себе си вашето блѣдно страдалческо лице тѣй, както
видахъ отъ прозореца на вагона при моето за инавание
въ Карлсруе“.

Но тия помощи се оказватъ съвършено напраздни. Ту-
къ слѣдъ пристиганието си въ Мюнхенъ, Лассаль се на-
мира че Деннигесъ и дѣцата му не сѣ католици, а проте-
сти. Въ Мюнхенъ той се отнѣса направо до министра на
външнитѣ работи, баронъ Шренку, бива доста любезено
отъ него и ималъ съ него нѣколко срѣщи. Въ сѣщо-
ва врѣме Лассаль водеше и непрекъсната телеграфи-
чна и пощенска прѣписка съ графинята, Рюстова и други
приятели. На 19 Августъ графинята бѣше вече въ
Мюнхенъ, срѣща се въ Вабернъ съ мистрисъ Арсонъ и подиръ
нѣколко дни дохожда въ Женева. Всичко, което тукъ тя

научва отъ Рюстова, и всичко което Рюстовъ бѣ съобщилъ на Лассалю въ Мюнхенъ телеграфически или писмено, крайно печално за него. И Рюстовъ, и графинята, които му, скоро научиха, че Елена не е отъ тия натури, за които си струва да кръстосате копията съ враговетѣ си. Въ цѣлтъ на Рюстова имаше вече несъмненни доказателства, туй, че Елена направо се отказва отъ Лассалю, отчасти въ влияние на заплашванията и молбитѣ на бащата, но така се отрича.

А ето що ставало въ Бе, до гдѣто Лассалъ се намиралъ въ Карлсруе и Мюнхенъ, а графинята кръстосваше Майнцъ и Бернъ. Когато веднѣжъ Елена расѣяно четеше въ стаята си любимия на Лассалю Балзаковъ романъ: „Goriot“, при нея влиза Яко Раковица, току що пристигналъ по поканата на баща ѝ. Той бѣ влюбенъ въ нея по притому и се хвърля да я цѣлува по рѣцѣтъ, краката и ситѣ, молящецъ я за прошка и взаимностъ, обѣщавайки ѝ бжде защитникъ предъ родителитѣ ѝ. Елена се укротави и макаръ да се оплаква за стореното надъ нея насилие, пакъ му дава малко надѣжда. Идването на Янка и съгласието на Елена да му стане жена нагледъ ободряватъ родителитѣ. Тѣ вече не намирали за повече нужно да се криятъ въ Бе и се връщатъ въ Женева заедно съ дъщеря си и качеството ѝ невѣста на Янка Фонъ-Раковица. За да тури край на историята съ Лассалю, бащата на Елена самъ изявява желание да се срѣщне съ неговия прѣдставителъ, за тази цѣль му назначава срѣща, която и стана на 1-и Августъ и за която Рюстовъ ето какво писа още въ сѣмъ денъ на Лассалю въ Мюнхенъ:

„Господинъ Деннигесъ ми съобщи, че той не ще да въ никой случай своето съгласие за вашия бракъ съ дъщеря му. При други обстоятелства, той, може би се ограничи само съ едно недаване на своето съгласие, като прѣдостави на Елена да постѣпи тѣй, както иска. Ала Елена още при 4—5 мѣсеца е сгодена за г. Фонъ-Раковица. Той, Деннигесъ билъ противъ този бракъ, самата Елена настоявала на него. Сега той е повикалъ този младежъ, за да стане тържественъ годежа, и той счита за свой дългъ, за упазване на своя честъ, да подържа това нравственно задължение, ако самъ

Раковица не се откаже отъ него самъ, нѣщо, което не е направилъ.

„Азъ му възразихъ, че това е само неговото гледище и че азъ съмъ длъженъ да изложя твоего. Елена ти е дала дума, и ти си ѝ далъ. Ти си обвързанъ съ своята дума, независимо отъ всѣкаквото задължения. А ти си поставенъ по необходимостъ да дѣйствуващъ още въ туй прѣдположение, че Елена е не свободна въ своитѣ рѣшения, че тя отстоява прѣдъ нравствения и физическия гнетъ. Ти си нравственно задълженъ, до гдѣто съществува това прѣдположение, да се рѣшишъ на най-крайнитѣ мѣрки, и въ никой случай не можешъ тѣй лесно да се откажешъ отъ момата, която избѣга отъ кѣщи, за да дойде при тебе.

„Деннигесъ силно протестира противъ това: никакво насилие нѣма; Елена е свободна; нѣма сѣнка истина отъ туй, а нѣкакво си насилие надъ нея. Той ималъ съ нея спокойно обяснение, което се завършва съ туй, че тя се хвърля на шията му и най-силно се раскайва. Ала той при все туй ѝ казалъ, че не може безъ всѣкакви обяснения да скѣса връска съ тебъ, че тя трѣбва да ти пише. „Азъ запитахъ, до колкозъ ли е свободна Елена, щото да можъ да ѝ прѣдамъ твоего писмо, и може ли тя свободно да го прочете. Той отговори утвърдително. Повикаха Елена. Най-първо тя ми връче нещастното писмо до тебе, което баща ѝ още тукъ, въ мое присѣствие, запечати, безъ да го прочете. Съ твое позволение азъ распечатахъ това писмо, за да узная, прѣди да ти телеграфирамъ, мога ли да ти дамъ макаръ капчица надѣжда.

„Отъ своя страна азъ прѣдадохъ на Елена най-важното отъ твоитѣ до нея писма, и тя излѣзе, за да го прочете внимателно. Ний останахме само съ бащата. Подиръ половина часъ тя се върна. Азъ впихъ очи въ нея, за да заблѣжа нѣкакво вълнение въ нея, нѣкаквъ знакъ въ нейния погледъ. Азъ не заблѣязахъ нищо. Но скоро че тя, при ладенитѣ обстоятелства и подъ изгледа на моя втречень и въпросителень погледъ, искаше да продиктува: „съобщете Г-ну Лассалю, че азъ прочетохъ писмото му: но всичко ще бѣде тѣй, както е казано въ писмото му до него, което азъ ви прѣдадохъ“. Азъ ѝ съобщихъ, че съмъ готовъ да изпъл-

ня всѣка нейна просба, но тя си излѣзе само съ единъ левъ покловъ.

„Не ми се съди — азъ просто не зная, какво да помисля за нея. Прѣдъ такива факти, азъ можахъ да стоя само съ разтворени уста.

„Драгий мой, милий, твоитѣ акции досущъ ниско съ паднали. На тебъ не остава друго, освѣнъ да имашъ още една срѣща съ Елена — и тогава безпощадно да постѣпишъ съ твоята „вещъ“, като съ вещь. Днесъ ти ми произвѣде такова впечатление, щото моята съвѣсть ни най малко би трепнала, ако при дадения случай постѣпихъ съ нея тъй за твоя смѣтка“. Въ това писмо Рюстовъ му съобщава още, че както се чува, Деннигесъ бърза да омѣжи дъщеря си къмъ 20 Септемврий, и заради това Янко си купилъ отъ Хайделбергъ докторски дипломи, понеже баща му не се съгласявалъ за женитбата, безъ такова удостовѣрение на неговитѣ успѣхи въ науката.

Писмото до Лассалю, дадено отъ Елена на Рюстова прилича повече на официална бумага, отъ колкото на частно обяснение. То има чисто официаленъ характеръ и безъ съмнѣние е продиктувано отъ баща ѝ прѣди тя да е прочела прѣдаденото ѝ чрѣзъ Рюстова писмо на Лассалю. Елена пише:

„М. Г. Гну Лассалю. Като се примирихъ отъ всичко то си сърдце съ моя отрѣденъ мъжъ, Янко Фонъ-Раковица, дълбоко като се раскаяхъ за моитѣ постѣпки и изново спечелихъ неговата любовъ и всемилостиво прощение; като писахъ за това и на вашия адвокатъ въ Берлинъ, Г. Голтгофа, прѣди да му получа писмото, съ което той ме прѣдизвѣстява да не се обявямъ противъ васъ, — азъ ви обявявамъ доброволно и съ пълно убѣждение, че скъсвамъ всѣкакви връски съ васъ, за да любя моя мъжъ, комуто и ще остава за всѣкога вѣрна. Елена Фонъ Деннигесъ“.

Ако Елена любеше Лассалю, ако тя не знаеше за него нищо, освѣнъ слуха за неговото заминаване отъ Женева, то сега любопитството ѝ би могло да бѣде напълно удовлетворено. Писмото на Лассалю, дадено ней чрѣзъ Рюстова, звучеше по-прежнему съ страсть, обясняваше ѝ неговото положение, посочваше ѝ какъ да постѣпи по вѣнатѣкъ. Но тя даже и не го е прочела. Въ запискитѣ си тя ясно гово-

решение, че, като взела отъ рѣцѣтъ на Рюстова писмото на Лассалъ, излиза и безъ да го прочете го дава на Янка, който прислушвалъ на вратитѣ на стаята, гдѣто били Рюстовъ и Деннигесъ. А Лассалъ напраздно прѣзъ туй вѣме бомбардирвалъ съ депеши своя приятель за съдържанието чакъ нейния отговоръ, питащецъ: „какъ отиватъ работитѣ? Злѣ? Посрѣдственно? Безнадѣжно? Отговори макаръ общо. Азъ любя на нажежено желѣзо!“ Ала Рюстовъ не можеше да му съобщи нищо утѣшително, и ето между другото какво му пише Лассалъ на 19 Августъ:

... „О, колко ти ме измѣчвашъ!

„Ако тая мома, зарадъ която азъ тѣй безмѣрно страдамъ, се откаже отъ мене, то ще бѣде опозорено всичко, що носи името чловѣкъ! Възможно ли е да се раскъса тѣй твърдото като скала сърдце, сърдце, което тѣй люби, тѣй неизмѣнно прѣнася всички прѣврати, като моето! . . .

„Днесъ азъ пакъ цѣль часъ се свѣтвахъ съ министра. Той е силно възмутенъ отъ насилието, извършено надъ Елена и каза ми, че не може да разбере противодѣйствието на Деннигеса, че самъ той въ подобенъ случай не би ми направилъ никакво прѣпътствие, безъ да гледа на моето политическо направление и пр., и ний додохме до слѣдующето рѣшение:

„Той ще даде на тукашния адвокатъ Ханле, силно прѣдпаденъ въ нашата работа, официална заповѣдъ да отиде наедно съ менъ въ Женевъ и изглади съ Деннигеса моята работа à l'amiable (чрѣзъ доброволно съгласие). Заповѣдта ще бѣде дадена на Ханле въ видъ на писмо отъ министра до Деннигеса, писмо, въ което министра ще заяви, че праща Ханле въ Женевъ, за да изглади нашата работа à l'amiable, че това е желателно въ много отношения и т. н. Ако доброволно съгласие не стане, министра ще прѣдложи на Деннигеса да ми позволи очна ставка съ Елена прѣдъ нотариуса, и тамъ тя въ присѣдствието на нотариуса на изяви своята воля: желае ли да ми бѣде жена или не; по нѣкакъ министъра обяснява, че въ случай на отрицателенъ отговоръ, то поне така ще бѣде прѣмахнато и най-малкото подозрѣние за нѣкакво си насилие, недостойно за единъ посланикъ, а азъ ще получа възможность да се успокоя относително пъл-

ната свобода на нейната воля и не ще я считамъ вече жертва на грубата сила.

„Ти виждашъ, че ако въ Елена има поне искрица отъ справедливостъ, воля и вѣрностъ, то по тоя пътъ може всичко да се поправи . . . Сега вече азъ ще погина не отъ грубото насилие, което азъ вече ще съмъ унищожилъ, ако Елена ми каже прѣдъ нотариуса „не“ и не тѣгне съ мене, а отъ безмѣрната измѣна, отъ нечуваната измѣнчивостъ (непостоянство) и лекомислие на жената, която азъ любя вънъ отъ всѣка дозволена мѣрка. Би било наистина чудовишно, ако азъ само за това съмъ увѣщавалъ министра да прати тукъ комиссаръ и ни привика при нотариуса, за да ме постави тя съ своето „не“ въ нетърпимо смѣшно положение. Обаче, ако тя непрѣменно желае да ме прободe съ мечъ въ сърдцето — *je n'ai rien à dire!* (азъ нѣмамъ какво да кажа!) Поне азъ ще погина не отъ високомѣрието на грубиянъ-человѣкъ. Но азъ въ никой случай не можъ да я считамъ тъй безнадѣжно, тъй безгранично развалена“.

Лассаль подмята въ туй си писмо още, щото Елена да бѣде нѣкакъ-си прѣдизвѣстена за тѣхната официална срѣща прѣдъ нотариуса, и до толкозъ вѣрва въ успѣха, че дори моли Рюстова отъ по рано да приготи всичко за тѣхното внезапно избѣгване, даже и паспортъ на име Елена Денигесъ на 21½—22 год. Готвящецъ се да излѣзе отъ Мюнхенъ, той помолва още Рюстова тутакси да съобщи телеграфически отговора на Елена въ Мюнхенъ, Линдау, Олтень и Бернъ—градове, прѣзъ които му прѣдстои да мине. Прѣзъ сѣщата тая нощъ Лассаль пише на графинята, че, всичко, всичко, всичко зависи отъ исхода на единъ само часъ (у нотариуса), който ще рѣши за менъ въпроса за животъ или смъртъ. Ако Елена ми каже „не“ — пишъ по пататѣкъ Лассаль, то това ще бѣде най ужасний паметникъ за туй, че мъжъ никога не трѣбва да се привързва къмъ жената . . . „Азъ ще погина тогава отъ най гясногo прѣдателство, отъ най-прѣзрителната измѣна, каквато нѣкога е наблюдавало, всевидящето слънце“ . . . „Бѣди здрава“ — така свършва писмото. „Никога челoвѣкъ не се е тъй мъчилъ, тъй изнуравалъ, тъй пламвалъ въ огънь за жена. Само едната физическа работа — тоя день азъ съмъ исписалъ около 60 страници пощенска хартия — исписалъ въ нея убийст-

вълнения — само едната тая работа е до крайностъ изнурителна, безъ да се говори за страшнитѣ мъчения, на които съмъ подхвърленъ“.

На 20 Августъ, когато графиня Хацфелдъ пристига въ Женева, семейството Деннигесъ бѣ вече тамъ, писмото на Лассалья до Елена бѣ връчено на Рюстова, ала пакъ не свѣсѣмъ още уталожений Деннигесъ самъ прѣдава на дъщеря си писмото на графинята, като прѣдварително взема отъ нея дума да отговори на графинята само при негово посрѣдничество. Графинята, знаейки добрѣ, че записката ѝ ще прѣмине прѣзъ ржцѣтъ на бащата, сухо извѣстява на Елена за своето пристигане въ Женева въ интереса на Лассалья, а ками при себе си за окончателни прѣговори по работата, еднакво важна и за нея и за Лассалья. Елена говори (въ запискитѣ си), че съзряла въ тая суха записка оскърбителенъ отговоръ на своето горѣщо писмо до графинята изъ Забергъ отъ 1 Августъ, ала любезния отговоръ на графинята на тогавашнитѣ ѝ писма се намѣри въ книжата на Лассалья и се появи въ печатъ, той (отговорътъ) може и да не е стигналъ до Елена, сношенията на която съ Лассалья се прѣвѣснаха отъ 4-ий. Въмѣсто всѣкакъвъ отговоръ, тя връща назадъ пратеното парче хартия на графинята, съ надписъ: *Lettre recue, Helene de Donniges* (Писмото прието, Ел. Ден.).

— Ти си съвършенно правъ — казва тя на баща си — Графиня Хацвелдъ грѣбва да е най-ужасната жена!

Но ужасна бѣ свѣсѣмъ не графинята, а новата и глупава грѣшка на Елена. Тя не само не се възползува отъ възможността да влѣзе чрѣзъ графинята въ сношение съ Лассалья, но даже вътрѣшно негодуваше противъ туй, щото Лассаль наричаше графинята своя втора майка и ѝ довъряваше най-тайнитѣ си работи. Баща ѝ бѣ доволенъ отъ това ѝ впечатление и ѝ продиктува нѣколко реда да графинята, въ които тя обявява, че връскитѣ съ Лассалья сж съвършенно скѣсани, че не приема никакво посрѣдничество по тая работа.

А Лассаль се измъчваше да стигне по скоро въ Женева, безъ да слуша ни Рюстова, ни графинята, които въ отговоритѣ си на бесчисленитѣ му допеси, се мъчеха да го спрѣтъ още въ Мюнхенъ. Слѣдующата денеша, подписана отъ тѣхъ двамата, въ които, както и въ всички телеграмми

до Лассалъ и приятелитѣ му, Елена е прѣименована въ Хенри. Лассалъ — въ Юлианъ, напълно охарактеризирва, както тѣхното положение по тая работа, тѣй и полученитѣ отъ тѣхъ свѣденія.

„Женева, 22 Августъ 1864 г. Фердинанду Лассалъ. Мюнхенъ, гостинница Оберполмиеръ. Заблуждавате се отъ сително обстоятелствата. Хенри е по отвратителна и бесрамна, отъ колкото можемъ да си прѣдставимъ. По своенравна воля дързко отказа да даде на София (графинята) нѣкакъвъ отговоръ; въобще за насилие и дума не може да стане. Привикването при нотариуса съ цѣль да се отстрани прѣдполагаемия натискъ може само да доведе до рѣшителното „не“ отъ страна на Хенри. Бащата се гаври още съ своето положение, като дава прѣдлогъ на Хенри да пожертвува себѣ си за това положение; трѣбва да се прѣмахне този прѣдлогъ. Да се сплаши бащата — това е за сега главната работа. Отъ всичко по важно е началника на бащата да му пише писмо съ такова съдържание: полученъ за васъ доносъ ви уронва въ служебно отношение, писменитѣ доказателства сж на лице, правотата на Юлиана е очевидна, повѣдението на Хенри-невѣроятно; за съжаление, вече стана много, едва ли е съвмѣстимо съ публичната длъжностъ, занимаема отъ васъ; Вий трѣбва да свършитъ работата съ пълно задоволствие на Юлиана, и тѣй да избѣгне скандала, който ще лѣгне на него и Хенри. Прѣстоящото идване на Ханли е въ висша степенъ полезно и необходимо. Подписано: София, Вилхелмъ“.

Но Лассалъ вече прикаше къмъ Женева съ Ханле, поразенъ отъ отговора на Елена, който му прѣпрати Рюстовъ. Като получава този отговоръ, той подробно писва на Рюстова, на 21 Августъ, прѣди да трѣгне отъ Мюнхенъ, и въ това писмо подмята за нѣкакъвъ си замисълъ, който остана тайна за публиката. „Азъ одобрявамъ всичко, което вѣрно води къмъ цѣльта — пише той. — Одобрявамъ похищението (отнеманието) съ хитростъ и сила. Всѣко срѣдство, стига да е вѣрно, за менъ е не само пригодно, но и свършено безразлично. Дръжте се за това, само о крупнитѣ срѣдства. Ала тѣ разбира се; трѣбва да бѣдѣтъ досущъ вѣрни, не трѣбва да развалятъ, туй което азъ спечелихъ тукъ, въ Мюнхенъ“. Подобно на удавений, който се лови за сламка,

и Лассаль зъ това си писмо още са утѣшава съ надѣждата, че отговорътъ та Елена недоказва още нейната измѣна защото той наполовина се обяснява съ безнадѣжното ѝ положение.

VIII.

Но ето и него самия въ Женева и при туй съ прѣдставителя на баварския министръ на външнитѣ дѣла. Между тѣхъ има условие, че Ханле най-първо мирно ще се помъчи да изглади работата, а Лассаль ще поиска за тая цѣль да се срѣщне и разговори со Деннигеса. Само въ случай, че тоя опитъ излѣзе безуспѣшенъ, било рѣшено да се възползуватъ отъ писмото на министра и да поискатъ отъ Деннигеса, щото дъщеря му да обяви прѣдъ нотариуса желае ли да вземе Лассалья, или не. На 25 Августъ Ханле прѣдава Деннигесу писмо отъ Лассалья, който искаше да се срѣщне съ него, макаръ и въ присѣдствието на жена му, но безъ участието на каквито и да било други свидетели. Тоя пъкъ — това бѣ вече третата просба на Лассалья все за това — просимата срѣща стана. Но тя бѣ безъ всѣкакъвъ успѣхъ. Безъ да обръща внимание на прѣдупрѣждението на Лассалья въ началото на разговора, че неговото почти неотговорно положение изисква употреблението на досущъ умѣрени изречения, при всичко това Деннигесъ безбоязнено отхвърля прѣписването нему насилственено влияние въ избора на Елена, отказва всѣкакъвъ натискъ отъ своя страна, повиква въ статата слугитѣ си, въ качество на свидѣтели, нарича Лассалья лъжець, и даже писменно заявява за това на Ханле, като при туй добавя, че той ужъ избличилъ Лассалья въ лъжа, че Лассаль искалъ отстранението на Янка и безпрѣпятственни срѣщи съ Елена, като единствено срѣдство рѣшението ѝ да бѣде напълно свободно. Вслѣдствие това писмо което избличаваше Лассалья въ лъжа, и вслѣдствие станалия по тѣхъ разговоръ, у адвоката Амберини на другия день бѣхъ съставени два акта, удостоверяющи лошото обращение на бащата къмъ дъщерята, даже и тѣлесно истезавание. Единъ отъ тѣхъ е подписанъ отъ свидѣтель, полковникъ Бекеръ, другия отъ Лассалья. Въ тоя послѣденъ актъ Лассаль, като прави оговорка относително възможнитѣ послѣдствия

на хвърленото връхъ него отъ Деннигеса обвинение въ лъжа формално поставя исканieto, щото г. Деннигесъ или да му позволи свободно да се види съ дъщеря му у тѣхъ пакъ, въ продължение на двѣ недѣли, или да даде на дъщеря си възможность да искаже своята воля предъ нотариуса следъ прѣдварителенъ двучасовъ разговоръ съ него, Ласаля, у съсъдната стая на нотариуса, на самѣ, или само въ присѣствието на посвѣтений въ работата полковникъ Рюстовъ. Послѣдното е толкозъ по необходимо, — добавя Лассаль, тъй като „вчерашнитѣ устни изявления на Г. Фонъ-Деннигесъ още по вече усилихъ въ мепъ напрѣжното мое убѣждение относително това нещастно положение, въ каквото се намира дъщеря му подъ влиянието на извършеното надъ нея физическо и още продължающе се нравствено насилие, и защото г. Деннигесъ на съвсемъ ясно поставенъ отъ мепъ въпросъ: твърди ли той, че Елена по собствена своя воля и безъ неговото запрѣщение ще вземе назадъ дадената мепъ дума — бѣ принуденъ да отвърне, че не може да даде подобно увѣреніе.“ „Нотариалното заявлението на Елена, — казва по нататѣкъ Лассаль въ своя актъ — трѣбва да стане въ присѣствието на единъ отъ членовѣтъ или приятелитѣ на семейството, избранъ отъ самитѣ родители на Елена, но въ отсъствието на послѣднитѣ, тъй като всичко случивше се до сега достатъчно показва, че тѣхното присѣствие съвършено ще исчерпе свободната воля на Елена.“

Но Деннигесъ и Елена успѣватъ да парализиратъ и това исканіе на Лассаля. Въ сѣщия тоя день, 26 Августъ, когато Ханле прѣдава Деннигесу желанието на министра и исканieto на Лассаля, бащата исказва съгласіе да изпълни едното и другото, ако само Елена не се въспротиви на това. А Елена бѣ вече подготвена за отрицателенъ отговоръ, и ето отчета на Ханле и Рюстова за срѣщата имъ съ нея:

„Тя ни се показва душевно напълно свободна и ни най-малко смутена; въ нея личи по-скоро студена насмѣшка и условна веселостъ, отколкото нѣкаква слѣда на станжала порано или още продължаваща се душевна борба. Полковникъ Рюстовъ спокойно и рѣшително ѝ обясни, защо ти настоявашъ на двучасовъ (най-вече) разговоръ съ нея на самѣ или при свидѣтель, присѣствието на който изисква самото приличіе, но който ни най-малко би стѣснилъ тѣхната свобода.

отбѣсна това искание, като възрази на нѣкои отдѣлни

— „Защо е всичко това? Азъ зная, какво иска той.

„Когато ѝ се напомни за дадената отъ нея клѣтва, тя

съ насмѣшка:

— „Клѣтва?! Азъ не давамъ клѣтва!

„На бѣлѣжката, че тия отговори рѣзко противоречятъ досущъ особеннитѣ нейни постѣпки, като на тая, която

случи въ пансиона Леовѣ, тя леко отговори:

— „Да, това е истина; но то бѣ само въ първата

Рюстовъ, най-сетнѣ, ѝ каза, че като се сѣди по едно нейнитѣ заявления, тя като че се бои да дойде въ по-

сѣднѣшното си състояние следъ личната бѣсѣда съ Лассалю.

Но тя отхвърли това опасение и възрази, че личната бѣсѣда съвършено безполезна.“ А когато Ханле забѣлѣжи че

отговора нѣма да има защо да се продължава два часа, че

Лассалю самъ ще го прѣкрати по рано, стига само да му

даде точенъ отговоръ, — тя, сменещъ се, каза:

— „Лассалю обича да говори много и продължително,

и два часа, ако искате ще бждатъ малко!

„На думитѣ на полковникъ Рюстова, че вътрѣшно тя

съзнава, че е досущъ виновна предъ Лассалю, и че

това трѣбва да му даде удовлетворение, тя възрази ус-

михнато:

— „Удовлетворение на тщеславието му ли?

— „Не, азъ говоря за неговото нравствено чувство,

— я поправи Рюстовъ.

„Ханле я уговаря, че тя трѣбва да се съгласи лично

да се разговори съ тебѣ, дори трѣбва да желай сама това,

по двѣ причини: първо, гдѣто тя е постѣпила съвършено

неправедливо съ тебе, — а това тя тутакси призна; второ,

по разговоръ може да намали както за нея самата тъй и

цѣлото семейство, тия неприятни послѣдствия, които може

да причини голѣмата твоя настойчивость. Елена отговори, че

не отрича вѣрността на това съображение, но желае да си

помисли още и обѣща писмено да съобщи на Ханле своето

мнение. Подписано: В. Рюстовъ. Д-ръ Ханле.

Извѣстието на този разговоръ на Ханле и Рюстова съ

Елена довежда Лассалю въ състояние, близко до полууда.

Напрѣшната страсть къмъ Елена се замѣня сега съ вероу-
вание къмъ тази недостойна мома и нейното семейство. Съ-
изминаването на първий пленъ съ огорчения и гнѣвъ
ривъ, той побързва да телеграфира на приятелитѣ си,
ботящи въ негова полза, за да прѣкратятъ всички свои
рания. Една отъ депешитѣ, адресирана до Рихардъ Вагнеръ
въ Щаренбергъ, блиско до Мюнхенъ, гласи: „Азъ се
казахъ стъ понататъшнитѣ опити вслѣдствие нечуваната
безвравственостъ на лицето. Благодаря за добритѣ намѣр-
ния. Не прѣдприемайте по нататъкъ нищо. Лассаль“.

Своя страна Ханле, считащъ своята миссия за свършена,
по-скоро заминава отъ Женева, като увѣдомява Деннигеса
писменно, че е безполезно да се очаква още писменното
съобщение на Елена. А Елена — за нея приказваха въ тѣ
врѣме, че тя е очерована отъ своя Янко и блаженствувала
въ обятията му въ бащината си градина.

Дълбоко разочарований и оскърблений, съ разбити без-
възвратни надѣжди, Лассаль не можеше да не стовари всич-
ката тежестъ на своето негодувание на хората, които разбита-
тия надѣжди и го поставиха въ това ужасно положение. Въ
сѣмъ този день, когато ставаше разговора на Рюстова и
Ханле съ Елена, той праща секунданти, като призовава на
дуелъ на право бащата, а косвенно Янка. На бащата той
пише, че се отказва да има работа съ такава „безсрамна
мома“, като неговата дъщеря, че не иска да бесчести себе-
си съ подобенъ бракъ, като при туй иска удовлетворение за
всички нанесени нему оскърбления. Въ писмото си до Янка,
Лассаль пожелава на своя съперникъ безпрепятствено да
продължава тая особенна роль, каквато е игралъ при насто-
ящото дѣло. На другия день, като написва своето завѣщание
той очакваше отговоръ на отправеното му въ прѣдвечерието
писмо. На сутринята дохождатъ при него графъ Кейзерлингъ
и Д-ръ Арндтъ, но не съ отговоръ отъ Деннигеса, а съ по-
кана (за дуелъ) отъ Янка. Рюстовъ посвѣтвва Лассали да
не приема тази покана, до гдѣто не тури край на работата
съ бащата, който и тукъ се възползува отъ Янка, като
орждие за своитѣ цѣли. Но Лассаль рѣшително се отка-
да чака и протака работата, и поиска незабавно срѣщане
съ своитѣ секунданти, Рюстовъ и Венгърския генералъ Бет-
ленъ, съ секунданти на Янка. Тия послѣднитѣ не закъ-

да съобщатъ, че Деннигесъ бързо офейкалъ за Бернъ,
ако прѣдоставилъ на бѣжщияся зетъ да защишава честта
на семейството. Прѣговоритѣ на секунданти станаха на
1-и Августъ, по миренъ начинъ да изгледятъ работата не-
успѣшно и не можеха да иматъ успѣхъ. Дуелтъ бѣ назначенъ
въ 7 1/2 ч. утрента, близо до Корружа, въ околността на
Женева. Въ прѣдвечерието Рюстовъ уговаряше Лассалья
се пообучи на стрѣлба, като му указваше и мѣстото,
където може да стане това. „Дивотии!“ — отговаря на това
Лассаль, а, между това, Янко прилѣжно се упражнявалъ и
своето отъ 150 вистрелни опита направилъ въ едно стрѣл-
но заведение.

Въ опредѣлений день, Рюстовъ събужда спокойно спя-
щия свой приятель още въ 5 ч. сутринята. Лассаль му дава
свѣщението си, за да го прѣдаде на графиня Хацфелдъ, въ
както на нещастний исходъ на дуела. Къмъ 7 часътъ тѣ
бѣхъ въ Корружъ. Изъ пѣтя Лассаль нѣколко пѣтя
минуты на Рюстова, щото дуела да стане на Француска
улица; следъ дуела, той непрѣменно искалъ да остане въ
Женева, за да свърши съ „стария страхливецъ.“ Той бѣ
въннъ въ щастливия за него исходъ на дуела и не пока-
зваше ни най-малко вълнение.

Противникитѣ пристигнаха въ 7 1/2 ч. — пише Рю-
стовъ въ запискитѣ си за този дуелъ. — Съ тѣхъ бѣ д-ръ
Арндтъ, който знаеше удобно мѣсто за дуелиране. Тѣ вър-
на напредъ, ний следъ тѣхъ.

На менъ падна жребия да напълна револверитѣ за
то стрѣляние и да командувамъ.

До гдѣто азъ пълняхъ, странитѣ бѣхъ вече поставени
на условеното и отмѣрено разстояние. Мения съвѣтваша да ис-
командувамъ силно и ясно, ала тия съвѣти бѣха излишни.
Всѣки вистрелъ имаше междина 20 секунди, при което
поставшии секунданти трѣбваше да искомандува отначало
следъ 10 секунди два, следъ 20 — три.

Азъ искомандувахъ разъ. Подаръ 5 секунди се чу
един вистрелъ, и при туй отъ страна на г. Раковица. Въ
малко отъ секунда се чу и вистрела на Лассалья.

Той удари на праздно, а самъ вече бѣ смъртно ра-
нъ. Чудно, че още можѣ да стреля.

„Следъ вистрела, той безъ да щеритна двѣ крачки на чакъ сега азъ чухъ — азъ трѣбваше да гледамъ на чакъ вника — че нѣкой пита: „Вий сте ранени?“ — „Да“ отговори Лассаль.

„Ний тутакси го прѣбрахме, положихме го на еднѣмъ одѣило и привързахме раната.

„Когато прогивната страна вече си отиваше, азъ и д-ръ Зейлеръ поведохме Лассалья къмъ екипажа (колата) и му помогнахме да сѣдне. Ний двама пжтувахме съ него и по възможности го подкрѣпяхме.

„Азъ казахъ на файтонджията да кара по равенъ пътъ. Каменливо мѣсто имаше да минемъ само около 200 крачки.

„Лассаль прѣкара изъ пжтя доста добръ; само прѣминаването на каменния мостъ, той се оплакваше отъ силни болки и питаше скоро ли ще стигнемъ въ къщи.

„Че раната е опасна — това азъ зная по опигъ. Чакъ, когато азъ отидохъ, къмъ пладнѣ, по негово настояване, при нотариуса, азъ научихъ отъ съпровождающия ме д-ръ Зейлеръ, че раната е смъртоносна. Когато дойде при нотариуса, азъ не го пустнахъ при ранения, като прѣдполагамъ, че той не е въ състояние да приеме никого.

„На другия день, обаче, азъ трѣбваше да отида, пакъ по молбата на Лассалья, при адвоката Амберини, съ когото той искаше да се посвѣтва за прѣдаденото менъ завѣщание. Амберини намѣри, че завѣщанието е въ исправностъ, и Лассаль тутакси още го запечата и написа на него новия адресъ.

Лассаль бѣ раненъ въ долната частъ на стомаха, гдѣто куршума миналъ отъ лѣвата и излѣзълъ отъ дѣсната страна. Ранения до послѣдний си часъ говореше доста малко. Измѣнѣжъ той скоква отъ болки и разярено поисква вода. За да намалятъ страданията, нему даваха тѣй много опиумъ, щото той не можеше да дойде на себѣ си. Женевскитѣ доктори намираха състоянието му безнадежно, сжщо и повикахъ телеграфически отъ Хейделбергъ и Цюрихъ Хелиусъ и Билротъ потвърдихъ това мнѣние.

Три дни следъ дуела, 31-й Августъ, въ седемъ часъ утринята, той вече не бѣ между живитѣ. Той имаше четиридесетъ години.

Въ Женева тутакси се състави единъ международенъ комитетъ, за да се погрижи за по тържественното погребение

на Лассалья. Погребението стана на 2-й Септемврий. въ църквата Temple Unique; повече отъ 4000 души присѣдаха на тая печална церемония. По желанието на графиня Ханфелдъ, трупа на Лассалья бѣ балзамиранъ и пратенъ въ Германия, гдѣто тя искаше да го извади на показъ върѣдъ, Лассаль е ималъ най-вече привържеци. Ала Прусско правителство и приятелитѣ на Лассалья я посвѣтвяха да занесе трупа право въ Бреславъ. Тукъ, въ семейната къща — въ еврейскитѣ гробища — на 14-й Септемврий, погребенъ Лассаль, единъ отъ малцината евреи, които се откъсали отъ своята религия и национална изключителностъ, да се наджхатъ, съгласно духа на врѣмето, съ общеевропейски стремления и задачи. Въ края на Декемврий на тоя мѣсто бѣ поставенъ единъ простъ паметникъ съ надписъ: „Тукъ почива туй, що бѣ смъртно въ мислителя и бореца Лассаль.“

А Елена? Относително туй, що ставало съ нея въ тѣзи послѣдни дни, ний знаемъ само отъ еднитѣ нейни записки. Въ своитѣ „отношения къмъ Фердинандъ Лассалья“, тя иска да убѣди читателя, че надеждата да принадлежи нему ни-кога не я е напущала, че ако тя, макаръ за минутка, ос-тавала въ Бернъ, ний бихме съ Ханле сама, безъ умразния ней Рюстовъ и безъ Ханле, който стоялъ тѣкмо срѣщу нея и не снѣмалъ отъ своя испитующъ погледъ — работата би взела съвсѣмъ другъ характеръ. Рѣзко, отговаряйки на Рюстова, когото тя и прѣпоръчалъ за единъ безпристрастенъ чловѣкъ, тя като че дала на Ханле да разбере трудното ѣ положение, и напълно го расположила въ нейна полза. Но той, щото ний вече знаемъ, тѣй малко очаквалъ отъ нея, щото не хвалъ съ ръка и избѣгва въ Мюнхенъ, безъ да счита за нужно да дочака писмениа ѣ отговоръ.

Вечерта въ къщата на Деннигеса се дигнало цѣла трупина. Като получилъ поканата на Лассалья, бащата се загваря въ стаята си съ близкитѣ свои хора, между другитѣ и Иванко, който за минутка отива въ стаята на Елена, за да ѣ каже:

— Не бой се всичко ще се оправи. Баща ти ще за-весе още днесъ за Бернъ.

Изминава се нощта и слѣдующия день. Вечерта пакъ отива при Елена, за да се прости съ нея.

— И ти ще пжтувашъ?

— Може би

— Що значи туй? Моля ти се, не ме мжчи съ вѣстността: азъ съмъ страшно нервозна, азъ съмъ то изтощена, щото не съмъ въ състояние да истърпямъ незагадкитѣ.

И Янко и разказва, че баща ѝ му показалъ Лассалъ вата погана, като жалостно му обяснилъ своето положение ни години, на семейството ми позволжтъ да се бия, а туй, какъ ще се остави такива пятна за честта на семейството? Майкати се искава въ сжщия този смисълъ, само много по ясно. Мень прѣдстои да се дуелирамъ заради баща ти. Вѣрно е, че Янко никога не е хващаль оръжия а Лассалъ е отличенъ стрѣлецъ, но азъ се упражнявахъ день два часа нарѣдъ. Спорѣдъ признанието на Елена излиза, че тя е била доволна отъ вѣстта за дуелъ. Усмъртаването на Янка за нея било несъмнѣнно; Лассалъ ще го убие непрѣменно, въ кжщи тогава ще се дигне горития и тя ще може да избѣга пакъ при Лассалъ! Като нощ преди дуела, когато Янко пишаль писмо до родителити си, тя почва да се приготви за намисленното бѣгство; згари всички съхранени писма, туря въ пжтната си чанта дозидрѣхи и разни украшения, и на утриньта облича двѣ роби една връхъ друга, за да бжде съвършено готова и улеснена за нѣколко дни. Макаръ и готова за бѣгство, тя пакъ, както това признава въ своята исповѣдь, се прощава съ Иванъ „не безъ извѣстно състрадание“.

Останала сама въ стаята си, Елена съ нетѣрпение очаквала развязката. „Ако колата, въ която ще докарать нещастния Янко, върви доста бавно — си прѣдполагала тя то, значи, той (Янко) е тежко раненъ, а ако колата се спрѣ, безъ да се отправи за въ кжщи, и изъ нея излѣзе нѣкой другъ за да „подготви“ семейството къмъ печалното събитие, то, значи, той е убитъ. И въ двата случая, азъ трѣбва да се възползувамъ отъ първата минута на замайването.“

Тѣй изминаватъ часове. Тамамъ Елена се навежда надъ огнището, за да изгори и послѣдното вързопче писма, къмъ кжщи бързо пролѣтява карета. Мисълта, че въ нея

да е уцѣлелий Янко, даже не ѝ минава презъ глава. Баща ѝ тѣй често идвали сутринъ! Но изведнѣжъ стаята ѝ и Янко влиза. „Дуела, значи, не е станала“ — и всичко си остава по старому“, си помислюва тя тая минута Янко се доближава, улавя я за ржцѣтѣ, и казва:

— Радостна ли си, гдѣто азъ съмъ живъ?

— Да, разбира се.

— А какво ще кажешъ, ако ти съобща, че Лассалъ е раненъ?

Тя се исмива.

— На това не бихъ и повѣрвала!

— А, обаче, това е вѣрно, азъ го ранихъ, безъ това искамъ, но мисля, че е раненъ леко.

— Ти? Ти го рани? — Хе, разумява се, раната трѣбва да е доста лека — казва насмѣшливо Елена. — Иди оставиме сама — добавя следъ това тя съ неудоволствие.

На третия день следъ дуела, Янко дохожда утриньта раненъ и я поканва въ градината.

— Азъ има да ти съобща нѣщо прискърбно — само тукъ.

Мълчеливо тѣ сяджтъ на една пейка въ градината.

— Какво? попитва тя.

— Лассалъ умрълъ!

— Тя го тласва и избѣбрюва:

— Махни сѣ! Махни се! Сега азъ и тебе ненавиждамъ!

Ала тая „ненавистъ“ изчезва бързо.

Половинъ година следъ това, Елена бѣ вече жена на сжщия Янко, отъ ржцѣтѣ на който падна нейния „царственъ орелъ“ и когото тя, въ този критически день, тѣй много желаше тежка или смъртоносна рана.

Наскоро умира и Янко. — Какво е станало съ нея, ний това не знаемъ, пжкъ едва ли това може да интересува нѣкого. Сама по себе си, като лице, като характеръ, Елена прѣдставлява явление ничтожно и жалко. Отъ природата надарена само съ красота, нравствено развалена отъ възпитанието, безъ воля и съ най-малка доза чувство за собствено достоинство, тя е заблѣжителна само, като единъ примѣръ на мома, която е имала безсърдечieto да

прѣгърне убийцата на тогова, когото тя ужъ стра-
любеше, и да намѣри успокоение и утѣха въ съпружес-
му обиятия. Тя е интересна само по отношение къмъ
сая, и тоя интересъ напълно се исчерпва съ неговата
трагическа смъртъ. Ничтожеството ѝ не ѝ побърка въ
напротивъ то несъмнено ѝ помага да прѣживѣе и .Лассаль
и Яко и всички участници на разказаната отъ насъ драма
и сега да се рисува предъ свѣта за жертва на възвишенъ
и дълбока любовъ и на чуждо неразбиране и насилие. Тя
лека и студена натура никога и никого не е любила.

Лассаль бѣ за нея интересенъ новакъ, кратковремененъ
герой на романтическитѣ ѝ похождения, личнитѣ ѝ забавления
и кокетство. Тя не го разбираше, не можеше и да го раз-
бере. Това бѣ човѣкъ отъ другъ свѣтъ, съвършено чуждъ
за нея, къмъ когото тя не доближи ни една страна отъ
своята природа и минало. Лассаль заплати съ живота
за своето увлечение къмъ тая жалка натура, за страстната
любовъ, безъ най-малки признаци отъ уважение къмъ при-
мета на своята страсть, за дълбоко погрѣшно отношение
къмъ жената, като къмъ вещь. Тия безлични сжщества
женски образъ, безъ воля, безъ нравствена подкладка,
доленъ умственъ уровень, сж всѣкога двоеостри. Тѣ лесно
подчиняватъ на влиянието и волята на силний характеръ
ала тѣ тѣ сжщо лесно поддадатъ подъ всѣкакви други силни
влияния, макаръ тия влияния и да иматъ само чисто външно
свойство. Коренната грѣшка въ живота на всѣкого отъ насъ
се разрѣшава всѣкога съ велики послѣдствия, и колкото
силенъ (опредѣленъ) и по характеренъ човѣкъ, толкова
скоро и по трагически се разрѣшава романа въ неговия
животъ. Блѣстящъ, даровитъ, настойчивъ и крайпо самоопра-
дѣнятъ, Лассаль не знаеше отстъпки предъ обстоятелствата,
той искаше да вземе съ бой туй, което не се подаваше въ
рикѣ по обикновенъ нѣтъ и, като титанъ човѣкъ, честно
но бесплодно падна въ този бой.

К. П.

София,
16/VIII 1895 г.

(край).

ПИСМА ИЗЪ РУССІЯ

М. Ковалевскій, неговитѣ въспоминания и мнѣніето му
за французскитѣ работи и съчинението на Лаврова.

„Опытъ исторіи мысли“

1.

Моего научно и литературно скитничество.

Подъ горното заглавие е напечатана една статия въ Виуаррската книжка на „Русская Мысль“ отъ извѣстния руски социологъ Максимъ Ковалевскій. Въ нея авторътъ, като говори за срѣщата и сношенията си съ разнитѣ учени по разни клонове на науката въ врѣме на своето „научно и литературно скитничество“, посвѣщава слѣдующитѣ редове на познанството си съ Джонъ Люиса, Спенсера и Карлъ Маркса:

„Парижскія ми приятель Григорій Николаевичъ Вирухъ, който въ това врѣме бѣше редакторъ на списанието *Журналъ положительной философіи*“, ме снабди съ рекомендація до Джонъ Люисъ, а съ прѣпорѣката на другъ единъ приятель, Кориесъ, получихъ достъпъ въ домътъ на Карлъ Марксъ. Благодарение на тѣзи двѣ рекомендації азъ успѣхъ за кратко врѣме да се запозная съ всички специалисти по моя предметъ, журналисти и политически дѣятели, събѣтитѣ и указанията на които впоследствие ми оказаха голѣма полза. Всѣка недѣля у Люиса се събираше масса почитатели талантътъ на жена му, великата английска списателка Дѣорджъ Елиотъ. Тукъ се срѣщнахъ за првъ пътъ съ Беджхотъ, чиято книга за английската конституція и до сега ми се чини за най-добра отъ всичко това, което е написано по този предметъ въ послѣднитѣ двайсетъ или трийсетъ години. Пакъ тукъ азъ се сближихъ съ Фредерикъ Харрисонъ, който ме запозна съ цѣлия кружокъ на английскитѣ позитивисти, както ортодоксални, така и схизматически. Узнахъ Конгрева, Бисле, Коттера Морисъ, Джонъ Морлея

и Спенсера. Съ послѣдния азъ се запознахъ по поводъ слѣдующий случай: Харрисонъ ме предложи за врѣмешен членъ на извѣстния литературенъ клубъ въ Лондонъ . Това предложение биде поддържано и отъ Спенсеръ, който бѣше единъ отъ старѣйшинитѣ на този клубъ, и азъ трѣбваше лично да го поблагодаря за тѣзи му поддръжки. Отъ нашия прѣвъ и едва ли не единственъ разговоръ останаха паметни слѣднитѣ двѣ заявления отъ негова страна. На въпросътъ ми, що го е накарало да приеме длъжността на старѣйшина, той съ пълна сериозностъ ми отговори: ланието ми да се запозная съ правителството на практиката. Когато съобщихъ това нѣщо на Харрисонъ, той ми отговори, че тукъ нѣма нищо удивително, тъй като Спенсеръ се рѣшава даже да живѣе въ пансионъ (Boarding house) отъ желание да узнае на опитъ достойнствата и недостатъцитѣ на обществеността. Така също категорично ми обяви Спенсеръ, че войната е немислима между цивилизованитѣ нации и, като постъпенно преминаваше въ разговорътъ си къмъ нецивилизованитѣ народи, той искаша удивление по поводъ на популярността си въ Руссия. Азъ помня, че въ онази минута неговитѣ думи закачиха моето национално самолюбие, но сега, като претеглямъ хладнокрѣвно казаното отъ него, мисля, че той бѣше тогава правъ. Мисълта му се сводяше къмъ туй, че въ общество, което съдържа твърдѣ много елементи за развитието на критическата мисль, метафизиката трѣбва да бѣде всесилна; трудно е да се очаква отъ подобно общество спокойно и обективно отношение къмъ фактитѣ на дѣйствителността. Съврѣменното поврѣщане на русската младежъ не само къмъ метафизическитѣ, но даже и богословски системи напълно оправдава казаното отъ Спенсеръ. Ще се надѣваме, че до такава съща стѣпень ще се обждне и другото, по-утѣшително негово пророчество“.

„Първото впечатление, което изнѣсохъ отъ запознаването ми съ Марксъ, бѣше много неприятно. Той ме прие въ извѣстния си салонъ, който бѣше украсенъ съ бюста на олимпийския Зевсъ. Намръщенитѣ му вѣжди и, както ми се показаша отъ прѣвъ пѣтъ, суровия му погледъ неволно ме напъраха да го сравня въ умътъ си съ този бюстъ, особено прѣдъ видъ чрезмѣрното развитие на челото му и дългитѣ му гъсти, къдрави и вече побѣдели коси. Още въ сѣщия

този день, чини ми се, той ми заяви, че почти всички живущи въ странство русси, съ малки изключения, сж агенти на панславизма, че такъвъ сжщо панславистически агентъ е и Герценъ и затова избѣгва да се запознава съ него, че Бакунинъ, когото той, може да се каже, въведе въ кръгътъ на социалистическата агитация, му е отплатилъ съ черна неблагодарностъ, като устроилъ така нарѣчената „Alliance“, което е и било първий потикъ за распаданieto на интернационала. Тогава азъ излѣзохъ отъ Маркса като попаренъ и рѣшихъ никога повече да не ходя при него. Но не следъ дълго врѣме, по волята на съдбата, ний пакъ се срѣгнахме на Карлсбадскитѣ бани (води). Тукъ, по нѣмание друго общество, той тѣсно се сближи съ мене. Ний правѣхме наедно нашитѣ сутрѣшни и вечерни расходки и заедно пакъ нарушавахме диетата съ по нѣкоя бутилка рюдесхеймъ, къмъ който той чувствуваше особена нѣжностъ. Вънъ отъ обикновенния си антуражъ, тоя великъ човѣкъ бѣше простъ и даже благушенъ събѣседникъ, неистощимъ въ разказитѣ си, пълненъ съ юморъ, готовъ да се посмѣй и надъ себе си. Помня разказътъ му за туй, какъ веднѣжъ, като останалъ безъ пари, отиѣсълъ въ парижския ломбардъ сребърнитѣ съсѣди на жена си. Жена му по баща бѣше отъ родътъ на Фонъ-Вестфаль, а по майчина линия — роднина съ херцогитѣ Архайлъ. Затова на съсѣдитѣ имъ е имало изобразенъ дворянскій гербъ. Това съпоставление на дворянскитѣ претенции съ рѣзко изразенитѣ му чърти отъ еврейскій типъ, накарало да го подозрятъ въ кражба и полицията го задържала, а жена му била принудена да доказва, че съсѣдитѣ принадлежатъ ней и да освободи мъжътъ си. Наскоро слѣдъ като се върнажъ въ Англия, азъ имахъ случай да го видя като любящъ баща на семейство, готовъ даже да гали дѣщеритѣ и унуцитѣ си, а така сжщо и като искренъ приятель — той питаеше истинска братска привързаностъ къмъ Енгелса. Тѣ двамата — Марксъ и Енгелсъ сж се срѣщнали още въ младостъ и тогава сж почувствували взаимна антипатия единъ къмъ другъ. Единъ отъ тѣхъ билъ послѣдователъ на Хегела, а другия — на Шеллинга. Но скоро общото дѣло и общия емингрантски животъ на чужбина сж ги сблизили до толкова, щото Енгелсъ станалъ свой човѣкъ съ домътъ на Марксъ, и наопаки. Незная, дали Марксъ е

успѣлъ да направи Енгелса хегелианецъ, но че самъ той си остана до край, недопускающъ никакъвъ компромисъ — послѣдователъ на хегеловата философия, не веднѣжъ съмнѣвалъ възможността да се убѣдя въ това отъ собственните му думи. Помня какъ веднѣжъ ми обяви, че има само два способа за мисленіе — логическия по диалектическия методъ на Хегеля и нелогическия. Той, впрочемъ, признаваше за своя само тѣзи заслуга, че е поставилъ въ основанието на тригълника това, което у Хегель било поставено на върхътъ му; — съ това той иска да каже, че економическитѣ влияния той считалъ за ръководящи и основни даже за философскитѣ и научни теории.

Ето защо, той не се отказваше да счита Лоренца Штейна до вѣйдѣ за свой ученикъ и съ удоволствие си спомняше за неговото сътрудничество въ *Rheinische Jahrbücher*. Ако се не лъжа, Марксъ издаваше този журналъ въ Келнъ нѣколко години преди да се премѣсти въ Парижъ, отъ кждѣто бѣше интерниранъ въ Гизо, а сетнѣ въ Лондонъ. Между другитѣ сътрудници на този журналъ бѣше и Хайне. Въ това врѣме Карлъ Марксъ бѣше заетъ съ развитието на своята теория *Mehrwerth* (Принадената стойнось). За првъ пѣтъ той искаша систематически тѣзи своя теория въ извѣстнитѣ си възражения на Прудона „Вѣдността на философията“. Идванието въ Лондонъ помогна на Маркса да събере богатъ материалъ по английската економическа история, за която цѣлъ усърдно посѣщаваше британскій музей; а въ сѣщото това врѣме у дома си изучаваше „синитѣ книги“, съ които собственната му библиотека бѣше особено богата. Постоянната и усилна работа подкопа здравіето му и още въ врѣме на познанството ни, той често се оплакваше отъ нѣкакви си вътрѣшни болѣи. Околитѣ му, като го гледаха постоянно бодръ и умственъ и физически, не придаваха особено значение на неговитѣ оплаквания, защото мислѣха, че сѣ плодъ отъ неговата мнѣтелность. Но не се минаха и пегъ години, когато подъ влиянието на личната скърбъ отъ смъртѣта на жена му и по-старата му дѣщеря (Г-жа Лонге), която често му помагаше въ неговата уморителна работа, у него се разви охтика; напразно се бори съ болѣстѣта си въ Алжиръ и най-сетнѣ умрѣ въ Лондонъ, прѣди да достигне

60 годишна възраст. Въ това врѣме — въ срѣдата на 80 години — нищо не прѣдвѣщаваше такъв прѣждеврѣмененъ край.

„Марксъ продължаваше усилено до работи, изучи рускиятъ языкъ и внимателно четеше рускитѣ „сини книги“, които му испращаше единъ неговъ приятелъ отъ Петербургъ. Той се готвеше въ слѣдующитѣ си томове особено да развие и разработи рускиятъ и американскиятъ материали, което отъ друга страна никакъ не му пречеше да чете работи, не касаещи се непосредствено до неговата тема, като всѣкога си правеше забѣлѣжки за прочетеното. Ето защо слѣдъ смъртта му, Енгелсъ ми показваше цѣли тетради, напълнени съ разни извлечения отъ Моргана. [*Древното общество*], Карденаса. [*Историята на собствеността въ Испания*], отъ моето съчинение за общинното землевладѣние, отъ Карѣва [*Историята на селенитѣ въ Франция*]. Съ нѣкои отъ тѣзи бѣлѣжки Енгелсъ се е ползувалъ въ очеркътъ си за происхождението на фамилията и частната собственост. Той се е ползувалъ така сжщо съ указанията на Маркса и въ критиката си на „дюринговскитѣ напѣвания да направи превратъ въ науката“. Самъ Марксъ съ извѣстно самодоволство ми казваше, че Дюрингъ расправялъ на всѣкиго, когото срѣщалъ, че причината на всички нападки, насочени противъ него (Дюринга), не е никой другъ, освѣнъ той — Марксъ. Презъ врѣмето на познанството ми съ Маркса семейството му водеше единъ най-осамотенъ животъ. Твърдѣ рѣдко човѣкъ можеше да срѣщне у тѣхъ чистокръвни англичане, съ исклучение едва ли не само на Хайндманна, неотколешний главатаръ на английскитѣ социалисти. Ортодоксалнитѣ (правовѣрнитѣ) економисти още не намираха за нужно да удостоятъ Маркса съ своето внимание. Веднѣжъ Марксъ ми разказа слѣдующий случай. Леви, авторътъ на историята на търговията, единъ пѣтъ прочелъ публична лекция за съгласието на економическитѣ интереси. Въ края на лекцията били допуснати възражения отъ страна на присѣтствующитѣ. Става Хайндманнъ и заявява, че въ числото на економиститѣ, които тѣй или инѣкъ сж се исказвали за съгласието или несъгласието на интереситѣ, лектора не помѣналъ Карла Маркса. „Менъ не ми е извѣстенъ“ — билъ отговорътъ. Такова едно отношение на английскитѣ еконо-

мисти ме очудваше толкостъ, по-вече, че въ Берлинъ Вагнеръ и Енгелъ не единъ пѣтъ помѣнуваха името на Маркса, като се съгласяваха или споряха съ него. Но английскитѣ економисти, кой знай защо, считатъ политическата економия изключително за свое достояние и твърдѣ рѣдко цитиратъ иностраннитѣ писатели по този предметъ. Така напр., Спенсеръ, като получилъ първий томъ на *Капитала* отъ автора, счелъ за нужно да предаде чрезъ общитѣ познати, че незнацието на нѣмскій языкъ го лишава отъ възможността да прочете тѣзи книга. Малко нѣщо по-инѣкъ се отнесълъ Дарвинъ къмъ Маркса. Той му пратилъ едно дълго писмо, което Марксъ твърдѣ цѣнеше и което се е запазило между книгитѣ му.

П. С-въ.

* * *

Въ писмото си „Изъ Франция“*) сѣщия М. М. Ковалевски рисува вкратцѣ положението на съврѣмenna Франция. Ний даваме тукъ на българскитѣ читатели едно кратко резюме на фактитѣ, които знаменитий ученъ групира и освѣтлява въ своето сравнително кратко писмо.

Въ течение на 7 години, какъ живѣя въ Франция, пише Ковалевски, само булавжизма и съврѣменото парламентско министерско и президенско безсиліе, бѣхъ способни да предизвикатъ въ ума ми цѣль рѣдъ съмнѣния за прогрессивний вървежъ на преживѣванитѣ сѣбития.

Гдѣ е ръководящата жрица на този хаосъ отъ противорѣчия?

Карно падна отъ ръката на политически убиецъ, благодарение вялостта на своята енергия. На Церъе, — едноврѣмешний експлуататоръ на работническій трудъ, като акционеръ въ анзенскитѣ каменовъглени рудници, — му излядохъ главата закона противъ анархиститѣ и социалиститѣ, на които той бѣше заклѣтъ врагъ. Горкийтъ, не пресѣда по-вече отъ 6 мѣсеца на президенското кресло и тутакси следъ избиранieto за президентъ на палатата, ненавистний

*) Русское Богатство, 1895 № 2 [Февраль].

всему радикалъ — Бриссона и слѣдъ паданieto на самото министерство Дюпюи, — подаде своята оставка.

Не по-малкъ сюрпризъ представляваше възможното избиране на Бриссона за президентъ на республиката. Но съединената опозиция на опортюниститѣ съ тѣй нарѣченитѣ *gaillies* (католици, признаючи республиката) успѣ да прокара съ незначително болшинство неизвѣстний до тогава Феликсъ Форъ. Този послѣдния се опита да привлѣче къмъ себе си радикалитѣ, като пожела да види въ числото на своитѣ министри единъ отъ тѣхнитѣ водители — Буржуа, но Буржуа не биде въ състояние да състави кабинетъ въ духа на своята политика. Най сетнѣ, съ съставянieto на кабинета Рибо, опортюнизма, който до това бѣше силно расколебанъ, получи пълно господство. Опортюнистътъ Рибо, подържанъ отъ болшинството на опортюниститѣ и клерикалитѣ, прока а — безъ всѣкаквъ срамъ и угризение на съвѣстѣта — прѣдложението за националното погребение на Маршала Канробера, героя на кървавата езекуция на 2-й Декемврий въ улицитѣ Римильо и Италианскій булевардъ. Но по рѣшителенъ протестъ на това не можеше да бжде отъ събитието, което се случи въ деня на погребението при входа на Гаръ-дю-Норъ, къдѣто една многохилядна тѣла отъ социалисти и радикали срѣщаха изгнанника Рошфора.

Тържеството на опортюнизма отъ една страна, и центрацията на всички врагове на настоящий порядъкъ (социалисти, коллективисти, радикали и пр.) за единъ друженъ отпоръ на коалицията отъ опортюнисти и клерикали отъ друга, — ето двѣтѣ характерни, по мнѣнието на Ковалевски черти на момента, който преживѣва Франция въ настоящата минута.

Ключътъ за разбиранieto на подобна една комбинация на работитѣ въ Франция се заключава „въ грубото дѣленie на французското общество на два лагера: лагеръ на „удовлетворенитѣ“ (*satisfaits*) и лагеръ на „неудовлетворенитѣ“ (поп *satisfaits*), т. е. на такива, които мислятъ, че съ заякчаванieto на республиката сж достигнати всички обѣщания на французската революция, и на такива, които отрицаватъ това.“

Партията на „неудовлетворенитѣ“ все по-вече и по-вече расте. На знамето на тая партия сж написани слѣду-

ющитѣ най-общи искания: работническо законодателство, 8 часовъ работнически день, страхование на работниците, увн-щожение на всички градски мита и запрѣтителни такси на хранителнитѣ продукти, подоходенъ и прогресивенъ данѣкъ и пр.

Обширността на тия реформи е достатъчна гаранция за дълготрайността на съюза на опозиционнитѣ елементи и неговата продължително-мирна и плодотворна съвмѣстна дѣятелность. „Удовлетворенитѣ“ ще бѣдѣтъ принудени да направяѣтъ доста голѣмички пожертвования прѣдъ пастѣпателний ходѣ на демокрацията; но все пакѣ, не до толкова, щото да бѣдѣтъ принудени да се откажатѣ отъ завоюванитѣ си политически привилегии и да се хвърлятѣ въ обятията на новъ диктаторъ, на „новъ пратенъ отъ провидѣнието спасителъ.“ Републиката, завършва М. М. Ковалевски, прѣживѣва кризисъ, но всичкото говори въ полза на това, че този кризисъ не ще има за нея смъртоносенъ исходъ.”

* * *

Най-сетнѣ, не безинтересно ще бѣде да приведемъ на българскитѣ читатели мнѣнието на Ковалевский и за извѣстний на българ. читатели, трудъ на маститий руский революционеръ и социалистъ Петръ Лавровичъ Лавровъ, именно, за неговата „история на мисълта“. Това мнѣние ний заимствуваме изъ доклада на Ковалевски на неодавнашния Социологически конгресъ, който засѣдава въ Парижъ.

Този трудъ, който за пръвъ пътъ обобщава резултатитѣ добити отъ изслѣдованията на рускитѣ учени заедно съ изслѣдованията на западноевропейскитѣ — съединява въ себи си много цѣнни качества: критически отборъ на първоисточницитѣ, огромна ерудиция, отсъствие на всѣка прѣдвзвѣренность. Основнитѣ положения на авторъ сѣ слѣдующитѣ: Социалогията има за цѣль изучаванieto на човѣческата солидарность. Въ историята на човѣчеството трѣбва да различаваме развитие на гражданственността и нарастванieto на критическата мисль¹⁾). Като не е послѣдователъ на еко-

1) „Опытъ исторiй мысли“ Женева. 1888—1889.

номический материализмъ, (който по неговото мнѣние се явява твърдѣ тѣсенъ) Лавровъ признава при все това важността на економическитѣ явления. Тѣзи явления, по негово мнѣние, играятъ важна роль особено въ периода отъ началото на историята до нашето врѣме; колкото се касае до до-историческитѣ врѣмена, то тамъ е господствувалъ обичая, тогава, когато пъкъ въ бъдещето ще владѣе изключително нравствений елементъ.²⁾

Н. Х-въ.

ПИСМО ОТЪ ШВЕЙЦАРИЯ.

Драгий ми Х.

Снощи бѣхъ честитъ да видя въ тукашния театъръ прочутата драма „Тѣкачитѣ“ отъ знаменития германски драматургъ *Герхардъ Хауптманъ*. Понеже знамъ, че ти нищичко не си чувалъ за това талантливо произведение, бързамъ да сподѣля съ тебе прѣсвитѣ си впечатления.

Преди всичко знай, че Г. Хауптманъ рисува въ своитѣ произвѣдения дѣйствителността въ всичкитѣ проявления на съврѣмения строй. Затова произвѣденията на Хауптмана като художественно правциви закачатъ изъ дълбоко интереса на висшитѣ класи. При все това послѣднитѣ въ лицето на своитѣ литературни прѣдставители признаватъ, че авторътъ имъ е единъ отъ най даровититѣ драматурги въ съврѣмenna Германия.

Едно отъ виднитѣ произвѣдения на този германски писател е драмата „Тѣкачитѣ“, съ която тукашната театрална труппа имѣ честта снощи за прѣвъ пътъ да запознае столичнитѣ граждани на Швейцария. Тя е прѣведена на всичкитѣ почти европейски езици, а на нѣмски, въ кѣсо едно врѣме, е издържала дванадесетъ издания! Два три дена преди поставянието ѝ на сцената, тукашната журналистика, като указва на нейното революционно съдържание — че тя „на

²⁾ „Соціологическій конгресъ“ статия въ „Русскомъ Богатствѣ“ № 3—1895.

много мѣста е настройвала къмъ бунтъ работнитѣ масси“, при все това, я горѣщо препоръча на всички „заради нейното велико художество“.

И наистина Хауптманъ е създалъ едно талантливо произведение! Азъ нѣма и да се опитвамъ даже, да ти представя тази страна на пиесата: това не може съ думи да се предаде; трѣбва човѣкъ самъ, съ свитѣ собствени очи и уши, да види и чуе, за да испита влиянието на онова велико съчетание на красотата съ художественната правда, което прави човѣка да се забрави, да скърби и се радва, да страда и се наслаждава, да плаче и се смѣе заедно съ лицата, що гледа прѣдъ себе си. . . Азъ ще ти дамъ само *скелетътъ* на драмата съ нѣкои и други бѣлѣжници, пъкъ ти като си понапрѣгнешъ малко въображението, вѣрвамъ все ще си съставишъ едно близко до самата истина прѣдставление за нея.

Както се вижда отъ самото название, тази пиеса е изъ живота на сиромаситѣ - тъкачи въ *четиридесеттѣ* години, сирѣчь въ врѣмето на тѣй нарѣчения *манифактуренъ* периодъ на производството, когато всичко почти се произвеждаше съ рѣцѣ или дребни орѣдия, а не съ машини както е сега. Въ този периодъ фабрикантитѣ-капиталисти, както е извѣстно, взнѣ отъ своитѣ голѣми работилници раздаваха сурови материали на работницитѣ и работничкитѣ, които ги обработваха дома си, съ единъ мъчителенъ трудъ и сръщу нищожно възнаграждение. Най-видающитѣ се клонове отъ тогавашната индустрия въ Германия бѣха: прѣдението и тъканieto*). Тѣзи два клона служеха, гдѣто ще се рѣче, като главни поминѣчни занятия на една значителна частъ отъ герман. население — почти въ всѣка къща имаше рѣчни чекръци за прѣдение и станове за тъкание. Ето защо Хауптманъ, за да ни прѣдстави тогавашната епоха, е избралъ именно живота на тъкачитѣ и тѣхното отношение спрямо фабрикантитѣ-капиталисти.

Драмата има *петъ* дѣйствия. Въ първото сцената прѣдставлява голѣма зала въ къщата на фабрикантиятъ, която служи за кантора, гдѣто работницитѣ и работничкитѣ прѣдаватъ изработенитѣ платове на буххалтера, а послѣдния, слѣдъ като ги прѣгледава добрѣ, отмѣта въ главната книга

*) Домашната тъкачна индустрия е и до сега развита въ Силезия.

и обажда на касиера, колко трѣбва да заплати. Тукъ авторътъ ни е рисувалъ главно отношенията на фабрикантитѣ и неговитѣ хбра спрямо сиромаситѣ работници. Щомъ се вдигне завѣсата, зрителтъ вижда предъ себе си 20—30 души ткачи и отъ двата пола, съ лица испити, въ дрипи облѣчени, които държатъ въ ржцѣ изработеното и чакатъ своя редъ, за да го предадатъ; вижда предъ тѣхъ до масата, здравия и червендалестъ буххалтеръ, койго оглежда платоветѣ и *все намира* по нѣщо „кусуръ“, за да отбие отъ слѣдующото се на работника; до него пѣкъ на друга маса, сѣди касиера, комуто старцитѣ и сиротитѣ се молятъ да имъ не отбива, въ зѣмѣна на което получватъ купъ псувни. Тая картина поразява зрителя. Тукъ ясно испѣква противоположността между интереситѣ на фабрикантина и ония на работницитѣ, а, слѣдователно, и борбата между двѣтъ класи. Три важни момента, въ лицето на три съвършено различни лица, забѣлѣзва зрителя въ това дѣйствие. Първия, когато единъ смѣлъ и събуденъ работникъ, разгнѣвенъ отъ несправедливото отѣдание паятъ на сиромашъта, се възпротивя и прѣдъ никакви заплашвания не иска да отстъпи *ни петѣкъ* отъ онова що му се слѣдва. Съ своето справедливо карание той произвѣжда силно движение между работницитѣ, които сѣщатъ, че сами говорятъ чрѣзъ неговитѣ уста. Фабрикантинтъ, като дочува това отвѣтрѣ, дохожда тутакси въ кантората, и съ викътъ си иска да сплаши работника и му затули устата; обаче, като му се не удава това, той му заплаща по скоро, само и само да го махне изъ срѣдата на работницитѣ. Втория моментъ е, когато тутакси слѣдъ това пада въ не-свѣстъ отъ гладъ и истощение едно работническо дѣте, което фабрикантинтъ, отъ нѣмай кѣдѣ, позволява да го внесатъ въ кѣщата му. Третиятъ моментъ е, когато фабрикантинтъ чете моралъ на работницитѣ, пѣкъ като почватъ нѣкой отъ послѣднитѣ да му се оплакватъ противъ буххалтера и касиера за дѣто тѣй несправедливо имъ отѣдатъ отъ труда, той бѣга на вътрѣ, като се прѣструва, че ужъ има нѣкаква бърза работа.

Въ второто дѣйствие сцената прѣдставлява жилището на едно работническо семейство. Стаята почти гола. На една страна столъ, на друга чекръкъ за прѣдение, на трета — чекръкъ за извивание на прѣжда и пр. Бабата и снахата

работятъ и си приказватъ. Дѣтето иска хлѣбъ, а майката го цалува и утѣшава, че дѣдо му отишелъ да занесе платътъ на фабрикантина и че подиръ малко ще купи и ще донесе. По едно врѣме се завръща старецътъ. Дохажда и единъ младъ момъкъ, свършилъ воинската си служба който почва да имъ агитира и чете новини изъ вѣстниците, но такива, които се отнасятъ до тѣхното тегло. Тѣ се пообдиряватъ, като виждатъ, че има хора, които се борятъ и заради тѣхъ. Изобщо, въ това дѣйствие авторътъ ни рисува съ най-ярки краски мизерното положение на работниците — тъкачи и тѣхното пробуждане отъ дълбокия сънъ

Третото дѣйствие става въ една кръчма, гдѣто обикновено се събиратъ работниците - тъкачи, за да се почерпятъ и поисприкажатъ. Тука авторътъ съпоставилъ прѣкрасно живота на работниците - сиромаси съ оня на богатитѣ. Така, догдѣто сиромаситѣ - тъкачи, убити съвсѣмъ отъ черната мизерия и непосилния трудъ, си приказватъ за тѣглата, на друга страна охолния богаташъ, добръ угоенъ и облѣченъ, приказва съ едно бѣдно, но хубаво момиче, като се мжи съ разни хитрости и прѣструвки да го измами и заведе въ Берлинъ. . . . Той е толкова нахаменъ, че прѣдизвиква най-сетнѣ работниците да го исхукатъ, следъ което си излиза. Единъ отъ работниците, който е слушалъ или челъ нѣщо за Французската революция, почва да расправя за послѣдната на другитѣ съ въодушевление, като ги наелектризира противъ изѣдниците - господари. Въ туй врѣме влиза единъ стражаръ — всички се побутватъ и млъкватъ. Разгорѣщени революционеръ изново почва да говори. Стражарътъ се намиса. Революционерътъ, оскърбенъ, спуща се противъ стражарина. Другитѣ го задържатъ. Стражаринътъ си излиза, като му се заканва. Следъ малко и другитѣ си отиватъ.

При четвъртото дѣйствие зрительтъ вижда роскошното жилище на фабрикантина. Тукъ сж: послѣдниятъ, младата му жена и пасторътъ. Около вжщата, долу, работниците правятъ демонстрация противъ изѣдникътъ - фабрикантъ, безобразнитѣ отношения на когото правятъ впечатление и на самата му жена. Той се сърди и праща за полицейския началникъ. Послѣдния дохожда и се съгласява да арестува младия и смѣлъ агитаторъ между работниците. Щомъ поли-

се помъчва да го откарва въ затворътъ, работниците
слушатъ, отърватъ го и напъватъ да влѣзатъ въ къщата
фабрикантина. Общо смущение. Попътъ излиза. Фабри-
кантинътъ граби бързо паритѣ и книгата отъ кассата и ги
джобоветѣ си. Жена му плаче и тича насамъ —
Влиза Буххалтера и въ своето отчаяно положение,
страхътъ отъ нахлуването на работниците, моли се
господари си да не го оставя. Работниците строшаватъ
дверята и влизатъ. Фабрикантинътъ, жената и Буххалтера
бѣгатъ. Тълпата навлиза въ богатото жилище на фабри-
канта и остава смайна отъ невидѣния блѣсъкъ и раскошъ.

Въ послѣдното дѣйствиe сцената прѣдставлява къщата
друго едно работническо семейство. Съвсѣмъ остарѣлата
ослѣпяла отъ мизерия баба стои въ едно кюше до дъсче-
та и съ дрипи покритъ креватъ. Бѣлобрадия дѣдо, едната
рука на когото е откъсната още на млади години въ вой-
ната, сѣди на тъкачния станъ. Синътъ расправя жицитѣ, а
мамата булка извива прѣжда. Тълпата, като излиза отъ
къщата на фабрикантина, се отбива тукъ, за да расправи
неудачието се и повика младитѣ на защита противъ полици-
ята и войската. Старецътъ, прѣдсавителъ на закорѣнелата
партия не удобрява поведението на тълпата и не пуца
отъ си. Мжчатъ се да го убѣдятъ, но той си остава не-
рѣшоненъ. Тълпата излиза. Жената на синътъ (снахата)
не трогва отъ справедливостта на работническото дѣло и
смирува съ другитѣ, като оставя мъжа си въ нерѣшите-
лностъ. Послѣдния държи сѣбира въ ржка: иска непременно
да отиде съ другитѣ, пъкъ се не рѣшава да прѣстѣпи ба-
щината си воля. Зачува се викъ, и гърмение на пушки.
Синътъ не може вече да търпи и напуща баща си и майка
си. Чува се гърмежъ и урра! на тълпата. Старецътъ, пада
приизавъ отъ коршумъ. Бабата, като слѣпа и малко глуха,
не дѣдото, какво е туй, гдѣто ѝ се чува като гърмежъ.
Въ туй врѣме влиза внуката и почва да расказва на ста-
рецътъ, каквото е видѣло на улицата. Като не му се обажда
никой, то идва още по близу и що да види — старецътъ
изгавъ! Въ своя страхъ внуката извива и завѣсата пада.

Ето, това е скелетътъ на драмата. Както виждашъ, въ
нема нищо измислено, нищо преувеличено, нищо недѣйс-
телно. Фактитѣ и събитията, както въ всѣко едно дѣйс-

вие, тъй и въ цѣлата пиеса, се развиватъ тъй просто и гично, тъй естествено, та зрительтъ забравя, че е въ тѣра. Всичкитѣ главни герои сж живи типове. Приблизително къмъ всичко това и изкуството на тукашнитѣ актьори и триси — и ти ще имашъ приблизително понятие за силата на впечатления, които съмъ получилъ.

Сега за „бунтовническия характеръ“ на пиесата. Та наистина такава, защото, интъкъ, тя не би била вътръно ражение на живота. Ти знаешъ, че *бунтовническото*, най-широкиятъ смисълъ на думата, е съществувало презъ чкото врѣме на човѣшката история; съществувало е между разнитѣ съсловия, класи и народи, интереситѣ на които сж бивали противоположни. То съществува до сега и ще съществува до тогава, до когато съществуватъ и самитѣ класи и съсловия. Епохата, що ни въспроизвежда авторътъ на пиесата е не само бунтовническа, но и нѣщо повече, тя е *революционна епоха*. Ти си спомняшъ за французската революция, извършена само отъ сиромаситѣ работници и селени, а сжщо и за другитѣ революции. Пъкъ революционна бѣ тази епоха, защото въ нея противоположността на интереситѣ между имущитѣ и неимущи класи бѣше достигнала послѣдния си градусъ. Живитѣ механически станове и чекръци въ голѣмитѣ работници на богатшитѣ, а сжщо тъй и бързото развитие на механиката чрезъ развитието на естествознанието, ускоряваха експлоатирането на домашното дребно производство. Революцията въ економиката, въ производството неизбѣжно водеше следъ себе си и революцията въ живота. Въ туй отношение тогавашната епоха много прилича на сегашната; съ това се обяснява и силното влияние, що оказва пиесата на сегашнитѣ работнически маси.

Ще се рече, че авторътъ съвсѣмъ не е виноватъ, пиесата му е „бунтовническа“, наопъки, щѣше да бѣде новатъ въ невѣрно въспроизвеждане на епохата, ако бѣше такава. Това много добръ разбиратъ съврѣменнитѣ *префинени* чорбаджии и аристократи; при все това, ксенофимъ става, като гледатъ подобни пиеси. Това азъ казвамъ, не само за тукъ, но и за у насъ въ България. Нашитѣ чорбаджии и аристократи въ Казанлъкъ, Дръново, Сливенъ, Икболъ, Ст. Загора и пр. постоянно плачатъ и викатъ противъ

„бунтовническия и безнравственъ“ характеръ на вечеринкитѣ, устройвани отъ нашитѣ съвѣстни младѣжи за народа. Въ театритѣ си предъ свѣтлината, тѣ не виждатъ и се недоумяватъ, колко смѣшни ставатъ, като по този начинъ изпращатъ за *бунтовници и безнравственици* такива невинни души, каквито сж, напримѣръ, поета Вазовъ, беллетриста Митовъ и пр. *) Така е и въ Европа: „благовѣспитанитѣ“ аристократи и аристократи постоянно викатъ, напримѣръ, проф. Зола и всички реалисти, които въспроизвеждатъ дѣйствителността.

Ще има да се чудятъ бѣджитѣ поколения върху тия глѣмъ подобни факти; и не толкозъ надъ фактитѣ ще се чудятъ тѣ, колкото надъ самата наредба, която съ своитѣ противорѣчия е довеждала до такъвъ абсурдъ всичкитѣ класи и тѣхнитѣ литературни прѣдставители. Сами тѣ бунтовници, революционери и безнравственици въ живота, а обвиняватъ другитѣ, които въспроизвеждатъ този животъ, и не четатъ и гледатъ въспроизведеното!.. Има си *хазтъ*, министъръ на просвѣщението у насъ г. Величковъ, който сжщо тъй искарватъ нашитѣ чорбаджии и бюрократи „бунтовникъ и безнравственникъ“, да вземе страната на глѣднитѣ и повдигне гонение противъ свѣстнитѣ наши младежи — учители; това ще заприлича — боже, прости ми — на дѣдовата владикова работа: кара всичкитѣ си ученици да станатъ *шпиони*, пъкъ се сърди, че се намѣчатъ *никой*, та издалъ конфиденциалното му!... Впрочемъ, защо много да се чудимъ, ако горнето пѣдположение единъ денъ стане фактъ, тъй като духовенството навсѣкждѣ всѣкога е било учителъ и адвокатъ на висшитѣ класи и е водило и води главно отъ началото: *едно говори и друго мисли и върши*. Опити и живота не сж съзидани току-тъй поговорката: „Не гледай ти дѣда си по право прави, а какво проповѣдва“... Но азъ се отдалечихъ отъ прѣдмета; не ми вържи това за кусуръ, защото знаешъ, че азъ съмъ постоянно да се чудя надъ противорѣчиите въ съврѣмения животъ, а най-вече надъ „Вавилонското изопотворение“ въ България. За сега това. Да, още двѣ

*) Отъ произведенията на който нашитѣ младежи заематъ материалъ за вечеринкитѣ си.

думи за драмата: колкото и художествено да е това представление, поставено на българската сцена, ще изгуби много от еффека, що произвежда на европейската сцена, си иска азъ, просто по тая причина, че епохата въ своята цялост, що ни възпроизвежда автора, е чужда за нашия народ. Това азъ не искамъ да кажа, че ще се направи нѣкой грѣхъ, ако се прѣведе на български; не, възпитателното ѝ значение за нашата работна масса е несъмнено.

Съ другарски поздравъ, К-нъ.

Bern 21/III—95 г.

СОЦИАЛЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ

Празненството въ честъ на Бисмарка и нѣмския Райхстагъ — Umsturzvorlage въ комисията и въ Райхстага — рѣшително Аугера и Бебеля — Отхвърлянето на Umsturzvorlage — Първият Май и историята му — Неговото значение и тѣзи годишното му празнуване — Интересна економическа еволюция въ Вѣстокъ. Обществено-економическото състояние на Китай и Япония — Кино-Японската война — „Новото царствование“ въ Русия — Законодателнитѣ избори въ Дания и Италия.

На 11/23 Марта нѣмския народъ — чрезъ своето народно представителство — показва още единъ жъ на човѣка на „кръвта и желѣзото“, че не е забравилъ неговитѣ подвизи и че не го е простилъ. И въобще народитѣ никога не забравятъ и никога не прощаватъ своитѣ тирани. Народитѣ сж злопамятни.

На 2 Априлий н. с. бившия Канцлеръ на германската империя, бившиятъ пруски министъръ и известния фалшификаторъ на Емската депеша Князь Бисмаркъ навършваше 80-тата си година. По този случай германскитѣ правителственици, консерваторски и национал-либерални кръгове под ръководството на самия императоръ приготвяваха голѣми празненства. И тѣ имаха причина да празнуватъ. Ако политиката на „кръвта и желѣзото“ бѣше съсипателна

и опасна за множеството на нѣмския народъ, напротивъ благоприятствува нѣмското юнкерство и нѣмската едра сѣрна буржуазия. Нѣщо повече: тѣзи политика бѣше исклучително въ интереса и въ името на имотнитѣ класове. И съ организирането на празненството последнитѣ иска да изявятъ Бисмарку своята признателност. Но множеството на нѣмския народъ можеше ли да бѣде признателенъ на фалшификагора канцлеръ, на притѣснителя на нѣмската свобода, на автора на исклучителнитѣ закони? Можеха ли му бждѣтъ признателни Католицитѣ, противъ които бѣше подигвалъ сѣрдневековнитѣ религиозни преследвания? Католицитѣ, на които той приследваше националността и езика? По малко това трѣбваше да се очаква отъ населението на Алзасъ и Лотарингия — двѣтѣ области, които Бисмаркъ присъедини къмъ германската империя. Освѣнъ тѣзи причини, които нѣмаха никакви причини да бждѣтъ благодарни Бисмарку, а наопаки много да сж противъ него, имаше една друга партия, на която умразата противъ Бисмарка и представявания отъ него режимъ бѣше станала въ истинна степенъ историческа. Думата ни е за *най силната* партия въ Германия — за социалъ демократическата партия. Противъ тѣзи партия Бисмаркъ бѣше насочилъ всичката си енергия и властъ — всичката си енергия и полицейска изостателност. За нея той скова исклучителни закони презъ 1878 г. Въ продължение на 12 години (1878—90) той водеше война на истрѣбление: изискваше тѣхнитѣ вѣстници, затваряше имъ дружествата и клубовете, затваряше имъ сѣданията, арестуваше, екстернираше и екстернираше по важнигѣ имъ представители. Напрасно! Бисмаркъ трѣбаше да се признае най сетнѣ за побѣденъ. Социалистичитѣ строшиха веригитѣ на „Socialistengesetz“, събориха Бисмаркъ и му доказаха че има нѣщо „по силно и по жестоко отъ пушкитѣ и топоветѣ, полицията, поповщината и фалшификаторството и пълзящитѣ лжи“ — както се израва Либкнехтъ въ предисловието къмъ своята книжка „Robert Bismarck“.

На 13/25 Марта прѣдседателя на нѣмскитѣ райхстагъ Фрицъ Леветцовъ по правителствено внушение искаше отъ Райхстага „пълномощието да поднесе на Князь Бисмарка

благопожеланията и поздравленията на райхстага по рождений му день.“

Прѣдставителитѣ на франкциитѣ, които изброихме по единъ следъ други излѣзоха на трибуната и направиха итѣ отрицателни заявления. За прѣдложението на Леветцона се искаха само коснерваторитѣ, националь - либералитѣ и антисемититѣ. Гласувано прѣдложението на Леветцона отхвърлено съ 163 гласа противъ 146.

„Единъ актъ на правосѣдие пише Vorwärts. Немците извърши своята служба. Нѣмский народъ чрезъ устата на своитѣ прѣдставители осжди чловѣкътъ, който извърши много несправди, който докара на свѣтътъ по много нещастия колкото който и да е било други следеъ смъртта на Наполеона Първий.“ Сжщия денъ следеъ гласуването на райхстага императорътъ испратилъ слѣдующата телеграма на Бисмарка :

„Исказвамъ на ваша свѣтлостъ дълбокото си възмущение за взетото напоследъкъ рѣшение на райхстага. То стои въ пълно противорѣчие съ чувствата на всички нѣмски князове и на *тѣхнитѣ народи*. Вилхелмъ J. R.“

„Колкото за мнението, забѣлѣзва иронически Vorwärts че двеншната случка въ Райхстага се намира въ противорѣчие съ чувствата на „нѣмския народъ“ (за който както се вижда отъ изражението „тѣхнитѣ народи“ става дума по горѣ) то ние го считаме рѣшително за една *погрѣшка* на Императора“.

Какво е „мнението“ на нѣмския народъ за Бисмарка — повѣрениетъ на князь Фердинанда, събесѣдникътъ на Стоилова и политическия идолъ на Стамболова — читателътъ е разбралъ ясно отъ гласуването на Райхстага.

Ако Вилхелмъ дѣйствително се съмняваше въ мнението на нѣмския народъ то стигаше да се обърне къмъ г. Лени-мана — докладчикътъ на комиссията по прошенията, който щеше да му каже че въ Райхстага сж постъпили 22,000 прошения подписани отъ стотини хилеци граждани, гдѣто се иска чистото и просто отхвърляние на „закона противъ размирницитѣ“ (Umsturzvorlage. Читателя не е забравилъ, че императорътъ е главния авторъ и инициаторъ на този законъ.) Още въ миналия прегледъ ний видѣхме какви протести предизвика „Umsturzvorlage“ въ нѣмското общество. Преди да

чиненъ къмъ понататашната съдба на този законопроектъ, нека отбѣлѣжимъ въ реда на протеститѣ и този на германскитѣ общински съвѣти. На 5 Май (н. с.) се събра въ Берлинъ, въ хотелътъ Кайзерховъ единъ конгресъ отъ 240 делегати представляващи градскитѣ съвѣти отъ всичкитѣ по-големи градове на Германия. Конгресътъ взе една резолюция противъ „тъй наречения Umsturzvorlage“ който е едно ограничение на тѣзи свобода на общественната критика, което е необходимо прѣдварително условие за здравето развитие на общественниятъ животъ и на общинското самоуправление въ частности.“ Къмъ тѣзи резолюция на Кайзерховскитъ конгресъ се присъединихъ телеграфически общинскитѣ съвѣти още на 170 градове.

На 8 Май (н. с.). Unrsturzvorlage дойде на второ четение въ Райхстага. Прѣди да пристѣпимъ къмъ дебатитѣ, които той предизвика нека поговоримъ за измененіята, които правителствениятъ законопроектъ претърпя въ избраната да го изучи подробно парламентска комиссия. Самъ по себе си правит. законопроектъ бѣше достатъчно реакционенъ. Комиссията прибави нови точки, които го направиха просто чудовищенъ. За да разбератъ читателитѣ ни защо това стана тъй, трѣбва да кажемъ, че болшинството въ комиссията съставляваха консерваторитѣ и католицитѣ. Последнитѣ искаха да се съползватъ отъ пжтя въ който бѣше влѣзло правителството, за подчинятъ правителственната реакция на своитѣ клерикални цѣли. Правителствениятъ законопроектъ бѣше насоченъ главно противъ социалъ-демократитѣ, католицитѣ внесоха такива измѣнения, които правеха отъ него едно боево оръдие противъ всички политически партии, изключая католицитѣ и консерваторитѣ. Въ врѣме на дебатитѣ Раиндл, отъ името на католицитѣ заявяваше: „Императорътъ ни призиваше да се боримъ за религията, нравствеността и редътъ. Законопроектътъ вземаше предъ видъ само редътъ; а ний направихме щото въ законопроектътъ да се прѣдвижатъ защителни мѣрки за религията и нравствеността.“ Въ що се състоеха тѣзи защителни мѣрки? Най важнитѣ параграфи, както въ правител. тъй и въ законопроекта на комиссията, бѣха §§ 111 и 111 а. Въ правителств. законопр. § 111 гласи тъй: „който по показания въ 110 начинъ 1) подбужда къмъ извършването на едно наказваемо дѣйствие

бива наказванъ сѣщо както и автора (на дѣйствието) ако подбужданието е имало за слѣдствие едно наказваемо дѣйствие или наказваемъ опитъ къмъ такова.

Ако подбужданието нѣма никакво слѣдствие той (подбудителя) бива наказванъ съ глоба 600 марки най много или една година тъмниченъ затворъ най много, а ако подбужданието се касае до извършването на едно престъпление, тогава—съ тъмниченъ затворъ до три години“... Въ законопроектитъ на комиссията първата часть на този параграфъ остава сѣщата, — изъ втората часть сѣ прѣмахнати само *подчертанитъ* думи. Въ този § комиссията не надминала правителството. Другъ е вече въпросътъ до § 111 а. Въ правителствениятъ закон. този § гласи тъй: Прѣвиденитъ въ втората часть на § 111 наказания се прилагатъ и на тѣзи, които по показаній въ § 110*) начинъ *въсхваляватъ или прѣдставляватъ* като позволено едно прѣстъпление или едно отъ прѣдвиденитъ въ § 113 до 115, 124, 125, 240, 242, 253, 305, 317, и 321 дѣяния“.

Въ този параграфъ, всичкото значение на когото по надолу ще види читателътъ, се предвижда едно престъпление неизвѣстно до сега въ Германия: „въсхваляването“ (французкото „apologie du crime“) и представянieto като „позволено“ прѣстъпления и дѣяния предвидени въ казанитъ вече § §. Какви сѣ дѣянията прѣдвидени въ тѣзи §§-и? — Въ тѣзи параграфи се говори за прѣлюбодѣйствието (§ 113 и 114); публичнигъ съборища (115); възбужданието къмъ насилие (124 и 125; заплашването съ убийство или друго нѣкое престъпление (240); кражбата (242); нарушението на чуждата собственостъ (305) и т. н. Въ първата часть на § 111 се прѣдвиждатъ наказания за тѣзи, които *подбуждатъ* къмъ такива дѣйствия; въ втората часть на сѣщиятъ параграфъ за тѣзи, които подбуждатъ макаръ и подбужданието да е оставало безъ послѣдствие. Въ § 111 а. се предвиждатъ сѣщитъ наказания за тѣзи които изказватъ „похвали“ или пъкъ излагатъ, като „позволено“ всичкитъ, тѣзи дѣяния. Въ послѣднийтъ (§ 111 а) се състои и всичката новостъ на законътъ. „Съвсемъ новъ е пише единъ юристъ въ Vorwärtz (20 Дек.

1) Показаній въ § 110 начинъ е слѣдующий: „ако нѣкой публично предъ събрано множество или ако нѣкой гдѣто распространението или публичното печатание и излагание на писани произвѣждания и прѣд-

1894 г.) § 111 а. Този параграфъ е едно истинско чудо-
 де, което въ своята сегашна редакция нѣма друга цѣль
 освѣтъ да задуши духовниятъ и политическиятъ животъ на
 нашиятъ народъ. Всѣка вѣстникарска статия, всѣко истори-
 ческо съчинение, всѣка публична рѣчь, всѣко поетическо
 творение, гдѣто да се разказва за нѣкое събитие изъ нашето
 минало, което събитие спорѣдъ мнѣнието на прокурора не
 се съгласява напълно съ нѣкой параграфъ на нѣмскиятъ
 показателенъ законъ, може и съдебно трѣбва да бѣде прес-
 лѣдвано... Всѣко безпристрастно историческо описание става
 рече невъзможно. Всички книги относително французската или
 английската революция, относително революцията въ 1848 и
 т. н. трѣбва да бѣдѣтъ съдебно преслѣждвани, ако авторътъ се
 стреми къмъ безпристрастното описание на тѣзи събития и
 ако авторътъ не обявеше ясно и категорически, че англий-
 скиятъ народъ билъ една тѣлна отъ луди и престѣпници,
 които дигнали рѣжа противъ своятъ царъ и неговото позорно
 управление“.... Ако § 111 а. съществуваше въ българскиятъ
 показателенъ законъ ний не би могли да пишемъ за въс-
 танието въ турско врѣме за съединението и пр., защото всички
 тѣзи дѣйствия сж били извършени противъ „законно уста-
 новенитѣ власти“. Ако пишемъ за тѣзи събития безъ да ги
 осъждаме значи да ги считаме за възможни и „позволенѣ“,
 следъ което и попадаме подъ категорията на прѣстѣпницитѣ.
 Също така ний не можемъ да пишемъ, че Бенковски е искалъ
 да хвърли въ Цариградъ динамитъ, че Левски е убилъ единъ
 дяконъ, а общия обралъ Орханйиската поща. Не само това:
 ний не ще можемъ да се поклонимъ на праха на който и
 да е било отъ нашитѣ революционери, защото съ това ний
 извършваме престѣпното дѣяние „въсхваляване“, „apologie“
 на тѣхниятъ животъ и на тѣхнитѣ дѣйствия. Ний не можемъ
 се обърна къмъ нашата младежъ съ думитѣ „последвайте
 примѣра на Ботева, Левски и др.“, защото това не е нищо
 друго освѣтъ „подбужданіе“ къмъ извършването на прес-
 тѣпни дѣяния. Това всичко тѣй трѣбваше да бѣде ако § 111 а.
 бѣше приетъ.

Комисията, за която ни бѣше въ началото думата, не
 само остави въпросниятъ параграфъ, нъ прибави къмъ него
 още други точки. Също така се наказватъ и тѣзи, които
 „подбуждатъ“, „въсхваляватъ“ или пъкъ прѣдставляватъ като

„позволен“: „*богохулството*“ „*позорението на църквата*“, „*осквернението или възпрепятствуванието на божествената служба*“. Колкото и чудовищен да бѣше правител. законопроектът комиссията съ въвежданieto на тѣзи нови точки не по малко ни повече искаше да унищожи всичката нѣмска култура, да доведе Германия до началото на сръднитѣ вѣкове, на инквизицията, на религиознитѣ гонения и религиозниятѣ фанатизмъ. *Обаче тѣзи тенденции на комиссията послужи за отхвърлението на самиятъ законопроектъ.* Кле-рикалитѣ отидоха до крайтъ въ пѣтя на реакцията, които бѣше освѣтило правителството. Съ това тѣ показаха какъ води логически законопроекта. Националъ-либералитѣ, които до сега бѣха се исказали за правителствениятъ законопроектъ се обявиха противъ законопроекта на комиссията т. е. на католицитѣ, (които съ консерваторитѣ съставляваха болшинството въ комиссията). Правителството също и една частъ отъ консерваторитѣ се обявиха *противъ* законопроекта на комиссията. Комиссията же — значи католицитѣ — подъ никакви условия не искаха да гласуватъ за правителствениятъ законопроектъ. Най сетнѣ излезе тѣй, че партиитѣ на „редътъ, религията и нравственността“ не бѣха съгласни помежду си нито върху единъ пунктъ. Отъ това разногласие въ неприятелскитѣ лагерь успѣшно се възползуваха социалъ-демократитѣ и прогрессиститѣ.

Дебатитѣ по Umsturzvolnre траеха четири дѣня. Отъ страна на прогрессиститѣ говориха Бартъ, които заявяваше че всичката трагическа поезия отъ Софокловата „Антигона“ до Шиллеровиятъ „Вилхелмъ Телъ“ или Хауптмановскитѣ „Тѣкачи“ не би съществували, ако авторитѣ имъ живѣха подъ Umsturzvorlage“ и на свършване Бартъ пожелава на своитѣ съграждани по силни нерви. „Безъ безпокойствието на буржуазията, социалната демокрация съ своитѣ успѣхи не би отишла толкова далечъ, колкото е отишла сега. За това и азъ съвѣтвамъ най настоятелно да се отхвърли Umsturzvorlage прѣди всичко § 111“. Слѣдъ Барта отъ страна на прогрессиститѣ говориха още Мункелъ. „Никоя партия отъ Райхстага не иска да усинови дѣтето (думата е за законътъ). Той не се харесва вече нито на Канцлера нито на центра (католицитѣ), нито на консерваторитѣ, нито на националъ-либералитѣ . . . Отъ страна на прогрессиститѣ го-

вори още Ленцманиъ. „Комиссията ни представи единъ законопроектъ отъ когото всичкитѣ се срамуватъ сега... Заявяватъ нѣкои, че съ този законопроектъ ще се попречи на революционнитѣ стремления на социалъ-демократитѣ. Това ни казва г. Кьолеръ. Но ний не виждаме никаква революционна опасностъ. Ако има нѣкои да се боятъ отъ революцията, то трѣбвало би да отстранжтъ всичкитѣ ѣ причини, а не да ги умножаватъ. Главната причина е господствующето на всѣкъдѣ недоволство. До колко голѣмо е недоволството може да се види отъ това, че всичкитѣ классове на населението испратиха протести. . . . Както всичкитѣ опозиционни депутати тъй и прогрессиститѣ напиреха най вече на § 111 и на всичкитѣ послѣдствия отъ неговото приложение.

Отъ страна на социалиститѣ говориха Ауеръ и Бебелъ. Ауеръ говори прѣзъ първийтъ день на дебатитѣ и първий отъ страна на опозицията. Неговата рѣчь ся продължава, повече отъ два часа. Първата часть на рѣчта му се състоеше въ историческото изложение на въпроса относигелно Umsturzlage Въ втората часть той говорилъ за параграфитѣ и за различнитѣ случай, които би подпаднали подъ немалостта на тѣзи параграфи. Освѣнъ фактическата пълнота неговата рѣчь се отличава още съ остроумни и вѣрни забѣлки, въ които добръ е характеризирана политиката на господствующитѣ классове. Така на едно мѣсто Ауеръ, като говори за многобройнитѣ протести противъ Umsturzlage припекда единъ цитатъ изъ клерикалния органъ „Germania“, който се говори, че авторитѣ на протеститѣ били франкмасонитѣ¹⁾! Господа, слѣдва по нататѣкъ ораторътъ, това е позната и стара история. Всичко което е неприятно за господата изъ центрътъ иде отъ франкмасонитѣ . . . И наопаки става въ протестанскитѣ кржговѣ: всичкитѣ нѣща които имъ сж неприятни отдаватъ ги на иезуитскитѣ таласъмъ. Ако нейдѣ си стане нѣщо тѣ изведнѣжъ се привикватъ: търсете иезуититѣ, това е работа на чернитѣ братия. Така отъ една страна франкмасонитѣ отъ друга иезуититѣ — това сж двѣтъ противорѣчия, които се съденяватъ само върху една точка, щомъ като се появи третийтъ таласъмъ социалъ-демократията. Дойде ли да сж противъ социалъ-демократитѣ то-

1) Свободнитѣ дюлгери — антиклерикална сектя.

гава и иезуититѣ и франкмасонитѣ пакъ сж наедно. Да, това е една стара история и да повторимъ една приказка на единъ бивши канцлеръ, нѣмецътъ сѣ бой само отъ Бога и освѣтъ на него само отъ социалъ-демократитѣ“....

Бebelъ въ своята рѣчь представя преди всичко *тенденциозността* на новиятъ законопроектъ. „Нашата буржуазия, казва той, отдавна се е обеспокоила отъ развитието на социалната демокрация. Тя е търсила всѣкога най нищожниятъ случай за да се възползова отъ него противъ рѣстътъ на социалната демокрация. Въ това си стремление до тамъ отидоха далечъ, щото да експлоатиратъ случкитѣ и събитията станали въ *странство* за да усилятъ нашитѣ наказателни предписания, когато тѣзи сжщитѣ събития не оказватъ никакво влияние въ тѣзи смислъ въ другитѣ страни. Така напр. събитията въ Сѣверна Америка, въглекопачнитѣ стачки и т. н. нѣща които споредъ нѣмскитѣ понятия би трѣбвало да се считатъ за неимовѣрно ужасни и които при всичко това не послужиха като за предлогъ въ чуждитѣ страни за ограничението на общата свобода или за усиляването на наказателниятъ законъ.

„Отъ вчерашното заявление на канцлера ми остана въ паметта едно предложение, което е особено характеристично за мотивитѣ на законопроекта: законопр. ималъ за цѣль да се противопостави на революционнитѣ тенденции, които се забѣлѣзватъ въ настояще врѣме. Значи закона е насоченъ противъ извѣстни мнения, тенденции, а не противъ дѣйствиия и постѣпки. Тука е думата за единъ *тенденциозенъ законъ*...

„Въ 1890 г. когато закона противъ социалиститѣ падна и трѣбваше да падне, защото за всѣки разсѣдливъ челоувѣкъ той бѣше сега невъзможенъ и защото той увеличи и усили нашата партия — тогава повтарямъ въ едно извѣстно мѣсто (думата е тука за императора. К. Р.) били казани горнитѣ думи: „Социал-демокрацията я оставете на мене, съ нея азъ самъ ще се расправя“. Тѣзи думи бидоха забравени бърже както и въобще много други. „Оставете социал-демокрацията на мене“... Това се продължава четири години и послѣ въ сжщото мѣсто трѣбваше да признаятъ: съ социал-демокрацията азъ не можъ се расправи. Ний трѣбва да расширяватъ наказателнитѣ постановления. Обаче ако въ 1890 год. отъ въпросното мѣсто оставиха законътъ да падне, то какъ мо-

же ще съществитѣ да се явятъ прѣзъ 1895 г. съ единъ новъ законъ безъ всѣкакви нови вънкашни причини! Ако бжде предложенъ единъ новъ исключителенъ законъ, — а ний мислимъ, че ако падне законопроектътъ, такъвъ единъ законъ ще дойде — тогава този новъ законъ трѣба да се различава съвсѣмъ отъ старийтъ. Обаче това, което представителитѣ на лѣвата партия сж казвали всѣкога и то си остава днесъ непоколебимо: съ социалната демокрация вий никога не ще можете да се расправите. И ако въобще нѣщо нѣкъждѣ е помогнало да се расправите по скоро съ вашето днешно държавно и общественно устройство, то е именно този законъ и лежащиятъ въ неговата основа исключителенъ законъ“.

Въ повнататашното си говорение Бебелъ говори най-вече противъ националъ-либералитѣ. Съ безбройно число цитати взети изъ съчиненията на различнитѣ националъ-либерални писатели, живущи кѣмъ срѣдата на настоящето столетие, които се съставлявали славата на националъ-либералната партия, той показва, че много отъ това което тѣ сж написали попада днесъ подъ новитѣ наказателни предписания. Националъ-либералитѣ съ своята подржка, която даватъ на правителството сега не само че отричатъ културното и духовно минало на Германия, но тѣ отричатъ и своето собствено минало. На една забѣлжка на министра на вътрѣшнитѣ дѣла Бебелъ отговори тъй: „Г. Кьолеръ мисли, че присрамива социал-демократитѣ като напомня, че тѣ на много мѣста се наричатъ партията на чловѣческата любовь. Ако нѣкоя партия може да се нарече тъй, то е именно социал-демократическата. Разбира се, че вий нищо не проумявате въ стремленията на социал-демократията. Социал-демократията преследва идеали. Тя има за девиза лозинката на французската революция „братство, равенство, свобода“... Вий (къмъ дѣсницата) отдавна сте преставали да имате идеали и сега никакви други идеали нѣмате освѣнъ най грубиятъ материализмъ: да напълнитѣ кесииитѣ си на смѣтка на бѣднитѣ“...

Правителственнитѣ защитници на законопроекта бѣха много по долу отъ своята задача. Канцлера Хохенлое направи въ началото на дебатитѣ едно заявление, което траяло 8—10 минути. Другиятъ защитникъ бѣше прускиятъ министръ на вътрѣшнитѣ дѣла Кьолеръ. Той говореше по-

често и по дълго. Само, че неговата защита имаше съвсем обратното дѣйствие. Предизвиканъ отъ подигравките на вѣнскі депутати изъ опозицията той ималъ неосторожността да каже нѣколко думи, които предаваха вѣрно възглѣдовете които има императорътъ за народното представителство. „Дали вий се обръща Кьолеръ къмъ депутатитѣ, намерватъ за основателни мотивитѣ които ръководятъ правителството, това е почти съвсемъ безразлично за съюзнитѣ правителства. Вий сте нуждни на правителството до, толкова до колкото вий гласувате законопроектитѣ, които то ви внася и отпущате кредититѣ които то ви иска“. Тѣзи думи, както много лесно може да си представи читателя, произведоха голѣма буря въ Райхстага. „Още нѣколко такива рѣчи, заявява Грьоберъ, говорителя на католицитѣ и триумфа на социал-демократитѣ е готовъ“. Нещастната защита на Кьолера не само расклати и тѣй вече расклатения авторитетъ на правителството, но и навлече отгорѣ му много забѣлѣжки и коментарии, които не ще му сж били твърдѣ приятни. Така Зигль баварски депутатъ се „удивлява какъ Канцлера Хоенлое, който е толкова благовѣспитанъ чловѣкъ, е *позволил* на Кьолера да говори такива неприлични думи и да хвърли обида на Райхстага!“ На самии този Зигль биде писано да резюмира дебатитѣ тѣй: „законопроектътъ на комисията ще падне. Правителствениятъ първоначаленъ законопроектъ сжщо не ще има никакви подържници. Защо да се препираме още дълго врѣме върху това? Ний ще направимъ най добръ да затворимъ бараката и отъ двѣтѣ страни“. И наистина „бараката“ се затвори и дветѣ страни престанаха да се каратъ когато председателя на Райхстага г. Буол следъ гласоподанията заяви, че законопроектитѣ въ всичкитѣ тѣхни части сж отхвърлени и всѣкакви разисквания по нататъкъ се прекратяватъ“.

Така биде осуетенъ опитътъ на германскитѣ господствующи классове да турнатъ политически намордникъ на социалната демокрация, да я оковатъ въ вериги — да я лишатъ отъ всѣкакви движения следъ като ѝ истрѣгнатъ язикътъ. Ще ли успѣятъ за напрѣдъ? Може би съединението между иезуити и франкмасони щомъ се касае работата до социални демократи да се извърши окончателно и ще видимъ може би „богохулцитѣ“ — националъ-либерали, както

паричатъ католицитѣ да се съединятъ съ послѣднитѣ въ една рѣшителна и . . . *послѣдна* борба противъ социализма. Какво биха направили тѣ даже ако законопроекта минеше? Щѣха ли да престанатъ съ това експлоатацията на човѣшки трудъ, насилията, производитѣ? — Наопаки! А до като съществува всичко това, ще съществува и социализма. Исключителнитѣ закони могатъ лиши нашата партия отъ много сили, могатъ ни стори много жъртви и мъки, но идеята която лежи въ основата на нашата дѣятелностъ е незли на и безсмъртна. Никоя повече отъ французската буржуазия не си въобразяваше социализма за искорененъ въ Франция. Всички вѣрваха, че топоветѣ и митральозитѣ наедно съ 35000 паднали комунари закопаха и тѣхнитѣ „вредни ученици“. Сжщитѣ тѣ скоро трѣбваше да се убедятъ че надъ развалинитѣ на парижската коммуна се издигна едно ново могъщо социалистическо движение. Тѣй социализма е модернитѣ фениксъ, когото буржуазията изгаря всѣки день и който всѣки день въскръсва изъ собственната си пепелъ.

До колко социалистическата идея е пустнала корени въ массата показватъ ежегоднитѣ майски манифестаций.*)

Германия иде на първо мѣсто въ тази манифестация. Тамъ тя приемаше още характерътъ на протестъ противъ *Umsturzvorlage*, които 7 день следъ манифестацията (на 8 май) идеше на дневенъ редъ въ Райхстага. Сутринтъта е имало въ Берлинъ събрание на синдикатитѣ, а вечерта около 10 общи събрания, на които присѣтствуваха около 35—40,000 души. Въ Киль — другъ германски градъ е имало около 10,000 празнуващи. Въ Кьолнъ — около 9000; въ Хамбургъ — 10,000; Въ Лайпцигъ — 20,000 души и въобще въ Саксония около 90,000. Тука е думата за сутреннитѣ събрапия, а вечернитѣ сж били нѣколко пжти по многобройни.

*) Идеята за майската манифестация е дошла най-напрѣдъ на колективистическата група въ Бордо (Франция). Послѣ то биде прието и погълнато отъ Парижския междун. Соц. Конгр. въ 1889. Исканието на осемочасовия работенъ день е резултатъ отъ борбата, която, ето вече около половина столетие и повече, какъ работническия класъ най-напрѣдъ въ Англия, а по послѣ въ другитѣ страни, води противъ капиталиститѣ. Тѣзи борба всѣкога е имала двѣ цѣли; по висока заплата и по краткъ работенъ день. Определенно исканието осмочасовъ работенъ день е бѣло формулирано едновременно въ Европа и Америка. Въ Европа отъ Женевския конгресъ на Интернационала въ началото на Септемврий 1866, въ — Америка въ Балтиморския общъ работнически конгресъ на 16 Августъ сжщата година.

Слѣдъ Германия празденството е излѣзло най-успѣшно въ *Австрия*. Въ Виена презъ деньтъ демонстрирали около 80,000—100,000 работници.

Това работническо множество е обиколило най-главнитѣ улици съ възгласитѣ „да живѣе социалната-демократия, да живѣе всеобщото избирателно право.“ Както е извѣстно на читателитѣ, австрийскитѣ работници се стремятъ къмъ извоюването на всеобщото избирателно право. Върху това ний ще имаме впрочемъ случая да се повърнемъ идущия пѣтъ. Въ *Франция* най-сполучлива е излѣзла манифестацията въ Рубе — „сѣверната социалистическа крѣпостъ“. Сутренята се е съставилъ единъ кортежъ отъ около 15,000 души. На чело на кортежа е билъ Жюль-Гедъ — депутатъ изъ Рубе. Първий Май биде празнуванъ още въ Англия, Съединенитѣ Щати, Италия, Испания, Белгия, Швейцария, Швеция, Норвегия, Дания, и пр. Ако не говоримъ подробно върху тѣзи то е по нѣмание на мѣсто. И безъ това общия международенъ характеръ на майското празденство е достатъчно доказанъ. За първъ пѣтъ *человѣчеството* безъ разлика на вѣра и раса се чувствува да представлява нѣщо цѣло, *ближно* и различнитѣ народи да чувствуватъ, че между тѣхъ има нѣщо срѣдно, ближно, което ги прави да гледатъ единъ на други като на братия. Въ това отношение майската демонстрация ясно отдѣля сѣврѣмнената цивилизация отъ бѣднѣщето. То е единъ живъ протестъ противъ националния егоизмъ и противъ шовинистическия, духъ които лежи въ основата на днешната цивилизация. И този протестъ толкова е по грозенъ и страшенъ за господствующитѣ классове, че той излиза именно изъ срѣдата на тѣзи широка масса — работния народъ, който слѣдствие на поробеното си състояние и на невѣжеството си е представлявалъ до сега, най-благодарната почва за сѣянieto на всевъзможнитѣ шовинистически заблуждения. Първий май е въ сѣщото врѣме прѣдисловието на онова близко бѣднѣще, когато границитѣ ще паднатъ и когато ще се изпълнятъ думитѣ на Шаллера „милиони човѣчески същества, прегърнете се!“

Въ Европа и Америка ний присѣтствуваме на събужданieto на работническия класъ и на западанieto на буржуазията. Въ Азия — въ крайний вѣстокъ, ние виждаме другъ единъ процесъ не по малко фаталенъ и не по малко

математически. Думата е за Япония и Китай и за Сино-
вската война. Коя е причината на Кино-Японската война?
Причина бѣше полуостровъ Корея на когото Япо-
ния претендираше да има право както и Китай. Сѣцинската
бѣше стремлението на Япония да заеме първенст-
вено мѣсто въ работитѣ на крайния Истокъ. Съ неимо-
верното си икономическо развитие Япония бѣше ста-
нала въсточна Англия, но предъ нея се изправеше още
непристъпна страна, гдѣто японскитѣ търговци немо-
у да търгуватъ. Тѣзи непристъпна страна бѣше петъсто-
милионния Китай, който би можълъ да стане най-гра-
дния пазаръ на свѣта за всѣкакви стоки. Този пазаръ си
останалъ и днесъ почти затворенъ за чуждата търговия.
Европейцитѣ сѣщо иматъ слабъ достѣпъ въ Китай, но по-
добри за тѣхъ ако и да е единъ важенъ пазаръ, но не е
интересенъ, както това е случая съ Япония. Ето гдѣ трѣбва
търсимъ вътрѣшната и дѣйствителната причина на Кино-
Японската война.

На пръвъ погледъ ви се струва че неможе да има
разлика върху изходътъ на войната между една държава
както Япония, която има най-много около 40,000,000 насе-
ление и 13 пѣти по голѣмия Китай. Обаче слѣдъ като
върлимъ единъ погледъ върху вътрешното общественно и
политическо състояние на двѣтъ страни, ний ще се убедимъ
въ обратното.

Отъ половината на настоящето столетие вслѣдствие
особеното си географическо положение — на пѣтя на Ев-
ропейската търговия и въ сѣщото врѣме състояща се ис-
ключително отъ острови и представляюща много точки на
прикосновение съ Европейскитѣ търговци — вслѣдствие
тѣзи двѣ обстоятелства, повтаряме, търговията и индустрията
въ Япония взеха голѣми размѣри. Въ скоро врѣме тамъ
се образува единъ новъ общественъ классъ съ опредѣлени
стремления и интереси. Този новъ классъ бѣше японската
буржуазия. Както на всѣкадѣ тѣй и тука буржуазията се
стремеше да вземе политическата властъ въ рацѣтъ си. Уп-
равлението въ Япония тогава бѣше въ рацѣтъ на дворян-
ството. Послѣдното имаше свой представител при импера-
торътъ — при „Микадо“. Този представител носеше името
„Сигуенъ“ или управителъ на двореца. Въ сѣщностъ той и

дворянството бѣха управители на цѣлата страна, когато императорътъ бѣше абсолютно изолиранъ, безъ всѣкаква политическа властъ. — Тукъ вий имате нѣщо подобно, ако не напълно идентично на феодална Европа. Както въ феодална Европа буржуазията се съединяваше съ кралътъ или императорътъ въ борба противъ общия врагъ феодалиститѣ, същото става и въ Япония. Въ 1867 г. въ Япония се извърши една революция, която имаше за резултатъ събарянето на дворцовия управител и дворянството, възкачването на буржуазията и даването пълни права на „Микадо“. Отъ тогавашна насамъ Япония живѣе подъ този коалиционенъ режимъ на царската властъ и буржуазията. Последната си издѣйствува камара гдѣто да засѣдава и рѣшава държавнитѣ работи. Следъ всички тѣзи и други реформи Япония прие напълно физиономията на една Европейска държава. На всѣкакви буржуазията гдѣто дойде на властъ води следъ себе си „народното обединение“. Тѣзи е и една отъ историческите роли на буржуазията въобще, че тя въ предѣлитѣ на известна територия унищожавя враждитѣ, които по напрѣдъ съществували между подданицитѣ на отдѣлнитѣ феодали — макаръ и принадлежащи къмъ единъ и същи народъ. „Националната идея“ е спътникъ на буржуазното господство. „Националното обединение“ въ същото врѣме е единъ видъ обединение на властитѣ: на мѣсто напрежнитѣ феодали и дворяни, отъ които всѣкой въ своята страна е единъ абсолютенъ царь, сѣга властта преминава въ рѣцѣтѣ само на едно централно правителство. Националното обединение водяше създаването на народна войска, на народна флота и т. н. Япония въ скоро врѣме биде организирана въ военно отношение като най-развититѣ европейски държави. На помощъ на тѣзи политическа еволюция дойде и економическата. Читателя може да сжди до колко е напреднала Япония въ индустриално отношение отъ това обстоятелство, че кораби, параходи, локомотиви, вагони, пушки, топове — всички тѣзи нѣща Япония произвежда сама у себе си. Много спомагатъ за всичко това и изобилнитѣ природни богатства, състоящи се въ камѣни въглища, медъ, желѣзо и др. съ които е надарена „империята на възходящото слънце“.

Какво представлява Китай, „Небесната империя“? Китайъ се намира въ това състояние въ което се е намирала Япо-

преди 100 години. Властта е въ рѣцѣтъ на тѣй на-
 стиятъ „мандарини“ или класътъ на образованитѣ. Ин-
 дустрията никаква или най-първобитна. И какво искате?
 Мандаринитѣ се гнусятъ отъ труда и работата. На тѣхъ и
 женитѣ не е писано да работятъ, а да се наслаждаватъ.
 Китайскитѣ благородници се намиратъ днесъ при тѣзи по-
 ния при които сж живѣли и нашитѣ „славяни прадѣди“,
 агарскитѣ боляри, за които понятието *работа* и *рабство*
 се покривали. Да работишъ значи да бѣдешъ робъ. Сж-
 то сж мислили и старитѣ гърци, писателитѣ на които
 сж цѣли съчинения противъ Архимеда, че при обсажда-
 на на Сиракуза се е занимавалъ *самъ* съ приготвява-
 на на бойни оръжия. Ако господствующата класа чув-
 ства тѣкова отвръщение къмъ индустрията и запаятчиитѣ
 то е че индустрията нѣма да преуспѣва. Населението на
 тай е изключително земеделѣческо и крайно бѣдно. Ний
 е *население* а не „народъ“ защото китайски народъ
 сжествува. Въ основата на Китайскитѣ учреждения лежи
 патриархална организация — общината на която гла-
 ва или патриархътъ е въ сжщото врѣме духовната и
 ѣтска властъ. Китайското население още не се е издигнало
 понятието „нация“. Така нито удивително че когато
 китскитѣ войски нахлуха, китайското население ги посрѣ-
 ше или индиферентно или съ радостъ, че ще се освобо-
 отъ петърпимитѣ чиновници на императора или „небе-
 си снъ“. При тѣзи условия, не е удивително, че Китай
 е ималъ една силна войска — за това трѣбватъ военни на-
 вници, а въ Китай военната служба се гледа отъ манда-
 ритѣ сжцо съ отвръщение, никой мандаринъ не отива да
 тай. Китай наможаше да има и многобройна войска. За
 трѣбватъ пари, а Китай при днешното си економическо
 ояние не можеше да ги има. Резултата на войната бѣше
 жежието на Китай и триумфа на Япония.

Това бѣше и побѣдата на капитализма надъ старата
 алающа се земеделѣческа община.

Въ договора при Симони-Секи, Япония получи отъ Ки-
 различни отстъпки, между които и отварянieto на много
 ски пристанища на европейската и японската търговия
 едението на Японскитѣ търговски кораби да плаватъ по
 стни китайски рѣки. Позволениято на Японски капитали-

сти да вносятъ въ Китай машини и отварятъ фабрики. (Внасянето въ Китай на машини бѣше запрето). Освенъ това Китай отстъпваше на Япония островътъ Формоза и полуостровътъ Лиао Тунгъ.

Тукъ вече дохождаме до намесата на Русия, Франция и Германия. Русия, която обича много слабите съседи никакъ не можеше да погледне съ добро око на обстоятелството, че силна Япония се намѣсти въ Китайския континентъ и че по този начинъ Япония запуща пътя на Русия къмъ Китай. И ето ви тукъ Русия се явява въ любимата си роль на „освободителка“. Наедно съ Франция и Германия тя протестира противъ присъединението на полуостровътъ Лиао Тунгъ. Япония за да предварди нови политически затруднения отстъпи. За напредъ, както и до сега, полуостровътъ ще принадлежи на Китай*).

Интересно е следъ това да понадникнемъ къмъ „нашите северни братия“ — както казва г. Гешевъ — т. е. къмъ Русия и да видимъ що се върши у тѣзи „освободителка“. Въ миналий си преглѣдъ ний говорихме за декларацията на Николая II, гдѣто обявяваше за празни мечти и блънвания исканието на руските либерали да имъ даде конституция. По поводъ на тѣзи декларация руските либерали напечатали и разпространяватъ — тайно разбира се — едно „отворено писмо до Николая II“. Писмото носи дата Петербургъ 19 Януарий 1895 г. а е препечатано отъ „съюзътъ на книгоразносачитѣ“ („съюзъ книгоношей“) на 7 мартъ Февруарий т. г. Преди всичко отъ това писмо узнаваме, че въ прословутия адресъ на Тверското земство — за когото говорихме миналия пътъ — не е било дума за конституция. „Нито въ едно отъ Земскитѣ събрания, четемъ въ писмото, не се е подигналъ нито единъ гласъ противъ самодържан-

*) Нѣкои отъ французките вѣстници въ коментаритѣ си по излизането дѣйствието на Франция, Русия и Германия се исказаха доста остро къмъ Русия, която въвлекла Франция въ съюзъ съ заклетия и врагъ — Германия. „За да услужимъ на Русия ний трѣбваше да воюваме, но не би съ единствения нашъ искренъ приятелъ въ крайни Истокъ — Япония“. Това е заключението на една статия изъ „Figaro“. Подобни статии се появиха въ вѣстниците „Le Français Quotidien“, „Le Courrier de Soir“ и др. Французитѣ захващатъ да виждатъ, че тѣ играятъ ролята на „dupes“ (изиграни, подмамани) въ Френско-Русския съюзъ. Тѣ виждатъ, че Русия по малко се грижи за тѣхнитѣ национални чувства къмъ Германия, а повече се интересува отъ тѣхната парична и военна помощ. Още малко и Франко-Русския съюзъ ще умрѣ безъ да е живѣлъ.

власть и нито единъ отъ членоветѣ на земствата не е ималъ въпросътъ тъй както вий сте го поставили. Най-малкото ний не сме имали въпроса за земствата и земци настояваха — или по добръ или по лошъ — да се съединението на царятъ съ народа, непосредствения гласъ на гласа на земствата до престола, да се дава гласъ (на намеренията на правителството) и най сетне законъ (на намеренията на правителството) и най сетне административния произволъ. На късо думата се касаеше до влиянието на бюрократическо-придворната стѣна, която откъсва царятъ отъ Русия“. На края на писмото, следъ като разправя че Николай неразбралъ какво му искали и какво му давали, то, тѣ явяватъ, че подигатъ хвърлената ржка. „Ний първи неченахте борбата и борбата не ще затворимъ“. Ний не можемъ освѣнъ да поздравимъ руските либерали. На добъръ часъ! Покажете че вий не сте живели само за да служите за образецъ на страхъ покорство и послушание! „Работата се касае вече не само до вашата (на васъ) популярностъ, се говори, въ това писмо. Ако сатрапизмътъ на думи и дѣла се отождествява съ всемогъществото на бюрократията... то неговото дѣло е изгубено; само си ископава гробъ и рано или късно, но въ всякой случай въ едно недалечно бъдеще ще падне подъ тежестъ на живитѣ общественни сили“. Ний съветваме русофили да бързатъ да се примирятъ съ Руския сатрапизъмъ, защото следъ като той падне не ще има съ кого да се мирятъ и за бъдещитѣ поколения, тѣхното име не ще е свързано съ никоя „заслуга къмъ отечеството“. Въ това писмо къмъ Ник. II се казва че той „съ своята воля усилилъ полицейския жаръ на тѣзи“. . . . които се казватъ . . .“ къмъ задушаванieto на общественната самостийностъ, гласностъ и законностъ“. Нека оставимъ писмото страна и да видимъ въ що се състои новия „полицейски режимъ“. „Новото царуване“ най напредъ захвана съ религиознитѣ преследвания: преследването на религиозната секта иудействитѣ, на евреитѣ и протестантитѣ. Така „Петербург-

*) Отъ Русия ни съобщиха, че това писмо било отдавано на знаменитъ романистъ и мистикъ Левъ Толстой. Пначе, това е неприемливо, повече да се отлага въпросното воинствено писмо на Толстой да се забравя, че Той е проповѣдника на „не се противете на

ския Евангелски ежедневен вѣстникъ“ съобщава, че вѣстелството запретило препечатването на единъ лютерански катихизисъ, който отъ 80 години насамъ свободно се чаталъ въ Русия. Даже „Новое время“ се учудваше на тѣмъ мѣрка на цензурата.

По преследването на печата освѣнъ запрещаващо в. „Русская жизнь“, за което споменахме миналия цензурата е направила „предосторожение“ на в. в. „Наблюдатель“, „Киевлянинъ“, „Саратовски Дневникъ“, „Биржевыи Листокъ“ и др. Губернатора съобщилъ на редакцията на в. „Нижний Новгородъ“, че ако послѣдниятъ не се откаже отъ тѣзи и тѣзи сътрудници вѣстника ще бѣде сирѣчь Министеръ на вътр. раб. Дурново издалъ нѣколко окръжни заповѣди до пощенскитѣ началници. Въ тѣзи окръжни се обръща мнението на чиновникитѣ върху идущитѣ най вече въ „Сини пливки“ и „сини пливки“, писма изъ Лондонъ, Женева, Парижъ и Бернъ (три окръжни по това).

Преследванията въ университетитѣ, испъждането и интернирването на студенти, гимназисти се продължава. Трима професори отъ Московскій университетъ г. г. Лавровъ, Ивановъ, и Милоковъ били уволнени, защото се позволили да държатъ макаръ и съ позволенieto на губернатора публични лекции въ „Нижний Новгородъ“. Платонъ химикъ профессоръ Менделѣевъ, следъ като протестиралъ противъ послѣднитѣ полицейски безобразия въ Петербургъ надъ студентитѣ, напустналъ катедрата си и заминалъ за въ странство (Парижъ).

Най-новата и най-характерната мѣрка на „Новото Царство“ е разпусканieto на комитета за распространение на грамотността (Комитетъ грамотности). Целта на това дружество е било отварянето на вечерни и неделни училища, на библиотеки, читалища, распространяване на евтини книжки въ народа. Руското правителство се бои отъ собственната си сѣнка и ако види трима души собрани на едно мѣсто то мисли, че това е непременно за организиране на бунтъ противъ държавата.

Мотивитѣ за затварянето на въпросното крайно политическо и крайно популярно дружество въ Русия сж изложени въ едно писмо на министра на вътр. работи Дурново до Дементиева министра на просв. Това писмо е напечатано цѣло въ

„Vorwärts“ отъ 2 Юний. Освѣнъ затварянето на този комитетъ министра на просв. и на вътр. раб. взематъ подъ постояненъ контролъ всичкитѣ читалища и библиотеки не би да се вмѣкне нѣкоя книжка „несъгласна съ възгледъ на правителството“.

Недавна Победоносцевъ — известниятъ „славянофилъ“ директоръ на нашитѣ емигранти — руссофили е държалъ една рѣчь въ Славянското Благ. Общество (обществото организиране на комплоти) гдѣто приканва рускитѣ да взематъ мѣрки противъ „приближающитѣ отъ къдѣ черви облаци на космополитизмъ и либерални идеи“. Въпрѣки всичкитѣ мѣрки тѣзи облаци не само, че не се приближаватъ до руската граница, но се виятъ надъ самата Русия. Това ни говорятъ много-много арести. Между арестуванитѣ има единъ офицеринъ Гусевъ изъ Ковно и двама офицери изъ Гродно. Осжъ е на 15 годишенъ затворъ штатсъ Капитанина Зайцевъ изъ Белозерскъ за участие въ тайно общество. За репресивна пропаганда сж осждени на по шесть месѣца единиченъ затворъ четирма работника въ Вилна. Въ Одесса осждени на зарворъ сжщо двама работника защото се оповаряли съ единъ солдатинъ по социалния въпросъ!

Нѣма да избегне Русия „мрачнитѣ облаци на космополитизма“. И тѣ иджтъ въ Русия не само отъ къдѣ зарворъ но и отъ Северо-западъ. Напослѣдъкъ, на 6 Априлий, нѣмскитѣ дански другари прокараха въ депутатскитѣ избори единъ кандидата. До сега тѣхнитѣ депутати бѣха двама, а сега ставатъ 8. Въ 1892 г. тѣхнитѣ кандидати получиха около 17,000 а въ 1895—26,000. Хамлетовата „гнила“ бърже подготвя здравитѣ елементи, които ще съдѣятъ „гнилата“ и ще въздигнатъ на нейно мѣсто прекъснатата, социалистическа Дания.

„Мрачнитѣ облаци на космополитизмъ“ иджтъ и отъ Западъ. Нашитѣ италиански другари нанесоха на 26 Априлий бляскава избирателна победа като прокараха 19 свои кандидати и получиха около 60,000 гласа*). Но затова ще иджтъ идущия пжтъ.

*) Въ края на миналий ни прегледъ се е вмѣкнула една важна политическа погрѣшка. Трѣбва да се чете „социалиститѣ получиха около 23,000 гласа (а не 23,000 както е непечатано) когато въ 1891 (а не 1892) получиха само 10,000 гласа“. К. Р.

„Мрачните облаци“ растят и се съгъстват. Тъ покрийтъ цѣлия Европейски небосводъ. Тѣ ще се преобратъ въ буря и ураганъ, който ще унесе предъ себе си кака перушини славянофилската / разбойническа банда, която распореща сега по бреговетѣ на Нева, както и тѣхните балкански стюзници.

К. Р.

ВЪТРЕШЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ

І.

Розови надѣжди и смѣшни резултати.

„Економическо подигане, културенъ напредѣкъ, свободенъ редъ и законность“ — ето, лозинката, съ която двестинте управници на България сполучиха прѣди година да взематъ въ рѣцѣтъ си държавната властъ. Подиръ „дългата хайдушка“ нощъ на прѣстолосъздатели, това бѣ едничката, останала на разположение и твърдѣ слабо експлоатирана, съблазнителна примамка, която тѣ съ такава тържественна самоувървеностъ поднесохъ почти подъ самитѣ носове на българскитѣ едри и дребни капиталисти, едри и дребни производители, сарафани, подрядчици и търговци; това бѣ, най-сѣтнѣ, едничкия капанъ, въ който цѣловкупния български работенъ народъ, въпрѣкъ дългогодишенъ горчивъ опитъ, трѣбваше да пѣхне вратѣ си.

И наистина: искусно скроения и майсторски изпълнения опитъ, макаръ и врѣменно, но наистина сполучи. Въ едно мигване безбройнитѣ рѣки отъ дълго таени и грѣмливоткаткави желанія, надѣжди и стрѣмления безшумно и неусѣтно се полѣха въ едно едничко море — въ безбръжливото море на безбръжнитѣ похоти и желанія на самитѣ управници и тѣхнитѣ не малобройни опашки, исплували като залутери на повърхността на живота следъ классическото згрѣмоуване на българския дървенъ канцлеръ. На кѣсо, тѣ дълго и напраздно търсеното расковниче биде намѣрено.

и ослѣпительнитѣ зари на новата ера — свободата и законността — тържествено и чудно огрѣха надъ българската сиромашка, безбожно обирана и безнаказано тъпчена, земля. И всички се усѣтиха приятно поразени, почти очаровани отъ прѣсния дѣхъ на новата културна пролѣтъ, всички паднаха въ прахъ и се прѣобразиха въ трогателни пули предъ лъчезарний ликъ на новитѣ олимпийци. Фабриканти и сарафи, търговци и дребни занаятчии, земледѣлци и кръчмари, съ една рѣчь, — всичко, което има що годѣ прѣстъ въ економическия механизъмъ на страната, шумно се разпанава и радостно се завтече къмъ гордыйтъ пиедесталъ на новитѣ, изровени изподъ развалинитѣ на миналото, кумири и развѣнчани божества, за да сложи въ краката имъ своитѣ послѣдни душевни и джебни надѣжди. Отечественната атмосфера, до сега прѣпълнена съ плачъ и безнадежно ридание, изведнѣжъ се пашпани съ радостни викове, съ шумни пѣснопѣния и пламни молитви; широкитѣ междани до сега пусти и тайнственомълчаливи, изведнѣжъ се покриха съ гъсти облаци отъ залѣжалъ прахолякъ отъ „народни хорца“, „кратки словца“ и безкрайни ликувания; съживиха се и градинитѣ, кафенетата и опушенитѣ кръчми и „за щастие на злочестото човѣчество,“ носоветѣ на българскитѣ домашни голѣми и малки герои, видѣха, най-сетнѣ, тъй дълго и храбро желанната диевна видѣлина. Но най-тѣжъкъ данѣкъ отъ приятно очуване, въсторгъ и сърдечно умиление платих, както и трѣбваше да се чака, българскитѣ нѣжни патриоти, българскитѣ хитроумни „националисти.“ Не бѣ още успѣла чудната заря на новата ера да позлати лъкатушнитѣ грѣбнаци на отечественитѣ балкани — и тѣ вече посѣгнахъ къмъ своитѣ, завчера захвърлени, гусли и тимнани, и подъ прикритието на майската нощъ, увити въ дълги ямурлуци, шумно се озовахъ подъ сѣждно-освѣтенитѣ прозорци на българския народъ — и чудни серенади, дишащи безкрайната любовъ на Алпухара и огненното сладострастие на Андалузия, звучно огласиха тъмнитѣ и тѣсни улички, за да се разлѣятъ следъ малко надъ цѣлата околностъ и, най-послѣ, като сѣтня въздишка на любовни уста, бавно да огаснатъ въ тайнственната пазва на спящитѣ небеса. . . .

Уви, чудни, несравненни, невъзвратни минути!

Но не дълго трая това славейско самоупойване, тога нарцисово самозалюбване: бързо, почти неусѣтно се излизва вълшебната нощъ, за да отстъпи мѣстото си на деня, на голата безсърдечна дѣйствителностъ; бърже следъ нея огаснаха и послѣднитѣ отзвуди на страстнитѣ патриотически серенади, — и всичко. прѣдеусвайки топлиѣ прѣгърдки на Морфея, отново се умири, уталожки и заспа: само вѣчно-буднитѣ и вѣчно-мълчаливитѣ пазванти останахъ още дълго до зори да кръстосватъ тѣснитѣ улички и беспокоятъ сърдитото ехо на тъмнитѣ кюшета.

Това бѣ единъ рѣдъкъ, единъ сладостенъ вълшебенъ сънъ, следъ който трѣбваше да настѣпи горчиво и умразно пробуждане. И то, наистина настѣпи.

Ний нѣма да споменуваме за фаталния свѣщарски кризисъ, послучай честото „гасение“ отечественнитѣ свѣщи; нѣма да споменуваме и за своеобразната роля, съ която биде нагърбенъ „моралътъ“ въ избирателната комедия, ще прѣминемъ съ гробно мълчание и появяването на отечествения хоризонтъ на новитѣ демокрагически свѣтила отъ ровливитѣ брѣгове на мѣтната Марица: — всичко това бѣха дѣтински, дрѣбни играчки въ сравнение съ онзи цѣлбенъ душъ, който не следъ много почва да се излива върху главитѣ на българскитѣ граждани отъ разни лагери съ ясно и не ясно оцрѣдѣлена диагноза.

Първата, обаче, ледена струя — първиятъ диссонансъ въ страсвитѣ серенади, бѣ тѣй шумно и храбро започнали и тѣй громко и хрисимво свършения акцизенъ въпросъ. Безъ съмнѣние това бѣ първиятъ камъкъ, о който удари косата на жителитѣ отъ новата ера. Послѣдствията отъ този ударъ бѣха такива, че розовитѣ обѣщания, тѣй щедро распилявани въ началото на възражданието, сега полегка и явно почнаха да се испаряватъ. Намаляване данѣцитѣ, облѣкчение жизненнитѣ условия и първи потрѣбици — всичко това нѣ едно сравнително кжсо врѣме стана цѣнно достояние на вѣчността. Наистина, едно грамадно множество отъ еднаква форма и съдържание телеграмми доста шумно се сложиха прѣдъ стѣпкитѣ на „щастieto на България,“ но това твърдѣ малко помогна: първо, телеграммитѣ, обкичени съ атрибутитѣ на Profundis'овата стилистика, бидоха сложени предъ надлѣжнитѣ стѣпи на държавни разноси и второ, газетъ, кибритътъ

отъ първа необходимостъ прѣдмѣти, въсползувани отъ гасение на отечественитѣ свѣщи, почнаха да пооскжп-
на и наистина пооскжпнѣха. Впрочемъ, за да бждемъ
справедливи, трѣбва да кажемъ, че въ всяката тази твърдѣ
и същпна, макаръ и нова пантомима, носителитѣ на новата
ера съумѣха тѣй да нарѣдять и распредѣлять ролитѣ, щото
и сѣбиратъ и сѣбиранieto парсата се паднахъ на едно ни-
жно малцинство, голѣмото же мнозинство, което най много
гърло и би тѣпана, остана само съ приятното впечат-
ление отъ изѣдена плѣсница или нѣщо отъ този родъ.

Вториятъ неприятенъ дисонансъ бѣ многошумната и още
многошумна история съ „подиганието на отечествената ин-
дустрия и дрѣбни занаяти — славната ядка на сладкитѣ
общаия отъ една страна и розови надѣжди — отъ друга.
Впрочемъ, благодарение на хигрото и умишлено сливание
на едра на тѣзи двѣ, различни по своето естество, положе-
ние: „подигание индустрията (разбира се едрата) и подига-
ние дрѣбнитѣ занаяти“, неприятния за сега, но фаталенъ
за въ бѣдѣ дисонансъ не можа да бжде схванатъ отвед-
нѣжъ. Даже повече, неговото бавно свачане продължава и
до днесъ. Въ голѣмата бъркотия на представления и поня-
тия, настѣпили съ изгриванieto на новата ера, българскитѣ
тѣжки патриоти, за които морето е винаги до колѣнѣ, на-
тъсвани отъ една шепа професионални идеолози и филистри
сполучиха да напускатъ такава дебѣла философска мъгла, въ
якоя, ако се не вземамъ мѣрки, единъ, день могатъ да се
наведѣтъ доста опасни вълци. За добра честь обаче, нуж-
нитѣ мѣрки изглѣждатъ да сж взѣти и не е далечъ, може
би, деньтъ, когато и тази мъгла ще се дигне. Защото, въп-
рѣки всѣкаква идеология, била даже професионална, работата
е твърдѣ ясна. Думата е за двѣ съвсѣмъ противоположни
една на друга форми за производство: едра или фабрична и
дрѣбна или просто еснафска. Първата е едно послѣдующе
историческо развърщане на втората, турено, обаче, на съ-
вършенна — капиталистическа основа, втората е една стара,
вече на измиране форма и поради това безъ бѣдѣще. Ето
защо сливанието на тѣзи двѣ форми въ едно е една грѣшка,
дѣйствието же отъ тѣхно име въ едно и сжщо врѣме и отъ
едни и сжщи хора — е умишлена измама. Тамъ, гдѣто почва
хигрото производство, дрѣбното престава да сжществува като

господствующа форма на производство, а само като историческа останка, по която може да се съди, колко е отпаднало напредъ или останало назадъ едрото производство. Измирането и изчезването на дръбното производство и дръбната занаяти е тенденцията на економическиятъ процесъ въ съвременното общество. Този процесъ се извършва на западъ съ поразителна бързина. Въ Англия то е почти изчезнало, въ Германия, Франция, Белгия и др. страни съ развито едро производство, то е вече на измирание. Въ България става същото, даже съ извѣстенъ додаткъ. Истощава външна конкуренция, която тъй убийствено дѣйствува върху успѣха и развитието на самото едро производство въ България, е двойно по убийствена за дръбното: нему предстои да води неравна борба на два еднакво опасни фронта, да дѣйствува срѣщу двѣ еднакво кръвожадни и безсърдечни лами: — външната и вътрѣшната конкуренция. Подъ страшнитѣ удари на тѣзи двѣ лами се рутятъ и пропадатъ нашитѣ дръбни занаяти, подъ желѣзния натискъ на смислитѣ нашитѣ едно врѣме прочути по своята врѣдностъ и пестеливостъ, занаятчии напускатъ чукътъ и иглата за автретата на канцеляритѣ, за премъдроститѣ на пазвантитѣ и за смърдливата атмосфера на едритѣ работилници и фабрики. Това е желѣзната логика на културното развитие. Ето защо, впечатлѣнието, което една голѣма частъ отъ тѣзи наши хорица, които имаха добродушието да се увлѣкжѣтъ отъ шарлатанската майстория на българскитѣ патриоти, ще получи, ще е впечатлѣнието на хора, повикани само да уголѣмятъ гюрултията и калабалѣка на празникътъ. Защото и въ този случай главнитѣ виновници на тържеството и малкото избрани отъ многото званни бѣха, сж и ще бждѣтъ пакъ едритѣ производители, т. е. тѣзи, въ ржцѣтъ на които се намиратъ концентрирани по-едри капиталы и за подиганието, закрѣпаванieto и господството на които сж наточени всичкитѣ усилия и старания на носителиѣ на новата ера. Дръбнатѣ занаяти иматъ само едно бждѣще — то е измирание. Единичното, което може да бжде направено, е залѣганieto, щото това измирание да стане безъ тѣзи ужастни сътрѣсенія, безъ тѣзи кървава безсърдечностъ, потресжюще зрѣлище на които днесъ представлява западна Европа. Но за кого важѣтъ опититѣ на западъ? Днешнитѣ управници на България, въ

желанието си да сж вѣчно при държавниятъ ковчегъ, не държатъ никакви смѣтки на общанията си. За да направятъ по-вече гюрултия, задъ която да можатъ по сигурно и желанието на малцинството — едритѣ производители и капиталисти, тѣ смѣсиха интереситѣ имъ съ ония на мнозинството-дрѣвнитѣ занаятчии, хвърлиха въ сърдцата на послѣднитѣ несбѣдливи надѣжди — и най-сетнѣ, си хванаха белята.

Третиятъ, макаръ не послѣденъ, но единъ отъ най-опаснитѣ диссонанси въ економическитѣ серенади бѣ въпросътъ за подиганieto на земледѣлието и селското стопанство. Тукъ косата на днѣшнитѣ управници удари о такъвъ коравъ камѣкъ, щото екътъ отъ ударътъ се разнесе до послѣднитѣ колиби. Какъ да се подигне цѣната на хранитѣ? Какъ да се измѣне селския стопанинъ изъ желѣзнитѣ рѣцѣ на лихварина? Какъ, най-сетнѣ, да се прѣдвари, да се прѣсече пътътъ на економическото згромолясване, на фаталното прѣстъхване на най-капиталний источникъ на държавнитѣ финансии — земледѣлието? Ето ужаснитѣ въпроси, предъ които носителитѣ на новата ера се намѣриха още на другий день отъ стѣпванието си на властъ. Подиганieto на земледѣлието изисква срѣдства, капитали, но гдѣ сж тѣ? Тѣ вече отколѣ се ангажираха и разграбиха отъ едритѣ производители. Измѣкванието на селския стопанинъ отъ рѣцѣтъ на лихварина изисква пакъ срѣдства и ефтинъ кредитъ, но откъдѣ и какъ, когато селския стопанинъ е до шия въ дългове и то не само при лихварина, а и при земледѣлческитѣ касии. Ами подиганieto цѣнитѣ на хранитѣ? Да, но това подиганieto е въ фатална зависимостъ отъ цѣнитѣвата игра на всемирниятъ пазаръ, а на всемирниятъ пазаръ, както се знае, българския дребенъ проиводител нѣма думата.

И ето, въ тѣзи тѣжки минути на настѣпающе разочерование, на отчаяние, на морално и физическо безсилie да реализиратъ розовитѣ надѣжди и щедри общания, носителитѣ на новата епоха, очевидно почнаха да губятъ пътя, неволно се принудиха да посѣгнатъ къмъ нови срѣдства и още веднѣжъ да опитатъ силата на своя широкъ и извѣртливъ умъ. И прѣдставете си: расковничето и този пътъ биде намѣрено.

Осществлението на розовитѣ надѣжби, въ единѣ гласъ се провикнахъ българскитѣ управници, е възможно само тогава, когато цѣлокупния български народъ, забравитѣ домашнитѣ си грижи, склони, най-сетнѣ, да се поклони на руския царь. Подиганieto на занаятитѣ е възможно, ако се признае князътъ и закрѣпи династията, подиганieto на земледѣлието — ако се покрѣсте Борисъ, князь Търновски и херцогъ Саксонски! И това бѣ напълно достатъчно. Въ единѣ мигъ читѣ на всички, насочени до сега къмъ економиката, като че подѣ дѣйствието на нѣкаква магия, неуспѣшно се обърнаха къмъ вѣтреннитѣ мелници. Въпросътъ за подиганieto на отечественното производсво, който до сега не излизаше отъ устата на всички, въпросътъ за сѣдбата на милионни сѣществувания, халътъ на които бѣ всиѣгъ и въ стихове, и въ проза, неволно се отхвърлиха на диренѣ планъ и на сцената се яви смѣшниятъ въпросъ за сѣдбата на единѣ австрийски принцъ. Това бѣ единѣ страшенѣ абсурдъ, но това никакъ не му попрѣчи да изпълни главитѣ и устата на „хитрата България.“ За усиление на впечатлението, на сцената бидоха искарани и българскитѣ тѣжки патриоти — и картината се изпълни съ такъва трогателна живостъ и пѣстрота, щото земята почна да изчезва подѣ краката на хитритѣ българи. Впрочемъ, за слава и честъ на българията това трая не дълго. Тукъ-тамъ почнаха да се раздаватъ доста ввущителни гласове. Князь се не яде, династия се на трапеза не слага, — тѣзи и други още неприятни забѣлѣжки почнаха не на шега да сноватъ по устнитѣ на излѣганитѣ, но инакъ винаги хитри българановци. Но за това пакъ и носителитѣ на новата ера не спѣха. Тѣ тугакси угадиха общото настроение и побързаха да взематъ нуждитѣ мѣрки. На сцената отново се явиха българскитѣ патриоти — и нова серенада изпълни отечественната атмосфера: „прѣпочитанието своето предѣ чуждото.“ Разучиха на бърза рѣчка мелодията на тази нова серенада, българскитѣ тѣжки патриоти запѣха фалшиво и дрѣзгаво, но страстно и увлѣкателно — и горитѣ и планинитѣ, и самото безкрайно сине небе бидоха принудени да свѣматъ шапка предѣ силата на тѣхното вокално искусство, предѣ дълбочината и безкрайността на тѣхнитѣ чувства. Но смисълътъ, уви, смисълътъ на чудната серенада — смисълътъ бѣ толкова старъ колкото и самитѣ тѣжки патриоти. Това

една фатална грѣшка. Това бѣ една стара истѣрвана на новъ гласъ и всички до единъ разбраха, че въ прѣдпочитанието своето предъ чуждото се прие една доста прѣдпочитателна шега, че перспективата: българскитѣ народъ иде за напрѣдъ домородна „платика“, намѣсто заморска „платела“ — не е никаква перспектива, а гола настояща действителность: отъ както се е запомнилъ, Българскитѣ народъ е ялъ и яде и то твърдѣ на рѣдко само солена „платика.“ Съ една рѣчь, българскитѣ патриоти, въ голѣмъ калабальтъ, смѣсиха себе си съ народа — и се „запортуваха“, а заедно съ тѣхъ и жителитѣ на новата ера. Между това срѣдствата за отвлечение вниманието, за залѣпане почнаха да изчезватъ. Въ ржката имъ оставаха още три козира. Най-сетнѣ и тѣ бидоха хвърлени и реализиранието на розовитѣ мечти, на културното подигание и економически напрѣдѣкъ, тѣй дълго скитано по разни митарства, най-сетнѣ, намѣри приличното си мѣсто въ — министерскитѣ канцеларии: въ единъ пълень съ патриотизмъ приказъ на домашното производство просто биде заповѣдано да се полагатъ, като не надминава установенитѣ отъ закона работни часове. Но, уви, и приказитѣ, макаръ и пълни съ патриотизмъ, види се прѣстанаха да произвеждатъ нуждното впечатление. Патриотическия приносъ наистина биде подписанъ, издаденъ, напечатанъ и жѣдно разгласанъ, но отечественната индустрия, и дрѣбнитѣ занаяти, за които бѣше думата въ страстнитѣ серенади преди вѣколко мѣсеца, си останаха все на същото мѣсто. Само чиновницитѣ отъ разнитѣ министерства се скараха помежду си, безъ да могатъ да рѣшятъ въпросътъ, кой кого тукъ собственно подига: тѣ ли индустрията или индустрията тѣхъ.

Между това, тѣй шумно започнатата опасна игра взе да приближава края си — и глухо рѣмжение испървенъ по отдалѣно, отпослѣ съединено, но доста не двусмислено, задолато до ушитѣ на тѣзи, които преди година начнаха съ обещания за подигание, за напрѣдѣкъ, за култура и свързана съ единъ безобиденъ приказецъ отъ 40—50 реда Деветъ, въ който дълго увиваната и вѣчно предрѣшваната лъжа трѣбваше да лъсне, почна да приближава. Въздухътъ взе да става гѣстъ и безпокоенъ.

И ето туку, именно, днешнитѣ управници, носителитѣ на патриотическия приказъ, бидоха принудени неволно да се покажатъ такъвизъ, каквито сж си отъ природа и занаятъ: властолюбци и маши въ рѣцѣтъ на една нищожна клика отъ пенаситни *тузове*. Дълго сдържаното търпѣливо най-сетнѣ, се прѣсна — и на сцената съ кривнатъ картузъ се яви „военна партия“, „династическо чувство“, „законопрокурори, участъци, черна джамия, съ една рѣчь и на кѣсо казано, носителитѣ на новата ера, като видѣха, че налѣгата само да дойдѣтъ на властъ, че събудиха хиляди ненаситни апетити, че наобѣщаха, безъ да извършѣтъ нѣщо, най-сетнѣ посѣгнаха къмъ единичното спасително срдѣство — обрѣнаха дебелия край. Въпросътъ е сега, ще можѣтъ ли още дълго време така, съ обрѣнатъ дебелъ край, да я каратъ и пѣма ли самитѣ събития да ги испрѣварятъ. Опасна шега е да почнешъ съ хиляди обѣщания, съ хиляди надѣжди — и да свършишъ съ едно парче обикновенна канцелярска хартия. Върочемъ, абсурдитѣ сж вътрѣшната стихия на буржуата, на тѣхнитѣ учреждения и правителства.

Гекиръ.

II.

Конгреси: радославистки, учителски и социалистически. — Отношенията на буржуазнитѣ партии къмъ Радосл. конгресъ. — Причинитѣ, които принуждаватъ радославиститѣ да свикватъ конгресъ. — Учителското движение и демократизма на Величкова. — Социалистическия конгресъ и неговитѣ задачи.

Между нѣколкото събития отъ значителна общественна важность, които се извършиха това лѣто у насъ, трѣбва да отбѣлѣжимъ първий конгресъ на тѣй нарѣчената Радославова партия, учредителний конгресъ на българскитѣ учители и вторий конгресъ на Работническата Социал-Демократическа Партия.

Конгреситѣ, въ тѣхното съврѣменно значение, сж плодъ на оная широка свобода, на политическитѣ, научни и религи-

каквато настѣпи следъ исчезванието на срдѣка на феодаленъ режимъ. Изминалитѣ епохи на европѣйскитѣ народи знаятъ само религиознитѣ събори, каквито сж и днешнитѣ събори, които предадоха днешний видъ на обряди у католицитѣ и православнитѣ, и съборитѣ на католичката църква, както презъ врѣмето на Лотера, тѣй и послѣ него. Днешнитѣ национални и интернационални конгресси на политическитѣ партии, научнитѣ и професионални конгресси сж напълно създаение на новото време. Конгреситѣ на политическитѣ партии се явиха като плодъ на новия политически духъ който облада народитѣ презъ последната половина на това столѣтие. Конгреситѣ на политическитѣ партии сж не само едно похвално и възпитателно средство за известни общества. Тѣ показватъ граничната точка гдѣто се свършва влиянието на единичната личность и започва онова на множеството; тѣ означаватъ скѣсване на винаги съ принципа на единоличното ръководство и началото на прилаганieto принципа на колективната мисль. Конгреситѣ на научнитѣ партии преслѣдватъ чисто научни и научно-практически цели, а тѣзи на професионалнитѣ, занаятчийскитѣ, корпоративнитѣ сж преслѣдватъ свои специални интереси, турятъ, за да се даде една политическа борба, поставена на най-здравитѣ економически, основи. Така постѣпенно въ тѣзи послѣднитѣ години на лице борбата на общественитѣ слоеве, проявява се и класовата борба на днешното общество.

При първото известие за партийний конгресъ на Радославиститѣ, вѣстникитѣ на буржуазнитѣ партии, а особено на шарената правителственна партия, осѣтиха зависѣта на едни кокетки, които се видяха надминати въ око-привлекателнитѣ триуфила отъ една своя другарка. Отъ 18 ий Май излезе всѣка една отъ буржуазнитѣ партии вика и се провъзгласява, че е привърженица на демократическитѣ начала и се поддържа о принципа на всенародното обсъждане на държавнитѣ въпроси и задачи, а на дѣло, водителитѣ на тѣзи партии влѣкатъ подирѣ си своитѣ послѣдователи като безпечни твари, безъ да усѣщатъ нужда да разузнаватъ по-добро на ония които, тѣ прѣдставляватъ или пакъ да иматъ смѣтка за своитѣ дѣла. За водителитѣ на буржуаз-

нитѣ партии е достатъчно ако удовлетворяватъ лични интереси на по-влиятелнитѣ свои партизани, и по този смѣтка на работния народъ иматъ въ всичко оржда. Мнѣнията на избрания ги народъ, неговитѣ интереси, неговото политическо и общественно — всичко това сж думи хубави на гледъ, но въ действителностъ непотрѣбни, главоболни, даже и вредителни лялющитѣ. Радославиститѣ дадоха първи примѣръ между буржуа да поставятъ своята партия поне демократическа основа и това накара тѣхнитѣ съперници осѣятъ червея на завистта. Мнозина искрени демократи като знаятъ практиката на радославиститѣ, склонни сж отричатъ всѣкакво значение на този конгресъ, като наричатъ просто: „межлисъ на сопаджитѣ“. Ний сжщо не закриваме очи върху очевидната безсѣдържателностъ на конгреса на Радославовата партия и не виждаме въ нищо друго освѣнъ една формалностъ, безъ никакво влияние върху политическата и общественна дѣятелностъ на нейнитѣ членове, обаче намъ се ще да съзремъ даже и въ тая вънкашностъ едно зрънце отъ дѣйствителна потребностъ, която навѣрно, съ течение на врѣмето постѣпенно ще чезва. За политическата дѣятелностъ на радославиститѣ, както и за тѣхното общественно значение, намъ ще се падне случай да говоримъ другъ пътъ, а сега ще отбѣлѣжимъ, че самото минало както и настоящето на радославиститѣ принудило да прибѣгнатъ до свикването на единъ партиен конгресъ. Безъ да се впускаме въ подробности, достатъчно да спомѣнемъ, че днешнитѣ радослависти сж частъ отъ оная голѣма либерална партия, която включаваше много демократично и напредничаво въ годинитѣ до „сѣдинението“, известна частъ отъ тѣхъ, отъ паданieto на кабинета Радославовъ-генералъ Николаевъ въ 1887 г., бѣха принудени, водящъ опозиция, да апелиратъ къмъ демократическия духъ на обществото и че всички тѣ отъ 18 ий май насамъ на неволя сж принудени да трѣбятъ въ модната демократическа трѣба. Освѣнъ това гледайки на себе си като на утрѣшни приемници на днешнитѣ управници, тѣ кокетиратъ съ демократизма сжщо тѣй, както една невѣста кокетира до свадбата съ близкитѣ и далечни роднини на младоженеца. Въ такова положение за радославиститѣ е необходимостъ демократическата

Не е чудно даже и навѣрно е, че мнозина отъ тѣхъ себе си за истински демократи. Всичко това, както отъ изравняние непомѣрнитѣ амбиции на отдѣлни коноводи, принуди Радославиститѣ да напишатъ презъ Декемврий миналата година една программа, а въ края на Юний т. г. да свикатъ свой партиен конгресъ. Засѣданията на този конгресъ не бѣха публични, но отъ онова което публикува, става явно, че въ него е било разисквано работи, ала не и за най-важнитѣ при единъ първъ конгресъ: изработването или приемането на партийната программа и създаването на една организация. Конгресътъ е ималъ за цѣль да направи натискъ върху известни политически кръгове, отколкото да даде направление на партията. Но за тѣзи работи както рекохмъ и по-горѣ, други въ пай новата история на буржуазнитѣ партии конгресътъ на Радославиститѣ остава, въ всѣки случай, едно свѣрѣменнитѣ демократически трѣбования. Конгресътъ на учителитѣ спѣа въ пограничната областъ между конгреситѣ на научнитѣ и професионалнитѣ организации. Учителитѣ иматъ да се грижатъ за своето положение, иматъ и да опредѣлятъ и своитѣ задачи. Както конгресътъ отъ занаятчи и работници (шивачи, обувачи, столари и пр.) би ималъ за цѣль да обсъди положението на занаята и работящитѣ въ него, тѣй сжщо и за учителитѣ, особено за народнитѣ учители, отдавна е на съзнанието да се погрижатъ за себе си, тѣй като за момента да се погрижатъ за себе си, тѣй като за момента стана очевидно, че за тѣхъ нѣма кой да се погрижи. Известна заплата отъ 30—40 или най-висока 60—80 л. единъ учител бѣ се обѣрналъ на най-окаянъ службашъ. Това надритванъ и презирванъ отъ послѣдний невѣжа. Тѣй за неговото отчисляване свѣтътъ е навикналъ да трѣбва особенни изразжения. „Испждиха го“ — казватъ за народния учител, тѣй както пѣдятъ напр. селскитѣ пѣдари, за служивията... За чиновницитѣ и голѣмитѣ, обикновено известни учители, казватъ: „отчислиха ги“, „уволниха ги“. Явно испѣква обстоятелството, че за отстранението на привелигировани има известенъ, малко много сложенъ основанъ на известни форми, а народния учител го постига непосредствено, отъ днесъ за утрѣ, безъ всѣкакви за-

бикалки. Днесъ ми иде на ума, днесъ го испъждамъ. Пакъ тѣй, както пѣдя и този, който ми слугува за хлѣбъ: не аресвамъ, испъждамъ го. Това положение на оня, който е повиканъ да просвѣтлява стотинитѣ хиляди крѣпки души — положение на подритнатъ безправенъ пария на обществото — въздигнатъ по безпримерната човѣческа глупостъ въ мѣсто на младото поколение — това положенне отдавна върѣме да изчезне, за да може народний учителъ да е достоенъ въ всѣко отношение за възпитателската мѣсто. При това си твърдѣ естествено и твърдѣ движение учителитѣ срѣщнаха спънки и много голѣми смущения отъ гдѣто най малко би трѣбвало да се очаква. Министерството на просвѣщението започна да пѣди онѣзи, които подготвяха и подклаждаха това движение. Министерствътъ не можеше имъ прости, че тѣ не намираха достатъчно услада въ поезията, въ вата кавална поезия, пардонъ... не се полѣгахъ да преклонятъ предъ демократическата му щедростъ въ лицето на проекта за Висшій Учебенъ Съвѣтъ. Множеството народнитѣ учители имаха нечуваната дързостъ да мислятъ че единъ издающъ себе си за демократъ министръ трѣбва да бѣде привърженикъ и на демократически институции, особено въ областта на най демократичното учреждение на модернитѣ държави, каквото е учреждението на изречената просвѣта. Тѣ сж забравили, че ний живѣемъ въ епоха на милости, благоволения и щедрости, които се спадатъ свихе; тѣ не сж чували, горкитѣ за всеизвѣстнитѣ факти, който в. „Миръ“ снисходително възвѣсти на свѣта, че благодарение на неисчерпаемото благоволение на князь Фердинанда българскій народъ се отървалъ на 18-й Май 1894 отъ една тирания, че ако следъ тая дата у насъ се не чуватъ охкванията на миналий режимъ, това се дължи на милостливото сѣрдце и джентлеменското възпитание на г-н Стоилова. Народния учител трѣбваше да разбере, че ако г-н Стоиловъ се заема съ урежданieto на разни учебни съвети то произлиза, както благоволи да извѣсти въ в. „Прогресъ“, отъ неговата министерска демократическа щедростъ а не че е билъ задлъженъ отъ някакви човѣшки или божии закони. Народнитѣ учители дириха самоуправление, самостоятелностъ, независимостъ, — демократътъ министръ имъ даде въ излишѣтъ, като ги прѣсна по четиритѣ крака

— Но човѣшкото достойнство, свѣтлий и бодрий на младото българско поколение надвѣхъ надъ унизи- закѣйство и смрадната духовна атмосфера на влѣ- и първий учителски конгресъ се откри на 20 Юлий. Политескитѣ млади учителски сили успѣшно положиха осно- на своята организация и предадоха на бѣдѣщото цѣль- на за най благороднитѣ сѣрдца: цѣльта на учителя рѣшението на конгреса е възпитанието на народа. които съумѣха да се вдигнатъ тѣй високо въ своето и които намѣриха сили да устоятъ срѣщу зло- гонения на властъ имѣющитѣ, тѣ не ще оставятъ да е едно тѣй полезно и благородно начинание.

На 27-ий Юлий се отвори и II й националенъ конгресъ Работническата Социалъ-Демократическа Партия. Ако ми- годишния конгресъ имаше за цѣль да направи ревизия нашитѣ сили следъ сгрѣмолясванието на Стамболова, да спаднѣ въ една обща организация съ една цѣль и една мѣрка за предстоящитѣ борби, тази годишния конгресъ естествено трѣбваше да разгледа що сме направили презъ миналата година и дали програмата, тактиката и организацията отговаряли на нашитѣ сили и на българската дѣйстви-

Тази задача естествено не е могла да бѣде изпълнена цѣлата своя широта. Конгреситѣ не сж мѣстото, гдѣто възникатъ въпроситѣ за да видятъ тамъ своето подирѣ- разяснение и разрѣшение. Политическитѣ конгресси сж, по естество, фокуси на ония лѣчи, които иматъ за источникъ нашитѣ пунктове въ областта на извѣстна дѣятелностъ; извѣстнитѣ презъ извѣстенъ периодъ въпроси биватъ обик- новено, всестранно разгледвани, разисквани и следъ това разрѣшени достатъчно, ангажирватъ партията за едно общо решение и рѣшение. Погълнати отъ всѣкидневната борба, израснати усилия къмъ закрѣпаванieto на партията и израснати централна дѣятелностъ, нашитѣ другари не можаха решението на годината да разгледатъ и искажатъ мнѣния възникатъ отъ вътрѣшенъ характеръ. Това бѣ причината, на повечето въпроси поставени на дневенъ редъ минаха за чекани и съ резерва за бѣдѣще обсъждане. При тази конгресътъ успѣ да хвърли достатъчна свѣтлина въпроса за литературната и устната агитация, върху

материалнитѣ, литературнитѣ и агитаторски сили на партията. Всички присъстващи делегати съзнаваха обстоятелствата, че необходимостта отъ уреждането на мѣстната администрация е въ голѣма стѣпенъ причинило слабитѣ връзки съ централната власт и че първа длъжностъ на всѣка група е постоянното и непрекъснато сношение, работението въ унисонъ съ централния пунктъ, който не е нищо друго освѣнъ дѣятелността на отделнитѣ сили на една политическа партия. Што е съзнанието на тази истина, че силата и могъществото на една партия се заключава въ единството, въ общия съвмѣстното въздѣйствието на лицата и събитията — е първиятъ залогъ за великото бѣдѣще на нашата партия. Изникнала върху основитѣ на неумолимото економическо развитие на българския народъ, исходяща въ всѣка своя стѣпка отъ най-искренни демократически начала, широко отворила очията на строгата мисль и благородната дѣятелностъ на благо на човѣчеството — нашата партия не ще се колебае, да включва въ своитѣ редове най-прогресивнитѣ сили на нашето отечество и по този начинъ да стане най-вѣрния и могъщественъ стражъ на правдинитѣ и интереситѣ на работния народъ.

Книжнина.

Еволюцията и религията

(Кратки забѣлѣжки. По поводъ книжката на Ферйера *Дарвинизмъ*.)

Да се разбере и стане понятна тая необятна, бѣдѣлна вселенна — ето могъщия импулъсъ на древнитѣ философи да създаватъ безчисленно много хипотези за нейното величаво происхождение. Хипотезитѣ бѣхъ една отъ дѣло по чудни, по непонятни, по несъстоятелни да издържатъ теорията на положителнитѣ науки. Това бѣхъ едни метафизически системи, които за своята достовѣрностъ, имаха не фактитѣ, не явленията на вселенната, но — хитроумнитѣ философии на единъ енергиченъ умъ, който иска да узнае какво изведнѣжъ. Философствующия умъ се е задълбочавалъ самъ въ себе си, губялъ е и силитѣ си изъ многобройнитѣ прѣдставления за вселенната, създаваше различни кули, въ които отъ кроткото вѣнание на строгата наука — се събаряше вълѣзоха, като памѣтници на човѣчeskото заблудение.

мисълта на историята на философията. Не може да се отблъсне, че тия философствующи умове завѣщаха на науката многобройно число термини, и понятия, съ които тя си служи до днесъ. Талесъ Милетскій, който обесняваше всичко презъ водата, създаде термина материя. Анаксименъ, който прѣдставляваше вселенната, като организмъ, обѣснявалъ е всичко съществующе презъ въздуха. Диогенъ, приемникъ на Анаксимена, освѣнъ гдѣто взема за начало на всичко съществующе въздуха, но той е отишълъ до тамъ, щото е вземалъ въздуха и за разумъ. Хераклитъ за начало на всичко е приемалъ — огънятъ. Емпедоклъ е признавалъ четири първични елемента — земята, водата, огънятъ и въздуха. Въ течение на вѣковетѣ много истини сж се открили, но не можаха да се докажатъ по причина на недостигъ на положителни знания. Както, напримѣръ, идеята за происхождението на всичкитѣ организми отъ вѣкое първоначално същество; идеята за строенето на материята отъ атоми. Сегашната по-вече отъ преди 1800 години е опредѣлялъ доста ясно звукътъ, като движение, но до като Отто Герике не изнамѣри въздушната тулумба, тая истина оставаше едно предположение.

Въ това врѣме философията бѣше науката. Въ това врѣме на широкото задълбочаване на умътъ самъ въ себѣ си, на безпредѣлното съзерцание на призрацитѣ, които създаваше въ себѣ човѣчeskата любознателна душа, срѣдъ тѣзи многобройни миросъзерцания — дойде християнската религиозна система за обѣснението на вселенната и на всичко, що става въ нея. Всичко земно и небесно се даде въ волята на едно всезнающе, всемогъщо, всевидящо същество, което носи човѣчeskи образъ. Тая система бѣ всеобемлюща. Тя обѣсняваше происхождението на вселенната, на нашата планета, на човѣкътъ и всичко живуще на земното кълбо; тя даваше както и още дава въ лицето на нейнитѣ защитници, обѣснение за човѣчeskитѣ постѣпки; тя даваше и дава критерий за всичко, що става около насъ и въ насъ. На въпросъ — какъ е станала земята? Тя отговаря: „Съ волята на Бога.“ Какъ е станалъ човѣкъ? „Слово бѣ Богъ, и Богъ бѣ слово, рече Богъ и стана.“ „Богъ е всеблагъ и въ волята на Бога е всичко.“ Човѣкътъ, при сегашната действителностъ, страдае. Гдѣ е добрината на Бога? „Но Богъ така иска, и ний не трѣбва да сѣдимъ Божиитѣ дѣла.“

„Сждѣ, сждѣ — долу мрака! . . .“ вика науката. Критика безпощадна критика надѣ всичко за да се очисти свѣта отъ всичко двусмисленно и несправедно. Истина, истина, истина — вика онеправданото чловѣчество. Заблуждението трѣба не само да падне, не само да се побѣди, но и да изчезне — и то ще изчезне.

Може да се каже, че науката съ помощта на своитѣ рала — научнитѣ методи, разорава вселенната, разгрѣща ѝ и вади най скѣпиятъ диамантъ — истината. Мисълта, съ помощта на научнитѣ методи, влиза въ тайнитѣ области на минжлото и го освѣтлява; разглѣжда настоящето и го изяснява; и на основание на натрупанитѣ знания — говори за бъдѣщето. При настоящий прогресъ на положителнитѣ науки нѣма ни капка съмнѣние въ това, че „вѣнецътъ на творенията.“ както казва Шекспировий Хамлетъ, е най-висша форма на органическото измѣнение, на животнитѣ образования; нѣма съмнѣние, че той е краен резултатъ на органическата еволюция — на естествения подборъ. Философията на религията обяснява неговото битие за неизмѣняемо и — че той — чловѣкътъ си е билъ такъвъ и въ миналитѣ врѣмена, какъвто и сега. Сѣщото това въззрѣние *неизмѣняемостта*, прилага за обяснение религията върху земята. Преди Лайелля сѣществуваше друга една теория, която се казваше — теория на катаклизмитѣ. Споредъ тази теория за да дойде земята до сегашното си състояние, ставали сѣ внезапни прѣобращения, страшни катастрофи — тя е приемала скокове въ развитето на земната кора. Даже Кювие е приемалъ ископаемитѣ животни отъ минжлитѣ геологически епохи за жалки памѣтници на вѣлики геологически прѣобразования. Но въ по-нататъшното си развитие и съ накопленията на научнитѣ фактове — геологията стана наука основана върху еволюционий всемирень законъ. Палеонтологическитѣ изслѣдвания, сравнителната анатомия — подкрѣпиха еволюционното развитие на земята. Сравненията на окаменѣлоститѣ отъ една епоха съ друга — показаха, че земята не е прѣтърпѣвала никакви катастрофи, никакви скокове. Лайелль приложи еволюционното обяснение къмъ развитието на земната кора. Споредъ астрономическата теория за създаването на вселенната, излиза, че нашата земя е била сѣщо такова слънце, каквото това, което грѣе надъ насъ; и че за да дойде земята чрезъ постепенното охлаждане и

оттвърдяване на нейната течна масса до сегашното си състояние, трѣбвало е милиони години. А какво е библейското обяснение? . . . „Но, казватъ калугеритѣ, Богъ е направилъ за седемъ дни всичко това, което го виждаме; Божиитѣ дни са голѣми. Така щото седемтѣхъ дни, можемъ да ги сметнемъ седемъ епохи на които се дѣли геологията. Каква остроумна голота! . . . Нека да бѣде тъй! Какво е земята по своята величина спрямо слънцето? Единъ отъ най великитѣ „закопи на небето“ е този, че по малкитѣ планети се въртѣтъ около по голѣмитѣ. Ами земята, която е по малка отъ слънцето толкова, колкото едно зрънце ржѣ, колкото казва Фламарионъ, предъ купъ отъ 1,300,000 зърна, какъ можемъ да се примиримъ съ теологическото обяснение на сътворението на слънцето — за да огрѣва презъ децѣтъ живота и да разлива своята жива топлина?

Съ установяването теорията на еволюцията и съ нейното приложение въ областта на антропологията, на геологията, на биологията — религията падна предъ науката, която изчезна отъ намѣсата въ вселенната. А колкото за произхождението на чловѣкътъ отъ по-долни животни въ настояще врѣме никой отъ ученитѣ, които приематъ еволюционното учение, не отричатъ. Дарвинъ внесе нова свѣтлина въ биологическата сфера на изслѣдванята. Не той откри еволюцията въ органическии миръ, не той ѣ приложи най-напредъ въ дѣйствиѣ; преди него работѣхъ съ неѣ мнозина. Но Дарвинъ ѣ даде разумна форма въ откритието на „естественний подборъ“. И не само той откри „естественний подборъ“, но въ сѣщото това врѣме, когато Дарвинъ не беше довършилъ своето велико съчинение за видоветѣ — Валесъ вече бѣше ѣ изложилъ въ една статия. Тѣзи двама изслѣдователи се разбрахъ, като хора велики, и Уоллесъ не иска за първенство въ откритието на тоя еволюционенъ законъ — естественний подборъ.

Както нѣкога духовенството роптаеше противъ научното откритие на Галилея и го караше, чрезъ наказанията на инквизицията, да се отрича отъ истинността че „земята се върти около слънцето“ — тъй и духовенството роптаеше противъ учението на Дарвина. Но както папа Лъвъ VIII е извъртѣлъ учението на Галилея, като казалъ, че истинитѣ, които открилъ Галилей, сѣ тѣзи истини на които пи учало Св. Писание, тъй следъ уякчепието понятието за истинността на Дарви-

новото учение въ общественото мнение, не закъснѣ духовността да каже, че тѣ не противорѣчали на религията. Невѣрвай, но бѣди убѣденъ, читателю, че тѣ противорѣчатъ. Наука и религия — тоза е единъ контрастъ въ пълната смисълъ на думата, както видѣ отъ горнитѣ ми кратки забѣлжки. Този, който приема еволюцията, той не може да се крѣпи за нѣкакви внезапни „създавания“. Нищо не се „създава“, а се образува постѣпенно.

Дарвинъ по единъ наученъ начинъ е доказалъ „происхождението на човѣка“ отъ по долни организми. Огнешебихъ далеко задъ предѣлитѣ на моитѣ знания, ако бихъ наченалъ да изчислявамъ макаръ едни названия отъ безчисленитѣ сходства въ строеніето между човѣкътъ и другитѣ примати (маймунитѣ). Нашиятъ великъ анатомъ и философъ, проф. Гексли, разгледвалъ е този въпросъ въ всичката пълнота и е дошелъ до заключение, че „човѣкъ въ всичкитѣ части на своето строение се по малко отличава отъ висшитѣ маймуни, отъ колкото тѣзи послѣднитѣ, се отличаватъ отъ нисшитѣ членове на същата група“. „Слѣдователно, притуря Дарвинъ, ний нѣмаме право да отнасяме човѣкътъ къмъ отдѣленъ отрядъ“.

Тѣй научнитѣ методи откриватъ научнитѣ истини и подкопаватъ вѣрванията на религията. Върху основата на религията, човѣкъ си прѣдставя животътъ предопрѣделенъ отъ Бога, а върху крѣпикитѣ основи на науката, на еволюцията на обществения животъ — го вижда че той е подъ непосредственното господство на природнитѣ и общественитѣ влияния. Когато се измѣняватъ тѣзи влияния — измѣнява се живота на общества и на индивидуума.

Книжката, по поводъ на която говорихме горното, е едно изложение на Дарвиновото учение. Ний се радваме на нейниятъ прѣводачъ, отъ глѣдно становище на това, че за Дарвина у насъ се е малко, или по добръ — почти нищо писало. А идентъ на Дарвина сѣ тия велики идеи, които най-много вълнувахъ и още вълнуватъ и движатъ въ пѣти на широкитѣ изслѣдвания и научни обобщения ратницитѣ на науката. Книжката е отъ Ферйера и прѣведена на русски, е една отъ книжкитѣ на научно-популярната библиотека на Ф. Павленкова. Дѣли се на три части: — теорията на еволюцията, приложението ѝ къмъ езицитѣ и къмъ човѣка. Прѣводътъ е доста сполучливъ.

